KØBENHAVNS UNIVERSITET
DET TEOLOGISKE FAKULTET

Ph.d.-afhandling

Dorte Kappelgaard

Kirke i bevægelse

- at understøtte lokal udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser

Hovedvejleder: Marlene Ringgaard Lorensen

Fakultet	Det Teologiske Fakultet
Afdelingsnavn	Afdeling for Systematisk Teologi
Forfatter	Dorte Kappelgaard
Titel	Kirke i bevægelse - at understøtte lokal udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser
Hovedvejleder	Marlene Ringgaard Lorensen Afdeling for Systematisk Teologi, Det Teologiske Fakultet Københavns Universitet
Bivejleder	Lars Skov Henriksen Institut for Sociologi og Socialt Arbejde Aalborg Universitet
Intern vejleder	Henrik Bundgaard Nielsen Generalsekretær Kirkefondet

Afleveret d. 18. februar 2021

Antal tegn 596.881 ekskl. indholdsfortegnelse, bilag m.v.

Kirkefondet

Innovationsfonden

Forord

Afhandlingen handler om at begive sig på rejse sammen med en gruppe mennesker i den lokale kirke. Den handler om at skabe og gribe anledninger til at udforske gennem refleksion og praksis og om at invitere den lokale kontekst med i denne proces.

Ph.d.-tiden har i sig selv været lidt af en dannelsesrejse for mig og har indeholdt mange inspirerende og uventede møder med både personer og teori inden for en række fagområder og i to kirker. Jeg har haft følelsen af at være en lille ø i et stort hav, som generøst har skyllet perspektiver ind over mig. Noget giver man slip på igen, andet hænger ved, og noget har jeg valgt at give plads i afhandlingen.

Afhandlingen selv udspiller sig mellem mere teoretisk orienteret teologisk forskningstradition på Teologisk Fakultet, en praksisteoretisk orientering inden for empirisk praktisk teologisk forskning i Norden, en empirinær og konstruktivt orienteret aktionsforskningstradition, Kirkefondets kontekstuelle kirke- og udviklingstilgang, min egen kritisk sociologiske skoling samt en eksplorativ fænomenologisk tradition, som jeg selv oplever mig hjemme i, og som er afspejlet i analysen. Det har ikke været let at balancere alle disse traditioner, men det har været en lærerig og inspirerende rejse, og de valg, jeg har taget, er bevidste. Det har blandt andet medført, at jeg har gjort rede for begreber, som inden for forskellige traditioner tillægges forskellig betydning, eller som ikke behøver forklaring inden for et fagområde, mens det er ukendt i andre. Det har også medført, at der er mange kritiske perspektiver, jeg har måttet udelade af pladshensyn, som havde været relevant inden for en eller flere af de nævnte traditioner.

Jeg har desuden indsamlet mere empirisk materiale end det, der har været mulighed for at bringe i spil i afhandlingen. Det har været væsentligt for mig at lade mig lede af problemformuleringen, snarere end at søge at yde alle de indsamlede data retfærdighed. De mange fortællinger er indgået som en del af det hermeneutiske baggrundsmateriale for afhandlingen og har sat deres aftryk i min forståelse af det store felt af kirkeudvikling og kirkelig praksis. Forhåbentlig kan mere af det finde udtryk på andre måder. Det skal samtidig nævnes, at dele af kapitel 0 er tidligere udgivet i den peer-reviewed artikel ”Aktionsforskning og teologi” (Kappelgaard 2019). Derudover er den ene case omtalt i artiklen ”Få eksistensen med, når der organiseres” i magasinet *Kirken i dag* (Kappelgaard 2020).

Det er min forhåbning, at afhandlingen vil vække flere samtaler og bidrage til nye indsigter hos læseren, og at den hermeneutiske proces således ikke afsluttes med teksten selv.

Der er mange at sige tak til. Den største tak går til de to kirker og de modige praktikere, der begav sig på rejse sammen med mig i de to forløb for åben diktafon - for jeres mod og for alt det, jeg har lært af jer. Tak til Jette Bendixen Rønkilde og Rikke Nøhr Brünner for at træde til som observatører i de to forløb. Til jer, der deltog i baggrundsinterviews: Det har været et privilegium at lytte til jeres erfaringer og refleksioner.

Stor tak til min hovedvejleder Marlene Ringgaard Lorensen for vigtig faglig sparring og opmuntring på denne vilde rejse, til generalsekretær Henrik Bundgaard Nielsen for at være en engageret intern vejleder, til bivejleder Lars Skov Henriksen og til Hans Raun Iversen, som var min vejleder det første år, og som er årsagen til, at jeg fik den tanke at skrive en ph.d.-afhandling. At Kirkefondet valgte at gøre det muligt for mig at skrive denne erhvervs-ph.d. er jeg dybt taknemmelig for. Mine kolleger på Kirkefondet har bidraget med praksisnære perspektiver på kirkeverdenen og ikke mindst godt humør. Også tak til studentermedhjælpere Lauge Lindqvist og Christine Roj Larsen samt Rebecca Bundgaard Pfeffer for hjælp til en del af transskriberingen og til Frederik Hougaard Larsen for korrekturlæsning.

Tak til jer på Afdeling for Systematisk Teologi, der har taget tid til drøftelser og delt, lyttet og åbnet horisonter for mig, og til med-ph.d.-studerende på fakultetet. Den nordiske ph.d.-skole i praktisk teologi og Teologisk Högskolan Stockholm er jeg taknemmelig for fællesskab og inspiration. Hartmut Rosa, Jonas Ideström, Kirsten Grube, Berit Weigand Berg og Patrick Kiefert har givet sparring på konkrete temaer undervejs i processen. Roger og Birthe Munck-Fairwood fik opgraderet mit engelske resumé en hel del i slutspurten. Johan Cilliers og Frederick Marais muliggjorde mit ophold ved Stellenbosch Universitet, Sydafrika, og udviste stor gæstfrihed. Det står som en helt særlig oplevelse.

En særlig tak går til mine forældre, der har korrekturlæst og kommenteret med stort engagement gennem lang tid. Tak til familie og venner for tålmodighed og medleven. Og tak til Filip for hjælp til figur 1 og 2 og for at heppe på mig.

Erhvervs-ph.d.-forløbet er finansieret af Kirkefondet med støtte fra Innovationsfonden.

Indholdsfortegnelse

Forord ..... **iii**

1. INDLEDNING **1**

1.1. Et metodologisk og teoretiserende forskningsærinde **1**

1.2. Problemfelt **3**

1.2.1. Præcisering af problemfelt 3

1.2.2. Problemformulering 4

1.2.3. Begrebsafklaring 5

1.3. Afhandlingens faglige placering **6**

1.3.1. Afgrænsning 7

1.4. Kirkefondet **9**

1.4.1. Om Kirkefondet 9

1.4.2. Lokal Kirkeudvikling 11

1.4.3. Afsæt for forskningsprojektet 13

1.5. Forskningsprojektets samfundsmæssige og folkekirkelige kontekst **13**

1.5.1. Individualisering, sekularisering og religiøs pluralisme som vilkår 14

1.5.2. Folkekirkens organisering af dens praksisformer 16

1.5.3. Tolkninger af praksisudvikling i folkekirken 20

1.5.4. Det frivillige engagement i folkekirken 26

1.6. Udvikling som målrationalitet eller deltagelse **28**

1.6.1. Målrationel udvikling 29

1.6.2. Individbåret udvikling 32

1.6.3. Udvikling gennem at deltage, lytte, reflektere og eksperimentere 32

2. KIRKE SOM PRAKSIS OG FORSKNING SOM DELTAGELSE – SKITSERING AF ET FAGFELT **35**

2.1. Empirisk forskning og tværfaglighed i praktisk teologi **35**

2.1.1. Empirisk kirkeforskning i Danmark 35

2.1.2. Forskning i udvikling i kirker 37

2.2. Aktionsforskning ... 39
2.2.1. Placering i dansk aktionsforskningstradition ... 42
2.2.2. Hvilken forskel gør den kirkelige kontekst? ... 43
2.2.3. Teologisk aktionsforskning ... 43
2.2.4. Første, anden og tredje persons-perspektiver ... 47
2.2.5. Aktionsforskning i folkekirken ... 49

3. TEORI ... 51

3.1. Filosofisk hermeneutik (Gadamer) ... 51
3.1.1. Forforståelser og horisontudvidelse ... 51
3.1.2. Phronesis ... 53
3.1.3. Leg ... 54
3.1.4. At fastholde kompleksiteten ... 55
3.1.5. Organisatorisk leg (Thorsted) ... 56

3.2. Resonans (Hartmut Rosa) ... 58

3.3. Liminalitet, det liminoide og communitas (Victor Turner) ... 62
3.3.1. Liminalitet ... 62
3.3.2. Communitas ... 64
3.3.3. ”Operationalisering” gik forud for teorien ... 65

3.4. Praksisdefinition ... 65

4. METODE- OG ANALYSEREFLEKSIONER ... 69

4.1. Forskningsprojektets design ... 69
4.1.1. Baggrundsinterviews ... 71
4.1.2. De to udviklingsforløb ... 72

4.2. Dataindsamling ... 73
4.2.1. Anonymisering ... 74
4.2.2. Forskellen på viden i praksis og viden på baggrund af praksis ... 74

4.3. Forskningsprojektets kvalitet ... 75
4.3.1. Relevanskriteriet: Svarer undersøgelsen på forskningsspørgsmålet? ... 75
4.3.2. Validitet ... 77
4.3.3. Etiske overvejelser ... 78
4.3.4. Generalisering og almengørelse ... 80

4.4. Metodologi i udviklingsforløbene ... 81
4.4.1. De fem elementer ... 82
4.4.2. Skitse til en aktionsforskerrolle ... 84

4.5. Analyserefleksioner ... 86
4.5.1. Analysestrategi ... 86
4.5.2. Inddragelsen af praktikeres og observatørers perspektiver ... 87
4.5.3. Analysestruktur ... 88

5. ANALYSE ... 91

5.1. Aktionsforskningsforløbet i den midtjyske kirke ... 91
5.1.1. Baggrund og overblik ... 91
5.1.2. Hvordan den sociale kontrakt opstod ... 93
5.1.3. Refleksion over forforståelser og praksis ... 96
5.1.4. Liminalitet som en fælles bevægelse ... 106
5.1.5. Det ukontrollerbare ... 109
5.1.6. Planlægning og forhandling om anvendelsen af tid ... 114
5.1.7. Refleksion over at handle og lytte ... 121
5.1.8. Forankring gennem refleksivitet ... 124
5.1.9. Den videre bevægelse ... 127
5.1.10. Delkonklusion – det midtjyske forløb ... 130

5.1. Aktionsforskningsforløbet i den københavnske kirke ... 133
5.1.1. Baggrund for forløbet ... 133
5.1.2. At skabe et felt af liminalitet ... 134
5.1.3. At reflektere sammen ... 139
5.1.4. At skabe rum for fælles praksiserfaring ... 150
5.1.5. At bringe kirkeligheden i spil ... 161
5.1.6. Planlægning og forsøg på aktion ... 169
5.1.7. To aktionsspor ... 180
5.1.8. Aktionsforskerens rolle ... 186
5.1.9. Delkonklusion – den københavnske kirke ... 189

5.2. At understøtte praksisudvikling - perspektiver og begrebsudvikling ... 192
5.2.1. Perspektiver på kirkelig praksisudvikling ... 193
5.2.2. At understøtte praksisudvikling ... 200

6. DISKUSSION ... 207

6.1. Kan aktionsforskning bidrage til viden om at understøtte praksisudvikling? ... 207

6.2. Perspektiver på udvikling i kirker ... 208

6.3. Fra forbruger at servicere til deltager at lytte til ... 209

6.4. Forbruger eller deltagende? ... 211

6.5. Involvering af frivillige i praksisudvikling ... 211

6.5.1. Mellem rummelighed og professionalisering? ... 213

6.5.2. At udforske religiøsitet, der endnu ikke har et sprog ... 214

6.6. Kan gudstjeneste og andre praksisformer styrke hinanden? ... 215

6.7. Lokal teori ... 216

6.8. Praksisfelter ... 216

6.9. Aktionsforskning og normativitet ... 217

6.10. Teori og tolkning som magt ... 219

7. KONKLUSION ... 221

7.1. Udviklingsforløb som et felt af bevægelser ... 221

7.2. Refleksion, praksis og resonans som afsæt for handling ... 222

7.3. At lade de velkendte roller rystes i det liminale ... 225

7.4. Mellemrum som sted for kirkelig praksis ... 226

7.5. At gå nye veje kræver tid ... 227

7.6. At være en fremmed medvandrer ... 229

7.7. Kritiske refleksioner ... 230

7.8. Afslutning ... 230

ENGLISH SUMMARY ... 231

DANSK RESUMÉ ... 235

FORKORTELSER OG HENVISNINGER **239**

FIGURER OG FORSIDEILLUSTRATION **239**

LITTERATURLISTE **241**

BILAG I AFHANDLING **253**

Projektdokumenter **253**

Projektbeskrivelse - invitation til kirker (bilag 1) 253

Samarbejdsaftale (bilag 2) 255

Eksempel på projektplan (åbent udkast) (bilag 3) 257

Samtykkeerklæringer (bilag 4) 258

Guidelines observatører **259**

Observation (bilag 5) 259

BILAG I ØVRIGT – OVERSIGT OVER FORKORTELSER **261**

Oversigt over noter og transkriberinger fra workshops, interviews, logbog og samtaler 261

Lydfiler 263

1. Indledning

Rundt om et bord et sted i Midtjylland sidder en sognepræst, to ansatte og en valgte menighedsrådsmedlemmer. Omkring 20 pct. af indbyggerne i deres sogn antages at være østeuropæere, der arbejder i lokalområdet. Overvejelsen går på, hvordan man kan vise dem gæstfrihed som sognekirke. Rundt om et bord i en kirke i København sidder to sognepræster, en nyansat medarbejder, en FDF-forælder og en spejderforælder uden større tilknytning til kirken. De har et minimalt indbyrdes kendskab, bortset fra sognepræsterne. De har samlet sig som initiativgruppe for at forsøge at udvikle et kirkeligt tiltag, der opleves meningsfuldt af andre FDF- og spejderforældre og 30-50-årige i lokalområdet i øvrigt. Over tid opdager den ene initiativgruppe et behov for samtaler om tro og kirke med østeuropæerne. Den anden initiativgruppe genkender et behov for eksistentiel fordybelse gennem samtale. På hver deres måde forsøger de at handle på dette.

I begge tilfælde er baggrunden Kirkefondets invitation til at deltage i et aktionsforskningsforløb med udgangspunkt i deres egne antagelser om behov for udvikling af nye kirkelige praksisformer i samspil med en del af lokalbefolkningen, som ikke vanligvis deltager i søndagsgudstjenesten. Som aktionsforsker agerer jeg en form for konsulent på kirkernes egne projekter i to forskellige aktionsforskningsforløb. Der er samtidig tale om et forskningsprojekt, som potentielt kan føre til udgivelse af forskningsartikler om dels de praksisformer, der udvikles, dels den proces, der finder sted i initiativgruppen. Metoden tager form af de kirkelige og faglige forforståelser, jeg bringer med fra Kirkefondet, men den tager også form af den måde, det enkelte forløb udvikler sig på. Undervejs drøfter vi metoden og min rolle i forløbet, samt hvordan jeg kan tilpasse den til deres forløb.

1.1. Et metodologisk og teoretiserende forskningsærinde

I aktionsforskning tages der afsæt i en intention om forandring i forhold til en konkret problemstilling, hvor aktionsforsker og praktikere sammen udforsker veje at gå gennem refleksion og eksperimenteren i en cirkulær bevægelse. Jeg valgte at skrive afhandlingen om selve forløbene, herunder metodologien og min rolle som aktionsforsker, snarere end de udviklede praksisser, fordi der først og fremmest opstod interessant viden om det at understøtte udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser med inddragelse af de pågældende personer selv.

Man kan sige, at det er et meget specifikt studie. For det første var det metodologiske udgangspunkt præget af *Kirkefondets* tilgang til kirke og udvikling. For det andet var forløbene situerede i tid og rum, kontekstuelt tilpassede og dermed unikke. For det tredje var de to aktionsforskningsforløb præget af at være aktionsforskning frem for eksempelvis intern eller betalt ekstern konsulentvirksomhed. Men netop på grund af muligheden for fordybelse i to specifikke forløb indefra, blev det muligt at opdage og tematisere en lang række spændingsfelter og opbygge metodologisk læring knyttet til det at forankre udviklingen *i det lokale* gennem medinddragelse af frivillige og ved at lytte til praksisdeltagere. Ved at aktionsforskningen blev gennemført i to ganske forskellige kontekster hvad angår eksempelvis lokal demografi, kirkelig organisering og frivilliginvolvering, trådte metodologiske problemstillinger frem både gennem ligheder og forskelle mellem de to udviklingsforløb. Det bidrager med viden, der ikke kun har lokal relevans, men rummer en egen generaliserbarhed (4.3.4).

Der er ikke tale om at skabe udviklingsmetoder, der kan abstraktgøres og appliceres refleksionsløst og uafhængigt af kontekst. Tværtimod er det ærindet at teoretisere over noget af den kompleksitet, som kan forekomme i mange former for udvikling i den lokale kirke. Det giver opmærksomhed til en række dilemmaer og problematikker, der har praktisk teologisk relevans, og som har relevans i forhold til at teoretisere over udviklingspraksis i folkekirken. Eksempelvis opstår spørgsmålet om, hvordan man kan inddrage frivillige i ligeværdig udvikling af specifikt kirkelige praksisformer, når de oplever at have begrænset viden om og sprog for kirke og kristendommen, og sognepræsten let kan overtage den del af samtalen. Også forståelsen af, hvordan man kan arbejde med 'udvikling' uden at forfalde til formålsstyret, forudsigelig og målorienteret handling, bliver relevant. Det bliver muligt at få indblik i kirkelig praksis som situeret, kompleks, uforudsigelig og processuel, frem for blot at pege på færdigudviklede koncepter, der fremstår succesfulde, men som sjældent kan kopieres én til én, fordi den udspiller sig situeret blandt konkrete mennesker i konkret interaktion i et givet lokalsamfund og i en given kirkelig kontekst.

Mit eget afsæt for at bedrive aktionsforskning er, at jeg har arbejdet med udviklingsforløb i folkekirken gennem Kirkefondet i tre år, er hyppig kirkegænger i folkekirken, er uddannet sociolog og har udviklet en lang række kirkelige praksisformer på frivillig basis. Dette er væsentligt, fordi min person uundgåeligt indvirker på aktionsforskningsforløbene og dermed forskningsresultaterne og udfoldes yderligere i afsnit 1.4.2 og 2.2.4.

Afhandlingen er skrevet i spændingsfeltet mellem, at jeg ønskede at formidle forløbene, så praktikerne kunne genkende sig i dem, og at den skulle bidrage med relevant viden til kirkelig forskning i form af teoretisering. Gennem grundig og langstrakt bearbejdelse af data viste det sig relevant at se på tre forhold, nemlig 1) hvordan man kan forstå de bevægelser, der skete i initiativgrupperne gennem de to forløb, 2) de forløbselementer, som forløbene var bygget op af, og 3) den rolle jeg spillede som aktionsforsker.

1.2. Problemfelt

I dette underkapitel præciseres først en række forhold relateret til problemfeltet. Dernæst fremsættes afhandlingens problemformulering, hvorefter begrebsafklaring og afgrænsning af problemfelt fastlægges.

1.2.1. Præcisering af problemfelt

Fem forhold i relation til problemfeltet skal her tydeliggøres.

For det første er afhandlingens fokus, hvordan den lokale kirke og frivillige i lokalområdet kan understøttes i sammen at udforske relevante kontekstuelt formerede kirkelige praksisser på. Det er ikke de udviklede praksisser i sig selv, der undersøges, men den måde, hvorpå de opstår. Det har affødt et behov for at forstå den bevægelse, praktikernes udvikling af nye praksisser består i. Hvis metoden skal tilpasses forløbet, er man nødt til at have en forståelse af, hvad der er på spil, og hvilken bevægelse, metodetilpasningen skal forsøge at understøtte.

For det andet udgør en del af problemfeltet den metodologi, der udvikler og udspiller sig undervejs i relation til forløbene. Fem forløbselementer vil blive beskrevet som de byggeklodser, metoden i det enkelte forløb er bygget op af. Udgangspunktet i antagelserne fra Kirkefondet er ikke blevet ændret, men udvidet og udfoldet gennem forløbene. Således er metodologien blevet skærpet og videreudviklet, men ikke grundlæggende ændret fra begyndelse til slutning. Dette gør det også muligt at beskrive samlet metodologisk læring fra de to forløb.

For det tredje blev det undervejs i forløbene tydeligt, at en del af problemformuleringen måtte omhandle aktionsforskerens rolle. Der var ikke blot tale om metoder, men om relation og gensidig interaktion, og desuden om en række skiftende funktioner hvilket også påpeges i aktions-forskningslitteratur, blandt andet af Helle Alrø, professor ved Institut for Kommunikation og Psykologi ved Aalborg Universitet, og Finn Thorbjørn Hansen, professor i praktisk filosofi ved Aalborg Universitet (Alrø og Hansen 2017).

For det fjerde kalder spørgsmålet om udvikling af kirkelige praksisser på en refleksion over, hvad der menes med 'kirkelig'. Mens det kan fremstå ukompliceret at lade en virksomheds eller en organisations eksistensberettigelse i form af vision eller formål danne overskrift for udviklingen af nye produkter, er det mindre entydigt, hvordan kirkens eksistensberettigelse kan bringes i spil i udviklingen af kirkelige praksisser. Der er flere måder at definere kirken på og forskellige holdninger til, hvad kirke er. Der kan eksempelvis henvises til den samlede kirkes 2000-årige tradition, den luthersk-evangeliske tradition, folkekirkens tradition, den lokale kirkes vision og den lokale kirkes uskrevne traditioner. Praktikerne bringer desuden deres egne forforståelser, praksiserfaringer eller forhåbninger om, hvad kirke er og kan være med ind i forløbet. En del af undersøgelsen må således være spørgsmålet om, hvordan samtalen om det kirkelige ved en praksis kan finde sted uden enten at ekskludere de, der har begrænset teologisk forkundskab, eller at tilsidesætte samtalen om kirke.

For det femte er det mere generelt relevant at se på, hvilke dilemmaer og muligheder, samspillet mellem sognepræster, ansatte og frivillige kan være forbundet med. Dette vil oplagt tage sig ganske forskelligt ud i forskellige kontekster. Spørgsmålet er derfor, hvordan man kan understøtte dette samspil uden at forsøge at fastholde de pågældende individer i bestemte roller.
Udfoldelse og præcisering af forståelsen af *udvikling* som begreb udfoldes i afsnit 1.6.3.

1.2.2. Problemformulering

Problemformuleringen lyder:

Gennem to aktionsforskningsforløb undersøges det, hvordan en folkekirkelig organisation kan understøtte den lokale kirkes frivilliginvolverende udvikling af kontekstuelt formede kirkelige, praksisser.

Herunder undersøges det følgende som perspektiver på problemstillingen:

- Hvordan kan man forstå de centrale bevægelser, der sker i arbejdet med at udvikle kirkelige praksisser?
- Hvilken metodologi udvikler sig gennem forløbene?
- Hvordan kan aktionsforskerens rolle i forløbene forstås, og hvilke dilemmaer kan den være forbundet med?

Derudover vil følgende forskningsspørgsmål spille en gennemgående rolle:

- Hvordan kan den lokale kontekst inddrages?
- Hvordan kan samspillet mellem ansatte og frivillige understøttes?

- Hvordan kan forløbet forankres i en kirkelig tradition?

Besvarelsen af disse spørgsmål har praktikerne i høj grad bidraget til, men den akademiske ordlyd er min egen. Hvordan dette samspil har fundet sted, udfoldes i metodekapitlet (4.5.2).

1.2.3. Begrebsafklaring

I det følgende defineres et udvalg af gennemgående begreber i afhandlingen.

En folkekirkelig organisation er en organisation, der har et folkekirkeligt grundlag og har som en del af sit formål at fremme (en del af) folkekirkens virke.

Forskningsprojekt som begreb dækker over baggrundsinterviews, aktionsforskningsforløb og afhandling som samlet hele.

Aktionsforskningsforløb er det enkelte forløb, der afholdes i hver af de to kirker. De omtales også som 'forløb'.

Projekt som begreb anvendes oftest om udviklingsforløbets formål, som rækker ud over selve forløbet. Det gælder eksempelvis i den midtjyske kirke, hvor østeuropæerne som indsatsområde blev vedtaget på en tidligere visionsdag og fortsatte efter forløbets afslutning.

Facilitere forstås som det at sætte rammer for og lede interaktion i en afgrænset proces i en organisatorisk sammenhæng.

Understøtte defineres bredere end 'facilitere', idet det kan indbefatte faglige oplæg og faglig metodeoplæring, samarbejde omkring gennemførelse af aktioner m.v. Definitionen holdes åben for at kunne tilpasses de behov, der opstår i aktionsforskningen.

Praksis skal forstås som situeret deltagelse, der bærer sin egen værdi. *Praksisform* er en formaliseret, rammesat praksis, som kan gentages. Dermed er det muligt at anerkende en uformel praksis som en form for kirkelig eller religiøs praksis og samtidig at tematisere det at udvikle en given praksisform som en gentagelig ramme, hvori praksis kan udspille sig. (Disse begreber blev ikke anvendt i de to forløb, da de formodentlig ville have virket fremmedgørende på praktikerne. Det er således en akademisk beskrivelse af det, jeg over for praktikerne beskrev som "tiltag", "aktivitet", "at række ud til folk i lokalområdet", "at være kirke sammen med de lokale" m.v. Jeg var bevidst om det problematiske i alle sådanne udtryk og forsøgte generelt at undgå dem ved at anvende praktikernes egne begreber.)

Den lokale kirke er det udtryk for sognekirken i folkekirken, som Kirkefondet ofte benytter for at pege på en bredere forståelse at være kirke for og i et lokalområde end i en traditionel sognetænkning.

Initiativgruppe er den mere eller mindre afgrænsede gruppe af praktikere, der gav tilsagn om at deltage i et af de to udviklingsforløb med henblik på at udvikle et lokalt kirkeligt ”tiltag”.

Praktikere er de sognepræster, ansatte og frivillige, der indgik i initiativgrupperne i kortere eller længere tid. De fungerede samtidig som medundersøgere, ikke blot af de praksisser, der blev udviklet, men også af deres egen udvikling og samspil som gruppe, deres læring om praksisudvikling, og i en vis grad metodiske valg i forløbet og min rolle som aktionsforsker. Det skete ved, at vi diskuterede disse temaer, og at de kom med forslag til ændringer eller selv tog metodiske valg og drøftede deres konsekvenser for forløbet.

Frivillig er en person, som yder en organiseret ulønnet arbejdsindsats over for andre end egen familie og nære relationer.

Lægfolk er ikke-gejstlige, det vil sige individer, der ikke er ordinerede præster.

Ansat er en person, der er ansat ved den lokale kirke, dog ikke sognepræsten, som omtales som *sognepræst*.

Ekklesiologi er et teologisk begreb, der betyder ’læren om kirken’. I nogle dele af praktisk teologisk forskning betyder det mere bredt ’kirkeopfattelse’ og er ikke begrænset til en systematisk dogmatisk definition.

Aktionsforsker er både den, der er ’i marken’ og understøtter en proces og bedriver *viden i praksis*, den der analyserer undervejs, og den, der skriver afhandling. Rollen adskiller sig fra en konsulent ved at bedrive forskning og have et særligt etisk og projektmæssigt ansvar. Imidlertid optrådte jeg for praktikerne som ’konsulenten, der laver forskning sammen med os’ og omtaler undertiden min rolle som sådan. Desuden omhandler problemformuleringen ekstern understøttelse generelt, ikke blot i aktionsforskning. Sidstnævnte er blot case (se desuden 6.1).

1.3. Afhandlingens faglige placering

Afhandlingen placerer sig i fagområdet *praktisk teologi* inden for disciplinen *kirkeforskning*. Der anlægges traditionelt historiske, empiriske og systematisk teologiske metoder i dette felt, og det er således udbredt, at der trækkes på metoder og teori fra andre fagtraditioner end teologiens. Afhandlingens forskningstilgang er en filosofisk hermeneutisk aktionsforskning med fænomenologiske træk. Hovedteoretikerne er filosof Hans-Georg Gadamer, antropolog Victor Turner samt sociolog og professor ved Friedrich Schiller Universität Hartmut Rosa (0).

Den kontekstuelle tilgang til kirke og den erfaring med udviklingsprocesser, herunder en række kirkelige praksisformer, som Kirkefondet rummer, udgør afsættet for aktionsforskningsforløbene

og vil indvirke på de metodiske valg, der tages undervejs. Denne udforskning af, hvad en given forforståelse kan afføde, er en del af den tilgang til viden, der ligger i aktionsforskningen som forskningstilgang. I diskussionen forsøger jeg at sætte en del af den læring, praktikerne og jeg har gjort, ind i en praktisk teologisk sammenhæng.

1.3.1. Afgrænsning

Der er foretaget mange afgrænsninger i både aktionsforskningen og afhandlingen, hvoraf nogle væsentlige udfoldes i det følgende.

1.3.1.1. Indsnævret fokus på proces

Det var oprindeligt tanken at undersøge både de nye praksisser ("eksistentielle møderum" lød arbejdstitlen), processen omkring udviklingen deraf og aktionsforskerrollen. Det viste sig snart, at dette var for bred en problemformulering. Jeg valgte at se på udviklingsforløbet og den eksterne understøttelses rolle deri af flere årsager. For det første var konteksterne for de to cases så forskellige, at det kunne fremstå forceret og kunstigt at se på de to udviklede tiltag under ét, eksempelvis hvad angår teori. For det andet blev det midtjyske forløb midlertidigt afbrudt efter det, der viste sig at være forløbets første eksperiment; desuden vurderede jeg, at der ved dette eksperiment ikke var blevet indsamlet tilstrækkelig informeret samtykke ved mit forskningsprojekt blandt deltagere. For det tredje fandt jeg, at det var i forløbene snarere end de udviklede praksisser, at der var ny og kompleks viden at hente. Den anvendte tilgang til udvikling i den lokale kirke ville kunne bidrage med nye perspektiver på udvikling. Tilsvarende er feltet af udviklings-konsulenter, der arbejder i eller med folkekirken, i vækst, mens udviklingsforløb hidtil ikke været genstand for forskning. Der er således også et bredere forskningsmæssigt og fagligt incitament for at rette blikket mod selve forløbet. Det har samtidig været umuligt at undgå at berøre to felter, der grænser op til problemformuleringen, nemlig hvad kirkelig praksis er, og hvad aktionsforskning i kirker kan indebære.[1] Det er oplagt at udforske disse spørgsmål i større omfang, end der har været mulighed for her.

[1] Ligesom Thorsted (2011) anvender en aktionsforskningstilgang til at udvikle viden om leg i processer, er mit primære fokus udviklingsprocesser i kirker frem for teologiske aktionsforskningsdiskussioner i sig selv.

1.3.1.2. Afgrænsning af forskningstilgang og kirkelig organisation

At undersøge det at facilitere udvikling i den lokale kirke *gennem aktionsforskning* og at gøre det med en kirkelig organisation, nærmere bestemt *Kirkefondet,* som afsæt giver en række muligheder og begrænsninger. Aktionsforskningen giver mulighed for at hente læring indefra midt i forløbet i dialog med de udviklende praktikere. Det giver også mulighed for at udforske konsekvenserne af den læring, når den sættes i spil i det videre forløb. Aktionsforskningen giver indblik i dilemmaer og den begrænsning, der er knyttet til det at understøtte her og nu. Det ville man ikke på samme måde opnå ved at undersøge problemfeltet gennem interviews med konsulenter eller observations-studier af konsulentforløb endsige en rent teoretisk undersøgelse. Oplagte udfordringer ligger i den begrænsede erkendelse af, hvordan egne forforståelser indvirker på forløb og analyse, samt faren for at tillægge situationer den betydning, man selv ønsker, den skal have.

Idet der er tale om udvikling af kirkelige praksisformer er det oplagt, at der er tale om en aktør, der er forankret i en faglighed omkring kirkelig praksis. Kirkefondet har et folkekirkeligt grundlag og har til formål om at fremme liv og vækst i folkekirkens menigheder. Samtidig er Kirkefondet uafhængig af folkekirken og har derfor mulighed for at inspirere uafhængigt af de magtstrukturer, som den lokale kirke indgår i. Det gør det til en oplagt case. Ikke mindst har jeg selv som udviklingskonsulent i Kirkefondet i 2014-17 opøvet praksisforankret kendskab til organisationens tilgang til kirke og udvikling, hvilket har givet troværdighed omkring det at understøtte udviklingsforløb med afsæt i Kirkefondets tilgang til kirkeudvikling over for de to kirker.

1.3.1.3. Afgrænsning af teori

Der er mange teoretiske perspektiver, der kunne være bragt i spil enten undervejs i aktions-forskningen eller som analytiske perspektiver på det empiriske materiale med henblik på at besvare problemformuleringen. Forholdet mellem skam og fællesskab kunne være blevet yderligere belyst med udgangspunkt i følelsessociolog Thomas Scheff (2011) og Rosa (2016) og have bidraget med nye perspektiver på forholdet mellem religiøse fællesskaber og skam til det følelsessociologiske teorifelt. Legen som tema kunne være blevet skrevet langt mere markant frem i relation til det københavnske forløb. Motivations- og frivillighedsforskning kunne have bidraget med relevante perspektiver på motivationen til at deltage i forløbene set fra et organisationsperspektiv (Herzberg, Mausner og Snyderman 1993; Habermann 2007). Aktionsforskerens eller konsulentens rolle kunne have været udfoldet yderligere og diskuteret mod konsulentteori (Strøier 2011; Smith 2007). Ikke mindst havde jeg gerne haft mulighed for at integrere kommunikationsfilosof Ronald C.

Arnetts (2005) perspektiver på fællesskab, postmodernisme, kontekstuel forankring og forholdet mellem fantasi og forestillingsevne i relation til udvikling.

Inden for kontekstuel teologi og i særlig grad missionalt orienteret teologi findes litteratur, der kunne belyse udviklingsforløbene i langt højere grad, end det er tilfældet (se fx Kiefert 2006; Zscheile 2015). Jeg har imidlertid primært trukket på samfundsfaglige perspektiver, dels for at kunne tematisere flere nuancer i interaktionen mellem praktikerne, dels for at undgå at lægge et usagligt pres på mit empiriske materiale ved at inddrage teori, som praktikerne i forløbene, ville opleve som fremmedgørende. Jeg har således valgt en fænomenologisk-hermeneutisk og ganske praksisnær analysetilgang. Det har været min overraskende erfaring, at netop det situerede og konkret udfoldede ved de fænomenologisk-hermeneutiske beskrivelser af udviklingsforløbene har gjort det muligt for fagfæller med andre kulturelle og teologiske forforståelser i bagagen at hente indbyrdes ganske forskellige betydningslag i læsninger og dermed at gå i dialog med mine egne erkendelsesprocesser og konklusioner. Dog perspektiverer jeg sidst i analysen til et teologisk forankret begreb om medvandrerskab for at sammenfatte forståelsen af konsulentrollen i afhandlingen.

1.4. Kirkefondet

Kirkefondet er en fri folkekirkelig organisation, som er uafhængig af folkekirken men virker ind i den. Forskningsprojektet gennemføres med udgangspunkt i Kirkefondets konsulentpraksis og underliggende tilgang til kirke og udvikling. Som ansat udviklingskonsulent i Kirkefondet i tre år forud for forskningsprojektet, har jeg haft indgående kendskab til forforståelser og metoder i Kirkefondet, og mit aktionsforskningsprojekt kan ses som liggende i kritisk og refleksiv forlængelse heraf. I det følgende udfoldes Kirkefondets formål, tilgang til kirke og kirkeudvikling, samt erfaringer fra konceptet Lokal Kirkeudvikling, som på nogle måder ligger til grund for forskningsprojektet.

1.4.1. Om Kirkefondet

Kirkefondets formål er at "*virke for liv og vækst i folkekirkens menigheder og at fremme mulighederne for at gå nye veje i den kristne forkyndelse*" (Kirkefondet n.d. b). Dette formål blev i perioden 1890 til ca. 1950 virkeliggjort ved at bygge kirker i forbindelse med befolkningstilvæksten i København under industrialiseringen. Det skete for indsamlede midler, hvorefter kirkerne blev overdraget til folkekirken, så længe de var i brug som kirker. Grundtanken var at

kirke må være tilgængelig, hvor mennesker er samlet. Dette understreges bl.a. af Henry Ussing, der var toneangivende for Kirkefondets menighedssyn frem til efter 2. verdenskrig, idet han pointerede ”tilstedeværelsen af aktive lægfolk/frivillige, der giver kirken på det lokale sted synlighed og krop” (Bollmann 2009, 55). Siden 1980erne har Kirkefondets hovedydelse bestået i at understøtte det liv, der udspiller sig inden for og ud fra de fysiske rammer, blandt andet med inspiration til kontekstuel gudstjenesteudvikling og siden 1990erne facilitering af visionsudvikling i den lokale kirke.

I dag udfoldes Kirkefondets arbejde inden for rammen af fire pejlemærker: *Iværksætter, inspirator, katalysator og italesætter.* Som *iværksætter* opsøger og gennemfører Kirkefondet nye projekter. Eksempelvis gennemføres undersøgelser og udvikles redskaber til anvendelse i folkekirken. Hvad angår pejlemærket *inspiration* søger Kirkefondet at bidrage til liv og vækst i den lokale kirke gennem foredrag, statistiske analyser af det lokale sogns befolkningssammensætning samt diverse udgivelser. At være *katalysator* omhandler blandt andet kortere konsulentforløb som visionsdage for den lokale kirkes menighedsråd og ansatte og længere konsulentforløb, eksempelvis det at have stor tilflytning af nye beboere i sognet.

Der foreligger ikke en officiel beskrivelse af Kirkefondets ekklesiologi eller tilgang til kirkeudvikling og konsulentvirksomhed. Der har ifølge generalsekretær Henrik Bundgaard Nielsen[2] været en kontinuerlighed i fastholdelsen af formålsparagraffen og orienteringen mod lægfolkets engagement i folkekirken (Nielsen 2014). Samtidig er menighedsforståelse og ydelser gennem årene blevet præget og vægtet forskelligt af de personer, der har været involveret i Kirkefondets arbejde. Ikke mindst har udviklingen i folkekirken og variationen af lokale (kirkelige såvel som samfundsmæssige) kontekster kaldt på forskellige måder at arbejde med og italesætte kirkeudvikling på i praksis.

Den er bl.a. forankret i Luthers tanke om det almene præstedømme og historisk i vækkelsesbevægelserne, hvor lægfolk og frivillige har været engageret også i kirkens kerne-opgaver. Desuden har Kirkefondet ladet sig inspirere af blandt andet de svenske teologer (senere biskopper) Fredrik Modéus’ (2005) og Martin Modéus’ (2005) tænkning om medinddragelse af

[2] Der henvises i dette afsnit til samtale med Nielsen november 2017.

lægfolk i gudstjenesten. En tilbagevendende formulering er ønsket om at bidrage til en ”relevant og nærværende kirke” (Nielsen 2020).

1.4.2. Lokal Kirkeudvikling

Lokal Kirkeudvikling (LKU) er et læringsforløb, der er udviklet af Kirkefondet med inspiration fra tænkningen inden for ”missional kirke” (Kirkefondet 2012, 13 og 17; Iversen 2018, 45). Frem mod 2012 hentede Kirkefondet i samarbejde med Danmission, Areopagos og Center for Kirkeforskning (Københavns Universitet) inspiration fra både Church Innovations i USA og Menighetsutvikling på det daværende Menighetsfakultetet i Oslo til at udvikle konceptet Lokal Kirkeudvikling (1.4.2). Konceptet blev oprindeligt beskrevet på følgende måde i baggrundsmaterialet (ibid., 4):

Lokal Kirkeudvikling er en proces med fokus på:

- en kirke med tro og engagement i verden
- en kirke med visioner og et mangfoldigt fællesskab af mennesker
- en kirke på vej, der indgår i et læringsnetværk med andre kirker
- en kirke der nysgerrigt udforsker sit lokalområde og måder at være kirke på
- en kirke der er i samtale med sin samtid om alt mellem himmel og jord
- en kirke der er nutidig, åben og relevant med Kristus i centrum

(…) Formålet med Lokal Kirkeudvikling er, at kirken til stadighed er nutidig, troværdig og relevant i sin kontekst. Når kirken er sand kirke, er den forankret i Gud selv og dybt engageret i verden og mennesker af i dag. Kirken består i dag, som på Jesu tid, af ganske almindelige mennesker. Midt i al vor såre menneskelighed skaber Gud kirke af os helt almindelige mennesker. Fordringen er derfor, at kirken besinder sig på sin væren, og først afledt deraf går op i alt det, vi kan gøre, og måden vi organiserer det på.

Den sidste sætning i formålsbeskrivelsen henviser til professor i menighedsteologi ved Luther Seminary Craig Van Gelder (2007): *“The church is; the church does what it is; the church organizes what it does.*” Det var således intentionen, at LKU skulle fremme refleksion over, hvad kirke er, generelt og i den lokale kontekst, inden man begyndte at drøfte, hvordan man skulle organisere sig. Derudover var det tanken fra begyndelsen at lade det at *lytte, reflektere* og *handle* udgøre en cirkulær bevægelse. At *lytte* handlede i denne tradition om at ”lytte til hinanden” i arbejdsgruppen, at ”lytte til konteksten”, og at ”lytte til Gud” i form af at lytte til bibeltekster. At

reflektere handlede om at besinde sig på, hvad der var relevant at gøre i en given situation. Her henvistes til begrebet ”at skelne” eller ”at bedømme”. At *handle* gik ud på at eksperimentere ved at afprøve enkle tiltag og efterfølgende at evaluere disse, sådan at de kunne ligge til grund for videre lytten, refleksion og handling. Her lå en oplagt association til bevægelsen i aktions-forskningscirklen. Spørgsmålet var dog i hvor høj grad dette lykkedes, hvilket jeg vender tilbage til nedenfor.

Fra hver kirke deltog en arbejdsgruppe på fem til otte personer, sammensat af ansatte, frivillige og lokale ressourcepersoner uden større tilknytning til kirken, som mødtes til halvårlige netværksdage omkring temaer, som arbejdsgruppen undervejs arbejdede videre med under sparring fra en mentor (Kappelgaard 2015). Disse temaer bestod eksempelvis i *frivillighed*, *diakoni*, *gudstjeneste* og *at lytte til lokalsamfundet*. To af øvelserne er blevet anvendt i aktionsforskningsprojektet. Den ene er ”lytterunden”, hvor arbejdsgruppedeltagere inviterede en gruppe lokale personer til at dele deres tanker om lokalområdet, hverdag, værdier og kirke (5.1.6.1). Den anden kaldtes ”at lytte til Ordet og hinanden”, hvor man reflekterede over en bibeltekst (5.1.5.2; 5.1.6.5).

Evaluering tydeliggjorde en række grundlæggende udfordringer i konceptet, herunder de følgende.[3] For det første var det udfordrende at arbejde med grupper af kirker, der befandt sig i ganske forskellige situationer. For det andet var intentionen at lade refleksion og handling skærpe og udvikle hinanden, men dette var der ikke været tilstrækkeligt plads til, når et nyt tema afbrød de refleksioner, der var sat i gang i relation til det forrige tema. For det tredje viste det sig undertiden vanskeligt at integrere de lokale stemmer i udviklingsgruppen ligeværdigt, idet temaerne kredsede om mange dele af kirkens arbejde frem for ét konkret projekt, som de kunne bidrage aktivt til. For det fjerde virkede nogle arbejdsgrupper handlingslammede, idet de arbejdede med temaer, som hele menighedsrådet havde ansvar for; det var vanskeligt at bygge bro mellem gruppens arbejde og menighedsrådet, og mandatet var ofte uklart. Disse fire punkter har alle haft indflydelse på metodologien i nærværende forskningsprojekt. Parallelt med forskningsprojektet

[3] Denne læring er dels baseret på en internt gennemført evaluering, løbende uformelle evalueringer i projektet og samtaler med nuværende udviklingskonsulent Berit W. Berg i 2017 (Kappelgaard 2015).

har disse udfordringer i LKU-konceptet medført radikal ændring og kontekstuel tilpasning af Kirkefondets udviklingsforløb for grupper af kirker.

1.4.3. Afsæt for forskningsprojektet

De centrale perspektiver, som tages med i forskningsprojektet fra Kirkefondet generelt og Lokal Kirkeudvikling anno 2017 mere specifikt kan sammenfattes i det følgende:

1. Kirkefondet søger at understøtte den lokale kirke i at være relevant og nærværende. Hensigten er at understøtte den lokale kirke i at bringe dens ekklesiologi i spil og lade den få indflydelse på dens praksis.

2. Kirkefondet repræsenterer en lægfolksorienteret og kontekstuel ekklesiologi. Lokale individer, som ikke sædvanligvis har indflydelse på kirkens liv, søges inddraget, så man skaber kirke med, ikke for, andre. Det bygger på en antagelse om, at de har relevante perspektiver og erfaringer at bidrage med til kirkens kontekstuelle udfoldelse.

3. Tilgangen til udvikling af lokal kirkelig praksis er, at der er behov for en dynamisk bevægelse mellem at lytte, reflektere og handle med en opmærksomhed rettet mod det uventede.

4. Det antages, at det er relevant at inddrage enkle kirkelige praksisser som del af forskningsprojektet som en måde at styrke samspillet mellem praktikerne og at fremme samtalen om tro og eksistens.

1.5. Forskningsprojektets samfundsmæssige og folkekirkelige kontekst

Udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser tager oplagt afsæt i netop den lokale kontekst, som ikke kan generaliseres. Det er forskellen på de to udviklingsforløb et tydeligt eksempel på. Samtidig er det relevant at optegne nogle tendenser i udviklingen i religiøsitet i den danske befolkning, som kan belyse både fænomener i kirkernes kontekster og dynamikker blandt praktikerne selv. Førstnævnte har betydning for, hvorfor det er relevant at tematisere praksisudvikling, og begge dele har betydning for måden at understøtte udvikling på.

Tendenser i og vilkår for praksisudvikling i folkekirken er relevant se på, fordi det viser relevansen af overhovedet at tematisere (ekstern) understøttelse af lokal forankret kirkelig praksisudvikling. Der hersker forskellige *teologiske og samfundsfaglige holdninger* til og begrundelser for at arbejde med udvikling af nye praksisser i folkekirken. Jeg har fundet det nødvendigt at søge at skitsere et felt af positioner for at kunne præcisere, hvor dette forskningsprojekt med afsæt i Kirkefondets tilgang til praksisudvikling kan placeres deri. Tendenser inden

for *tematisering af frivilligt engagement* i folkekirken skitseres også, igen for at jeg kan positionere forskningsprojektet i forhold dertil med afsæt i Kirkefondets lægfolksforankrede kirkeforståelse. Endelig opstilles to *tilgange til det at udvikle*, en målrationel tilgang henholdsvis en individbåret tilgang, hvorefter jeg vil pege på en deltagende, lyttende, reflekterende og eksperimenterende tilgang til udvikling som afsæt for de to udviklingsforløb.

Jeg trækker i indledningen både på akademisk litteratur og på artikler og udgivelser, der ikke er forskningsbaserede, men optræder som dokumentation for, at givne synspunkter findes i den folkekirkelige debat.

1.5.1. Individualisering, sekularisering og religiøs pluralisme som vilkår

Folkekirken befinder sig i et samfund, hvor forandringen i religiøsitet af religionssociologer betegnes som kendetegnet ved blandt andet *religiøs mangfoldighed, individualisering og sekularisering*. Nogle af disse forandringer kommer til udtryk i hvert af de to udviklingsforløb. Det indvirker på metodologiske valg og erkendelser, eksempelvis omkring hvilken forskel det gør, hvorvidt der er fælles religiøs praksiserfaring og sproglighed at bygge på.

Et første kendetegn ved udviklingen af religiøsitet i Danmark, der skal nævnes her, består i *religiøs mangfoldighed*, som først og fremmest skyldes indvandring (herunder indvandring af flygtninge). Dels opfatter en større andel af befolkningen end tidligere sig som muslimer, hinduer, buddhister eller tilhørende en anden religion. Dels er der på baggrund af indvandring opstået en langt større andel af katolske, pentekostale, ortodokse og andre kristne i befolkningen.[4]

Af den danske del af Den europæiske værdiundersøgelse 2017 fremgår en tolkning af udviklingen i danskernes religiøsitet som kendetegnet ved en kompleks kombination af *sekularisering* og *individualisering*.[5] Lidt færre end tidligere tror på Gud, og individets religiøsitet fremstår mere sammensat end tidligere (Andersen, Gundelach og Erkman 2019, 258).[6] I 2017 var der således 53 pct. af den voksne befolkning, der angav at ”tro på Gud” mod 64 pct. i 2008 (ibid.,

[4] Der findes ingen officiel statistisk opgørelse fra Danmarks Statistik, da det ikke er lovligt at registrere religiøst tilhørsforhold. Estimater udregnes eksempelvis på baggrund af procentvis fordeling på religioner i oprindelseslandet (se interchurch.dk).

[5] Forfatterne påpeger, at der er så lille en andel af indvandrere, der deltager i undersøgelsen, at den må opfattes som en undersøgelse i befolkningen af dansk oprindelse.

[6] Forskellige indikatorer peger ifølge forfatterne i forskellige retninger, og de fremsætter derfor ikke nogen entydig forklaringsmodel.

237). 39 pct. angav i 2017 at tro på ”en guddommelig kraft eller ånd, men ikke personificeret gud”, en lille stigning i forhold til 2008, hvor det gjaldt 36 pct. Tendensen til *sekularisering* ser forskerne i angivelser af, om man er medlem af folkekirken, tror på Gud og går i kirke. Dette har socialisering (dvs. at man har gået i kirke som barn,) og kohortetilhørsforhold (dvs. hvilken årgang, man tilhører,) stor betydning for. Her sker et lille fald, og udviklingen kan forventes at bevæge sig i nedadgående retning i de kommende år, da den ældste del af befolkningen udgør en overrepræsentation. *Individualiseringen* ser forskerne på baggrund af, at en svagt stigende andel af befolkningen sammensætter deres egen religiøsitet uafhængigt af klassiske kristne trosforestillinger. Der er blandt andet en overvægt af veluddannede, der tilhører kategorien ”spirituelle”, det vil sige, at de tror på en åndelig kraft, men ikke på Gud (ibid., 245).

Religionssociolog Astrid Trolle (2016) konkluderer tilsvarende, at der er tale om en kombination af individualisering og sekularisering på baggrund af en YouGov-undersøgelse. Folkekirkemedlemskabet er i stigende grad kendetegnet ved *”en individuel relation mellem den enkelte borger og dennes valg af folkekirken som trossamfund”* (ibid., 29). Danskerne har generelt tillid til folkekirken og ønsker, at den er synlig og deltagende i civilsamfundet. Hun beskriver danskerne som ”principielle sekularister og konkrete konservatorer”, idet et flertal ønsker stat og kirke adskilt, mens et flertal samtidig ønsker at bevare folkekirkens særstatus i samfundet.
Religionssociolog Ina Rosen (2009) bemærker i sin fokusgruppebaserede undersøgelse af danskeres syn på tro, at mange respondenter ser sig selv som troende, men ikke religiøse, forstået sådan, at de ikke ser deres forhold til tro som knyttet til formelle trosdogmer eller institutionaliseret religiøs praksis. De har ikke meget sprog for tro og religion, men finder det gennem den indbyrdes dialog under fokusgruppeinterviewet, uanset om denne er kendetegnet ved indbyrdes enighed eller uenighed. Holdningerne fremsættes ikke som indbyrdes konkurrerende, og samtalerne er ikke kendetegnet ved forsøg på at få ret, men signalerer en indbyrdes anerkendelse af de mange indbyrdes forskellige narrativer.

Individualiseringen kommer også til udtryk i undersøgelser af kirkelige handlinger og praksisformer. Blandt småbørnsforældre kommer individualiseringen til udtryk i, at 51 pct. af de, der fravælger barnedåb angiver som begrundelse, at ”barnet selv får mulighed for at vælge kristendommen til eller fra på et senere tidspunkt” (Leth-Nissen og Trolle 2015, 18). Religionssociolog Marie Vejrup Nielsen (2019, 237) beskriver danskernes forhold til folkekirken som kendetegnet ved at være *lejlighedsvise forbrugere*. Dette kommer eksempelvis til udtryk i en undersøgelse om babysalmesang, hvor der er stor tilfredshed med aktiviteten blandt deltagende

forældre, uden at dette i nogen særlig grad omsættes i dåb eller efterfølgende deltagelse i gudstjenester eller andre kirkelige aktiviteter (Nielsen 2019).

Ét er at indsamle data i sådanne religionssociologiske undersøgelser. Noget andet er de tolkninger, det afføder. Et tredje forhold er, hvilke slutninger der drages heraf i den kirkelige praksis. Jeg vil undlade at forenkle og sammenfatte ét billede af danskernes forhold til folkekirke og kristendom på baggrund af de nævnte undersøgelser og analyser og i stedet lade dem stå som kontekstforståelser til at belyse konkrete vilkår og hændelser i de to udviklingsforløb.

Særligt i det københavnske aktionsforskningsforløb bliver det tydeligt, hvordan religiøs mangfoldighed, individualisering og sekularisering gælder både i konteksten og blandt praktikerne selv. Dette får markant indflydelse på metode og metodologi uden at disse temaer i sig selv sættes i fokus i undersøgelsen. Bevægelsen mod en sekularisering og en individualisering vækker en række spørgsmål i forhold til, hvordan frivillige, der selv repræsenterer en sådan forandret religiøsitet, kan bidrage til udvikling af *kirkelige* praksisser. Spørgsmålet i det midtjyske aktionsforskningsforløb er snarere, hvordan den socialiserede religiøsitet kan blive til et reflekteret afsæt for handling i en uvant kontekst i form af mødet med indvandrere med ikke-luthersk kristent tilhørsforhold. Hensigten er ikke at beskrive praktikernes religiøsitet, men at se på, hvilke konsekvenser, den religiøsitet, der italesættes og udspiller sig mellem praktikerne, må få på metodologien og forståelsen af den samlede bevægelse, der sker i forløbene.

1.5.2. Folkekirkens organisering af dens praksisformer

Forskningsprojektets fokus på at understøtte det at udvikle nye praksisser i den lokale kirke må ses i lyset af, at mange nye praksisformer de senere år er opstået lokalt og har bredt sig til andre dele af folkekirken. Dette er ikke et nyt fænomen, men der skal ikke her gives en historisk redegørelse for praksisformer i folkekirken. Derimod skal den lokale organisatoriske ramme for udvikling beskrives, idet det er her, aktionsforskningsforløbene finder sted. Derefter peger jeg på nogle af de måder, hvorpå folkekirken som organisation og andre aktører understøtter udvikling af praksisformer i den lokale kirke. Endelig perspektiveres folkekirkens måde at understøtte udvikling i praksisformer på med forholdene i flere andre nordeuropæiske lande. På denne baggrund beskrives relevansen af ekstern understøttelse af den lokale kirkes udvikling af kirkelige praksisser.

1.5.2.1. Udviklingen sker nedefra

Siden ændringen af menighedsrådsloven i 2007 har menighedsrådene udgjort den overordnede kirkelige ledelse i det enkelte sogn og dermed haft et større medansvar for kirkens liv og vækst end tidligere. Med kravet om at definere sognets målsætninger i det årlige budget og at afholde et årligt offentligt menighedsmøde, hvor budget og målsætninger blev præsenteret og drøftet, blev der lagt op til en højere grad af refleksion omkring visioner for kirkens arbejde end tidligere (Rasmussen 2008).

Samtidig er der sket en stadig øget professionalisering af menighedsrådenes arbejde, så deres arbejdsgiveransvar, regnskabsprocedurer m.v. er blevet langt mere omfattende end tidligere. Det har ifølge Søren Abildgaard (2017), formand for Landsforeningen af Menighedsråd, medført, at det kræver en aktiv prioritering at finde tid til eksempelvis visionsarbejde. Han argumenterer for, at det er væsentligere for menighedsrådet at besinde sig på konteksten, tale om hvordan man ønsker at være kirke deri og at drøfte, hvordan kirkens kerneopgaver udføres i dette lys, end at udvikle mange nye aktiviteter.

Dette kaster lys over en række vilkår og beslutninger i aktionsforskningsforløbene. Det var et bevidst valg ikke at arbejde med menighedsrådet som helhed, da næppe alle medlemmerne ville have tid til eller interesse for at gå ind i et udviklingsforløb omkring praksisser ved siden af det administrativt tunge menighedsrådsarbejde. Det var samtidig væsentligt at etablere et formelt samarbejde gennem menighedsrådet og sikre, at der var opbakning til forløbet. Dels havde menighedsrådet ansvar for kirkens liv og vækst og dermed dens praksisformer; dels var det menighedsrådet, der skulle finansiere eventuelle udgifter til gennemførelsen af en udviklet praksis. Der lå således et forskningspotentiale i at se på, hvordan udvikling kunne støttes i den lokale kirke, hvor der oplagt var en bevidsthed om, at forandring skal ske nedefra, hvor der var lokalt mandat til at tage beslutninger, og hvor mange menighedsråd samtidig selv havde for travlt til at igangsætte frivillighedsforankret praksisudvikling. Potentielt ville forskningsprojektet formidle en forståelsesramme omkring det at arbejde med lokal frivillighedsforankret udvikling af lokale praksisser og dermed afføde en styrket kontekstualisering i andre lokale kirker, som allerede har et lokalt strukturelt afsæt derfor.

1.5.2.2. Hvordan understøtter folkekirken udvikling af kirkelige praksisser?

Det er oplagt at overveje, om sådan understøttelse ikke allerede finder sted i tilstrækkelig grad i folkekirken. I folkekirken er der tradition for, at nye praksisformer udvikles lokalt. Der tilbydes

sparring og inspiration på afgrænsede områder, og der er økonomiske midler at søge på flere niveauer. Der findes således stifts- hhv. funktionspræster med den opgave at understøtte og inspirere sognene inden for eksempelvis 'kirken på landet', diakoni, åndeligt søgende, tværkulturelt arbejde, pilgrimme, turisme, gudstjeneste eller 'økumeni, mission og religionsmøde' (Fyens Stift, n.d.; Viborg Stift, n.d., Ribe Stift, n.d.). Ligeledes er der i varierende omfang nedsat stiftsudvalg til at inspirere inden for nogle af disse felter (se fx Poulsen 2018). De har ingen magtbeføjelser over for sogne eller provstier, men kan eksempelvis afholde inspirationsdage og for præsternes vedkommende give sparring til individuelle sogne m.m.

Folkekirkens støtte til lokal udvikling sker desuden ved, at Den Folkekirkelige Udviklingsfond en gang om året yder økonomisk støtte til "initiativer, der fremmer udviklingen af folkekirkens arv og virke". Det er et krav, at frivillige er involveret i disse initiativer. Det samlede årlige uddelingsbeløb er (pr. oktober 2020) på cirka to millioner kroner (Kirkeministeriet, n.d.). Derudover har mange provstier i løbet af de seneste år oprettet en udviklingspulje, som kan søges af sognene til konkrete aktiviteter; disse midler er dog ikke udefrakommende midler (Christoffersen og Leth-Nissen 2019, 165). Provsterne får i stigende grad en funktion af at sætte fokus på udvikling (ibid.).

Derudover tilbyder en lang række kirkelige organisationer hjælp til udvikling på specifikke områder af kirkens arbejde. Eksempelvis giver Mellemkirkeligt Råd[7] sparring vedrørende integrationsarbejde. Grøn kirke, under den tværkirkelige organisation Danske Kirkers Råd, understøtter udvikling af klima- og miljømæssig bæredygtighed. De samvirkende Menighedsplejer støtter menighedsdiakonien i de danske sogne gennem projekter og netværk.

Enkelte lokalt udviklede tiltag er blevet implementeret i folkekirken som helhed, eksempelvis minikonfirmandundervisning. Andre tiltag har blot bredt sig uden koordinering, eksempelvis spaghettigudstjenester, babysalmesang og i lidt mindre omfang yoga- og mindfulness-gudstjenester (Nissen 2014; Berg 2020b, 299). Udgangspunktet er således, at udvikling i gangsættes og finder sted lokalt. Samtidig trækkes der på ekstern sparring til processer omkring udvikling mere generelt, eksempelvis fra netværket kirkekonsulenter.dk, som Kirkefondet

[7] Mellemkirkeligt Råd tager sig af folkekirkens kontakter til andre kristne kirker og kirkesamfund i Danmark og i udlandet.

oprindeligt var initiativtager til. Således eksisterer der i folkekirken et ikke-systematiseret netværk af veje til understøttelse af den udvikling, der primært finder sted nedefra og spredes uformelt. Provstiernes spirende betydning for den lokale kirkes udvikling vender vi tilbage til nedenfor (1.5.3).

1.5.2.3. Et nordeuropæisk udblik

Et komparativt udblik til en række andre nordeuropæiske lande er en interessant perspektivering at foretagepå dette område. Her har de største lutherske henholdsvis protestantiske kirker på nationalt niveau tilsyneladende lagt mere omfattende strategier for at understøtte udviklingen af nye kirkelige udtryk, end det er tilfældet i Danmark. I *Church of England* voksede eksperimenterende kirkelige udtryk frem lokalt. Kirken på nationalt niveau ønskede at understøtte denne udvikling, og man begyndte at omtale dem som *Fresh Expressions of Church* og skabte en dobbeltstruktur, *Mixed Economy,* med plads til både sognekirker og kirkelige eksperimenter tilknyttet lokale kirker (Müller 2016). I *de Protestantse Kerk in Nederland* støttes over 100 nye kirkeudtryk, *kerkplekken*, med økonomisk tilskud, sparring og netværk (Protestantse Kerk. n.d.). I Tyskland og Schweiz er lignende netværk opstået mere organisk og under økumenisk fortegn (Fresh X-Netzwerk e.V. n.d.; Bildungskirche. n.d.). Her samles kirkepraktikere engageret i lokal udvikling af nye kirkeformer til rundbordssamtaler og sparring. Udgangspunktet alle disse steder er, at der tages et lokalt initiativ, som den nationale kirke eller en netværksorganisation i tilknytning til de pågældende kirkesamfund støtter op om. I *Svenska Kyrkan* har stiftet ansvaret for at fremme og føre tilsyn med menighedslivet i sognene (”Kyrkoordning för Svenska kyrkan” 2020). I nogle stifter arbejdes der tæt sammen med sogne om udvikling eksempelvis i forhold til gudstjenesteudvikling (Linköping Stift n.d.). I *Den norske kirke* fremmes udvikling strategisk gennem gennemgribende nationale reformer om gudstjenesteudvikling og trosoplæring for børn og unge (Den norske kirke n.d.). Et andet eksempel på national understøttelse af udvikling er, at der siden 2011 har været ansat kulturrådgivere på nationalt niveau og i alle bispedømmer (stifter), som inspirerer, koordinerer og opbygger kompetencer ift. kultur. *Menighetsutvikling* er som nævnt et forsknings- og udviklingsprojekt, der gennem læringsnetværk fremmer udvikling i lokale kirker (udfoldes 2.1.2.1).

Det samlede billede indikerer, at der i en række nordeuropæiske kirker arbejdes mere systematisk og strategisk med udvikling af tilpassede praksisformer end i folkekirken. I sidstnævnte sker udviklingen i kirkelige praksisser i højere grad på sognekirkens eget initiativ med

muligheder for projektstøtte og sparring på visse områder i visse stifter og provstier. Kirkefondets ønske om at understøtte kirker i deres udvikling af praksisser og samtidig at bidrage til en kritisk refleksion herover kan ses som liggende i forlængelse af denne tradition for, at udvikling sker lokalt. Det er intentionen at understøtte 'lommer' af eksperimenteren med praksisser inden for sognekirkens egne rammer, ikke som oppefra-kommende autoritet, men som kirkeligt forankret inspiration og faglig sparring fra siden.

1.5.3. Tolkninger af praksisudvikling i folkekirken

Ét er at konstatere, at der er sket en udvikling inden for bredden af praksisser i folkekirken. Noget andet er, hvordan man forholder sig til den. Hvordan kan de mange nye praksisformer forstås i et større perspektiv? Er denne forandring hensigtsmæssig og i så fald i hvilken forstand? I det følgende vil jeg opstille fire perspektiver på de nye praksisformers tilstedeværelse i folkekirken. Nogle udgør forskningsbaserede analyser, andre er kritisk observerende eller udgør begrundelser for at udvikle kirkelige praksisser. Der er ikke tale om en udtømmende liste, men et forsøg på at identificere nogle tendenser i diskussionen om udvikling i et forskningsmæssigt landskab såvel som i den folkekirkelige debat. Efterfølgende vil jeg placere Kirkefondets tilgang til nye kirkelige praksissers fremvækst deri som afsæt for nærværende forskningsprojekt.

1.5.3.1. Markedstilpasning

At skabe nye praksisformer kan ses som en *nødvendig tilpasning til markedet.* Det er knyttet til en forståelse af folkekirken som en institution, der konkurrerer med andre aktører på markedet. Individets mindskede oplevelse af forpligtelse over for folkekirken som samfundsinstitution gør, at den ikke længere kan tage sin eksistensberettigelse for givet. Folkekirken er nødsaget til at tilpasse sig individualiseringen i samfundet og med sine aktiviteter gøre sig attraktiv for individet i det senmoderne samfund. Det kan ske ved at arbejde med målgrupper og at have en bruger-orienteret tilgang til sin fortsatte udvikling for at gøre sig interessant.

Nielsen argumenter for, at befolkningens rolle som lejlighedsvise forbrugere af folkekirken har medført, at folkekirken i dag placerer sig et sted mellem marked og stat.

> Research on the Folk Church has stated that a shift towards a user perspective has taken place within the church as an institution (…) The Folk Church has started to direct its marketing efforts at specific user groups as part of a shift away from power exerted from above to power exerted from below, concepts

> presented by Linda Woodhead as central elements of the transformation of religion in a contemporary context (Nielsen 2019, 235).

Nielsen overtager i sin analyse denne markedsgjorte tilgang til folkekirken, eksempelvis ved at tale om ”consumer satisfaction” (2019, 249). Hun konstaterer, at folkekirkens tilpasningsevne har været bemærkelsesværdig, idet den har tilpasset sin levede religion til de valg, som lejlighedsvise, individualiserede forbrugere tager. Om modstand mod denne forandring kommenterer hun følgende: ”This is by no means painless, or without conflict and debate, perhaps especially among the religious elite, both lay and clergy” (ibid. 249).

1.5.3.2. Samfundsfaglig og teologisk kritik af markedsgørelse og målgruppetænkning

Denne tendens kritiseres af nogle teologer. Teolog Karen Marie Leth-Nissen peger på de samme tendenser som Nielsen, men hendes analyse peger på en samfundsmæssig udfordring i denne bevægelse. Folkekirken risikerer at bidrage til en segmentering i befolkningen i dens reaktion på individualisering og forbrugermentalitet.

> (…) Leth-Nissen demonstrates how use of the Folk Church has increasingly become a matter of making individual sense of one’s own life. The church has responded to this by providing many different target group activities, thus rendering individuals able to participate in church activities together with people like themselves (Christoffersen & Leth-Nissen 2019, 147).

Leth-Nissen (2018) henviser til den amerikanske sociolog Robert D. Putnam, der skelner mellem *bonding* og *bridging*. *Bonding* består i at skabe sociale bånd mellem individer, der har samme sociale status og hvis livssituation ligner hinanden, mens begrebet *bridging* dækker over etablering af sociale bånd på tværs af sociale skel. Folkekirken fremmer ifølge Leth-Nissen kun *bridging* i ringe grad. Det gælder både dens traditionelle kirkelige handlinger, der samler individer med på forhånd mange sociale relationer, og dens målgruppeorientering i øvrige aktiviteter (Leth-Nissen 2018; 2019).[8]

---

[8] Leth-Nissen reducerer ikke kirken til en samfundsmæssig funktion, men forskningsprojektet afspejler tilsyneladende en antagelse om, at folkekirken bør bidrage til den sociale sammenhængskraft i samfundet.

Tilsvarende viser religionssociolog Ingrid Storms (2019, 287-288) kvantitative undersøgelse af forholdet mellem social kapital og religion i folkekirken, at folkekirken primært fremmer *bonding* snarere end *bridging*. Fra et samfundsfagligt perspektiv kan man kritisere tendensen til målgruppetænkning og mere grundlæggende markedsgørelse ud fra tanken om, at religion skal bidrage til *sammenhængskraften i samfundet*. Storm beskriver idealet for folkekirken som civilreligion på følgende måde: "Ideally, the Folk Church civil religion represents an inclusive national identity, which accepts diversity of individual views as well as a pragmatic conformity in cultural expression to promote belonging and generalised trust" (ibid., 287). I dette perspektiv er det en del af folkekirkens opgave at bidrage til tilhørsforhold og generaliseret tillid, det vil sige tillid til eksempelvis personer og instanser, man ikke på forhånd har en relation til. Her er udgangspunktet ikke en interesse for folkekirkens overlevelse i konkurrence med andre aktører, men dens bidrag til samfundets sammenhængskraft gennem genkendelige udtryk.[9]

Hverken Leth-Nissen eller Storm er retningsangivende, men jeg mener, at selve tematiseringen af problematikken omkring *bridging* bygger på en antagelse om, at dette er (en del af) folkekirkens opgave.

Målgruppetænkning og markedsgørelse kan også kritiseres ud fra et teologisk perspektiv. Således skriver samfundsdebattør Marie Krarup i en kommentar i magasinet Ræson følgende:

> Man kan godt blive mismodig, når man ser kristendommens status i Danmark. Folkekirken ser i mange tilfælde ud til at tro, at de er til for at lokke kunder i butikken med tivolisering og spaghetti, og at de derudover skal samarbejde med islam i stedet for at tage afstand fra den falske tro. Dertil kommer, at den almindelige børnelærdom er væk, og almindelige mennesker blander alskens mystik, mindfulness og selvoptagelse sammen til en klæg grød, som nogle så påstår, er kristendom. Så kristendommen har det indholdsmæssigt skidt, selvom kirken medlemsmæssigt faktisk stadig kører ganske godt (Krarup 2019).

[9] Bag denne tilgang ligger sociologen Durkheims (2020) beskrivelse af religionens samfundsmæssige funktion.

Traditionelle praksisformer fremstår her som klarere bærere af kirkens formål, budskab eller identitet. Idealet er derfor at fastholde den lokale eller samlede folkekirkes tradition. At prioritere nye kirkelige praksisser ses som et kompromis med den kristne tradition.

1.5.3.3. Kontekstualisering som en del af kirkens identitet

Fremvæksten af nye praksisformer kan også beskrives fra et andet perspektiv end markedsgørelsen, nemlig ud fra den tanke, at kristendommen er kontekstuel. Forandring ses som omfattet af kirkens tradition for at udfolde sig på nye måder i nye kontekster, fordi det er en del af dens væsen. I dette perspektiv må kirkens tradition finde nye udtryk i mødet med nye kontekster, hvis dens budskab skal høres og dens praksis afspejle kristendommen. Dette perspektiv kan optræde som et forsvar for såvel som en kritik af givne praksisser, det sidstnævnte hvis de ikke i tilstrækkelig grad afspejler kristendommen, men udelukkende ses som udtryk for markedstænkning eller tilpasning til det omgivende samfunds forventninger. Hans Raun Iversen beskriver det på følgende måde:

> Increasingly, it is being accepted that the Folk Church is a part of culture. This means that all sorts of cultural forms can be used in the Folk Church, as long as this is done in a qualified way that points to Christ. Thus, the Folk Church is, at one and the same time, culture and mission work (Iversen 2019b, 106).

Også en række frie folkekirkelige organisationer, herunder Kirkefondet, argumenterer inden for deres egne kirkeopfattelser ud fra en tanke om, at kirken altid vil være i bevægelse med rod i dens tradition (fx Mogensen 2019b; Bollmann 2009; Bjerring-Nielsen m.fl. 2013).

Hvordan traditionen defineres, og hvilken rolle den spiller, er ikke ærindet i denne sammenhæng; det er derimod princippet omkring kontekstualitet som en del af kirkens egen selvforståelse. Kirken anskues ikke som en stabil institution, men som en forsamling, der selv er i bevægelse og forholder sig til omverdenen, ikke objektgørende, men deltagende.

1.5.3.4. Kontekstualisering kombineret med andre perspektiver i tiden

Samtidig trækkes der i kontekstuel teologisk diskurs undertiden på begreber fra markedstænkningen, ligesom den kan kombineres med træk fra den ovennævnte kritik i form af fokus på *den sociale sammenhængskraft i samfundet* eller *traditionsbevarelse.*

I kombination med markedstænkningen indgår samtidig en markering af, at man ikke ønsker at indoptage al markedstænkning. Iversen kobler ovennævnte tydeligt kontekstuelt teologisk orien-

terede beskrivelse af folkekirken med en beskrivelse af den som en kulturinstitution, der må agere delvist på markedets betingelser for at bringe sit budskab i spil (Iversen 2019a, 221). Det indebærer blandt andet at være tydelig omkring sit formål, at orientere sig mod dens brugere, at have en fleksibel organisation og at supplere dens traditionelle aktiviteter som højmessen med nye aktiviteter, der afspejler andre aktiviteter i samfundet. Folkekirken ses her som spændt ud mellem at være en katedral, som agerer traditionelt og er til stede, når folk har behov for den, og markedsorienteret med opmærksomhed på dens brugere.

Sognepræsterne Martin Bendixen Rønkilde og Ole Pihl ser gudstjenesten som en ressource for legemet, men peger på Kristus som det legeme, al kirkelig aktivitet udgår fra, også målgruppeorienterede indsatser i kirkelivet inden for kirkens kerneopgaver. De skelner mellem at være 'brugerorienteret' og 'brugerstyret', hvor det sidstnævnte repræsenterer en forretningstænkning, som folkekirken ikke skal overtage.

> Når en forretningsdrivende er optaget af sine kunders ønsker, er det for at tjene penge, han eller hun er tvunget til at lade sig styre af brugernes ønsker, for hvis ikke de køber hans produkt, er det slut med virksomheden (…) Når kirken er brugerorienteret, er det med et missionarisk fortegn. For at kunne forkynde Kristus er kirken nødt til at tale med ord og handlinger, som kan forstås og tilegnes. Det er ikke kommercialisering at tænke brugerorienteret, det er evangelisk! (Rønkilde & Pihl 2017, 5).

Der eksisterer således et krydsfelt mellem markedstænkning og en kontekstuel ekklesiologi, som oplagt rummer en række spændingsfelter i forhold til afgrænsning af markedsgørelsen, selv om hverken Iversen eller Rønkilde og Pihl beskriver denne skelnen som eksplicit vanskelig.
Et eksempel på, at en *kontekstuel tænkning* kombineres med et perspektiv på *kirken som bidragende til den sociale sammenhængskraft* finder man i biskop Henrik Wigh Poulsens indledning til netværkskonferencen "Fælles om det sociale ansvar" i januar 2018. Her samlede Aarhus stiftsudvalg for diakoni sammen med biskoppen ledere inden for kommuner, folkekirken og en række organisationer i Aarhus Stift for at drøfte samarbejdsmuligheder på det sociale område. Poulsen indledte således: "Luther sagde, at Gud har gjort godt imod os i sin søn. Nu skal vi gøre godt imod vores næste. Lige netop det, vil mange sige, har været med til at sætte et stærkt præg på vores nordiske velfærdsmodel" (Poulsen 2018, 10).

Et andet eksempel på, at en kontekstuel teologisk tilgang til udvikling i folkekirkens praksis kan kombineres med et blik for kirkens mulige funktion i lokalsamfundet, er den følgende refleksion over kirken i landsbysamfundet:

> (…) kirken må se sig selv som sendt for at tjene lokalsamfundet på samme måde, som Gud sendte sig selv til verden for at virke på menneskers egen hjemmebane. Derfor er det afgørende, at kirken bestræber sig på at nå ud i lokalsamfundet og lade sig forene med det øvrige liv ved at være til stede og støtte op (Dalsgaard 2017, 7).[10]

Endelig er det muligt at kombinere den traditionsbevarende og den kontekstuelle tilgang, som når der værnes om højmessen uanset faldende deltagelse, mens det ses som oplagt at eksperimentere med andre kirkelige praksisser (Berg 2020b, 300).

På denne baggrund kan jeg beskrive Kirkefondets tilgang til udvikling af kirkelige praksisformer som et kontekstuelt perspektiv, hvor der trækkes på og gives plads til de øvrige perspektiver alt efter den kontekst, der arbejdes i. Der trækkes undertiden på redskaber og terminologi fra markedstilpasningen, eksempelvis med inddragelse af sognestatistik og målgruppetænkning og visionsprocesser. Kirkefondet understøtter også processer med fokus på at bidrage til lokalsamfundets sammenhængskraft, ligesom arbejdet tilpasses til lokale ønsker om traditionsbevarelse eksempelvis i forhold til højmessen. Forandringen er fra Kirkefondets perspektiv blot ikke begrundet i et ønske om målbar succes i sig selv, men i ønsket om at se den lokale kirke være relevant og nærværende i den konkrete kontekst.

Dette er imidlertid et virkefelt fyldt med problematikker. Spørgsmålet er, om man kan trække på markedsterminologi og metoder uden at fremme en målrationel tilgang til udvikling, og om kirken mister sin egenart, hvis den er optaget af, hvad den kan bidrage med i lokalsamfundet (jf. 1.6.1). Dertil kommer den grundlæggende praktisk-teologiske problemstilling om, hvorvidt kirkeopfattelsen (ekklesiologien) risikerer at blive reduceret til den konkrete kirkes handlinger, når der arbejdes med udviklingsforløb. Endelig finder jeg det relevant at problematisere en reducering af kirkens *praksis som kirke* til dens organiserede, formelle *praksisformer*. Hvilken betydning må

[10] Teolog Søren Dalsgaard er koordinator for Folkekirkens migrantsamarbejde.

sådanne overvejelser have på metodologien og den konkret udspillede metode? Også sådanne spørgsmål udforskes indefra i forløbet.

Jeg har skitseret en udvikling i kirkelige praksisformer over de senere år og peget på forskellige måder, den begrebsliggøres på og forskellige måder at forsvare, kritisere og udfordre den på. Dernæst har jeg ladet det kaste lys på Kirkefondets virke og nogle af de praktisk teologiske problemstillinger, arbejdet med udvikling af praksisformer medfører. I de to udviklingsforløb udforskes kontekstualiseringen som tilgang indefra samt dens krydsflader med de øvrige perspektiver.

1.5.4. Det frivillige engagement i folkekirken

Det har været en præmis for Kirkefondet, at frivillige skulle involveres i de to udviklingsforløb. Forholdet mellem sognepræst, ansatte og frivillige viser sig da også at spille en central rolle i forløbene. Først skal forholdet mellem begreberne 'lægfolk' og 'frivillige' præciseres.

Tidligere talte man om 'lægfolket' som en samlebetegnelse for de kirkegængere, der ikke var den gejstlige, ordinerede præst med teologisk embedseksamen. Det er teologisk forankret i tanken om 'det almene præstedømme', hentet hos Paulus (1 Pet 2,9). Det forstås i en luthersk kontekst sådan, at alle døbte er præster, mens sognepræsten har 'et særligt embede', idet han eller hun er kaldet af menigheden til at forkynde evangeliet og forvalte sakramenterne med dåb og nadver i centrum. 'Lægfolket' som betegnelse var central i vækkelsesbevægelserne midt og sidst i 1800-tallet (Iversen 2018, 83). I dag tales der ofte om 'de frivillige'. Udtrykket 'lægfolk' anvendes eksempelvis i sammenhænge, hvor det særligt understreges, at de pågældende ikke er ordinerede præster, mens 'frivillige' i højere grad markerer, at der ikke er tale om ansatte (ibid. 449; Mogensen 2019a).

Tematiseringen af frivillighed i folkekirken er udbredt i dag. På *sogneniveau* sker det eksempelvis med ansættelser, der formelt indebærer frivilligkoordinering eller -samarbejde. Der findes eksempler på sognekirker, der har udarbejdet en 'frivillighedspolitik', og der er kirker, der synliggør muligheder for at engagere sig som frivillig på kirkens hjemmeside (Helligåndskirken, n.d.). Det sidstnævnte påpeger teolog Birgitte Graakjær Hjort[11] dog som et i mange kirker

[11] Hjort er leder af viden og udvikling på Folkekirkens Uddannelses og Videnscenter.

uudnyttet potentiale (Hjort 2017, 65). Også *provstier, stifter og nationale aktører* i folkekirken tematiserer frivillighed. I Aarhus Vestre Provsti bad man i 2017 sognekirkerne om at opgøre antallet af frivillige og konkluderede, at der var 937 frivillige i provstiets kirker (Aarhus Stift, 2018). Der sættes også fokus på ledelse af frivillige i folkekirken gennem inddragelse af 'ekspertviden' via foredrag og konsulentydelser af både kirkeligt forankrede, folkekirke-organisatoriske og andre aktører, herunder Kirkefondet (se fx Landsforeningen af Menighedsråd, n.d.; Kirkekonsulenter.dk, n.d.; Ingerfair, n.d.). Debat- og håndbogslitteratur trækker på almen ledelses- og frivillighedsteori, mens teologiske perspektiver inddrages i mere begrænset omfang (Andersen & Lindhardt 2010; Kappelgaard, Carlander & Eskildsen 2016). Den engelske religions-sociolog Grace Davie ser blandt kirkegængere

> an observable, possibly American-style, change is clearly taking place, best summarized as a shift from a culture of obligation or duty to a culture of consumption or choice. What was once simply imposed (with all the negative connotations of this word), or inherited (a rather more positive spin), becomes instead a matter of personal choice (…) [these choices] are not necessarily shallow or self-indulgent. More often than not, they indicate firmly held convictions with public as well as private implications and they must be taken seriously (Davie 2006, 281).

Det kan overvejes, om en af årsagerne til, at frivillighed tematiseres så eksplicit i folkekirken i dag, er, at kirkerne har behov for at gøre sig attraktive for individualiserede frivillige uden langvarig tilknytning til den lokale kirke.

Feltet er forskningsmæssigt underbelyst. Der er blot gennemført kvantitative undersøgelser blandt menighedsrådsmedlemmer, herunder deres grunde til at være menighedsrådsmedlemmer, religiøsitet og ønsker til menighedsrådets og kirkens arbejde samt befolkningens villighed til at gå ind i menighedsrådet (Rasmussen 2012, 2017). Hjort stiller en række spørgsmål, der indrammer mødet mellem traditionel kirkelig frivillighedskultur og en mere strategisk og professionaliseret frivillighedskultur:

> Skal frivillighedskulturen i folkekirken være frit favnende for at være folkekirkelig? Er det i sig selv uevangelisk at gå strategisk til værks i rekruttering af frivillige og udnytte indsigter i, hvad der motiverer frivillige, med henblik på

> en målrettet rekrutteringsindsats også blandt ressourcestærke frivillige, som motiveres af krav og høje forventninger til indsats? Er folkekirken blot ikke kommet dertil endnu, eller ønsker den slet ikke at komme dertil i sin frivillighedskultur? Hvad ville der ske, hvis folkekirken begyndte at stille krav eller sondre mellem forskellige typer af frivillige, hvis motivation er indbyrdes stærkt varierende fra oplevelse af det tiltalende i en frivillighedskultur, hvor alle kan bruges, til en frivillighedskultur, hvor der stilles krav? Hvem ville det evt. appellere til, og hvem ville det jage langt væk? Hvem af de ansatte, menighedsrådsmedlemmer m.fl. ville stå inde for en sådan tilgang, og hvem ville betakke sig af teologiske eller ideologiske grunde? (Hjort 2017, 70).

Det er ikke ærindet med forskningsprojektet at give et svar derpå, men at lade de to aktionsforskningsprojekter bidrage til dele af dette diskussionsfelt, dog afgrænset til det at inddrage frivillige i at *udvikle kirkelige praksisser*. I forskningsprojektet har jeg valgt ikke at tage afsæt i teori om, hvordan frivillige kan ledes og organiseres. Det skyldes, at frivilligt engagerede ikke først og fremmest tilgås som frivillige, men som deltagende på lige fod med ansatte, herunder sognepræster.[12] Ud af dette opstår dog erkendelser, som bidrager til forskning i frivillighed i folkekirken, som vil blive opridset i diskussionen.

1.6. Udvikling som målrationalitet eller deltagelse

Et spørgsmål, der skal udfoldes i denne forbindelse, er selve forståelsen af det *at udvikle* nye praksisformer, altså udviklingen som handling. I forlængelse af både drejningen mod visions- og målsætningsarbejde, optegningen af frivillighedsområdet og det komplekse forhold mellem markedstilpasning og kontekstualisering vil jeg sammenfatte to idealtypiske opfattelser af det *at udvikle*. De består i udvikling som *målrationel styring* og udvikling som *deltagelse*. Det at udvikle praksisformer i folkekirken, vil jeg argumentere, udspiller sig ofte på et kontinuum mellem de to tilgange. Det samme gælder den handling, Kirkefondet foretager i understøttelsen af udvikling.

[12] Tak til Berit W. Berg for vigtige drøftelser i dette felt.

1.6.1. Målrationel udvikling

At udvikle forstået som *målrationel styring* er orienteret mod opfyldelsen af på forhånd definerede målsætninger på en række parametre, der måles ud fra et sæt af fastlagte indikatorer. Et eksempel på dette er New Public Management (NPM), som ifølge forskere og provster i nogen grad er indført i folkekirken (Christoffersen & Leth-Nissen 2019). Annette Kruhøffer (2019, 127) definerer New Public Management som på én gang en idé, en institutionaliseret praksis og et sæt ledelsesredskaber, hvor det offentlige med inspiration fra det private erhvervsliv arbejder med strategisk udvikling med henblik på at nå givne mål i relation til præstation og udkomme. New Public Management er blevet senere indført i Kirkeministeriet og i mindre grad i folkekirken end i andre dele af den offentlige sektor.[13] Eksempelvis måles hverken sognepræsternes udførte arbejdsopgaver eller deres teologiske kompetencer og "resultater" (ibid. 143). Kruhøffer bemærker samtidig, at der sker begrænset refleksion over teologiske og ekklesiologiske konsekvenser af implementering af New Public Management i samtiden og i fremtiden. Eksempelvis mener hun, at en bevægelse i retning af flere storpastorater og flere funktionspræster vil kunne flytte fokus i retning af målbare præstationer.[14] Spørgsmålet er, hvilke konsekvenser, det ville have, hvis man anlagde en sådan tilgang til udvikling af kirkelige praksisformer.

Sociolog Steen Marquard Rasmussen[15] (2014) har udarbejdet en lang række værktøjer til at forstå geografiske forskelle og subkulturelle grupperinger i samfundet samt foretaget "brugerundersøgelser". Formålet er at hjælpe kirken til at have blik for mangfoldigheden af lokale subkulturelle tendenser og være relevant i dens kontekst. Samtidig advarer han om en række problematikker knyttet til målrationel ledelsespraksis. Dette dobbelte blik udgør et relevant afsæt for mit forskningsprojekt. Rasmussen definerer almindelig strategisk ledelse som en målrationel

---

[13] Ifølge professor i kirkeret Lisbet Christoffersen har folkekirkens struktur og administration altid tilpasset sig statens rammer i kalder *statsdrevet markedsgørelse* (Christoffersen i ibid., 148-149). Hvad angår indførelsen af NPM er denne bevægelse i folkekirken sket i et samspil mellem flere parter, nemlig Kirkeministeriet, biskopper, Landsforeningen af menighedsråd og Præsteforeningen. Dermed fremstår den mere demokratisk forankret end typisk indførelse af NPM.

[14] Her antydes, at NPM med tilpas gennemgribende indflydelse på de lokale kirkers strukturelle forhold har potentiale til at indvirke på sognepræsternes tilgang til deres egen praksis, sådan at den målbare praksis får forrang. Leth-Nissen beskriver, hvordan provster i folkekirken oplever et krydspres (Leth-Nissen i Leth-Nissen & Christoffersen 2019). De skal implementere principper fra *New Public Management*, som kommer fra Kirkeministeriet, samtidig med at de forholder sig kritisk over for disse tendenser.

[15] Rasmussen er tidligere seniorkonsulent hos Landsforeningen af Menighedsråd og tidligere vidensmedarbejder hos Folkekirkens Uddannelses og Videnscenter.

handlen, hvor man søger at gå den korteste, mest effektive og dermed billigste vej til de opstillede mål.

> Denne tænkning er massivt til stede i den kirkelige debat i disse år under parolen "mere kirke for pengene" (…) rationel strategisk ledelse bygger på tre forudsætninger: For det første har man på forhånd sat sig et mål, som det gælder om at nå gennem en aktivitet; de rette midler kan jo først vælges, når man kender målet. For det andet skal det ved processens afslutning kunne måles, i hvilken grad man har nået sit mål. Og for det tredje skal det kunne måles, om man anvendte den korteste vej til målet (Rasmussen 2008, 39).

Rasmussen peger på tre begrænsninger i en sådan tænkning i en lokal folkekirkelig kontekst. *En første begrænsning* ligger i præmissen om, at målet ikke flytter sig, hvilket er et problem, når nye situationer løbende opstår og derfor ikke kan indgå i en på forhånd fastlagt plan. En løsning på dette er at justere målsætninger undervejs og erkende uforudsigeligheden i, hvem der reelt deltager, hvorfor man må være parat til at vende blikket mod andre end de personer, man håbede at se som deltagere.

En anden begrænsning består i, at man ved at fokusere på målbare resultater overser det personlige og det langsigtede, der ikke kan måles. ”Faren er altså, at synlige events kommer i forgrunden, fordi de indeholder klart målbare facetter. Spørgsmålet er derfor, om det er muligt for menighedsrådet også at gøre langsomme, personlige og skjulte dannelsesprocesser blandt kirkens medlemmer til en del af sine målsætninger?” (ibid., 40). Dette begrundes med menighedsrådsløftet, der handler om menighedens liv og vækst, hvilket ikke kun kan forstås kvantitativt.

En tredje begrænsning består ifølge Rasmussen i, at det umiddelbart effektive ikke nødvendigvis er det reelt effektive. Skal enhver beslutning eller handling kunne begrundes med effektivitet, kan et kreativt, eksperimenterende miljø forsvinde, sådan at færre ideer opstår, som kunne have virkning i et større perspektiv. Rasmussen afslutter med at pege på, at kirken er forankret i en bekendelse til troen på ”Helligåndens *fornyende* kraft. På den anden side kan netop denne bekendelse hjælpe den kirkelige ledelse til at se grænserne for det rationelle; – grænser, som netop følger af, at det nye per definition går på tværs af det, vi har planlagt" (ibid., 41). Folkekirken antages at rumme en vis modstandskraft over for en formålsrationel tilgang til udvikling.

Tilsammen beskrives med de tre udpegede begrænsninger en række centrale træk ved den udvikling, der finder sted i de to aktionsforskningsforløb i forskningsprojektet. *Uforudsigelig-*

heden i forhold til målsætninger viser sig i høj grad relevant for de to initiativgrupper og i det københavnske forløb også i forhold til målgruppen for den udviklede praksis. Opmærksomheden på *ikke-målbare* praksisformer vil blive et centralt tema i forskningsprojektet, selv om det ikke var tilfældet ved dets begyndelse.

Spørgsmålet er, om det er muligt at tale om 'målsætninger' uden at lægge et uhensigtsmæssigt pres på deltagere og frivillige og uden at have mulighed for at måle, hvorvidt det lykkes. Jeg anvender derfor begrebet 'forhåbninger' i stedet og italesætter over for praktikerne den uundgåelige uvished i et sådant udviklingsprojekt. Således betones subjektets deltagende og afsøgende indstilling frem for en objektgørende søgen efter at nå et formålsrationelt mål.

Denne problematik er også kendt inden for aktionsforskning, hvor man risikerer at reproducere politisk besluttede eller på anden måde på forhånd ønskede resultater uden sensitivitet over for det kritiske potentiale blandt praktikere og deltagere. Søren Frimann, lektor ved Institut for Kultur og Læring, og ph.d. Micki Sonne Kaa Sunesen kalder på

> (…) en kritisk analyse af nutidens ideologisk og politisk motiverede behov for innovation og for en målrettet indsats for evidensbaseret praksis og viden om, hvad der virker (…) Ofte tages udgangspunkt i et teknisk-rationelt paradigme (…) som er baseret på et positivistisk videnskabsideal med tilhørende målemetoder, der sigter mod at afdække evidens, effekt, kvalitetssikring mv. Det drejer sig ofte om kvantitative målinger af en lang række menneskelige forhold og sociale processer, som anlægger et statisk, objektivt blik på sociale processer (Frimann & Sunesen 2019, 208-209).

Denne kritiske refleksion over, om aktionsforskning blot reproducerer en positivistisk virkningsorienteret tilgang til udvikling uden blik for det situerede, komplekse og uforudsigelige, har denne afhandling til formål at bidrage til. Det medfører blandt andet en refleksion over betydningen af deltagelse og relation, og det rører i sidste ende ved forestillingen om forholdet mellem kirke og udvikling. Er kirke det, der sker på den anden side af en udviklingsproces, eller må det, der sker i udviklingsprocessen ses som en del af den konkrete kirke, som ikke mekanisk kan adskilles fra udviklingens resultater? Og er det sidste tilfældet, hvilke følger må det så få for måden at facilitere processen på? Disse spørgsmål vender vi tilbage til i diskussionen (6.8).

1.6.2. Individbåret udvikling

Som et idealtypisk modstykke til denne tilgang til udvikling kan man opstille den tilgang, at den ikke må være intentionel og dermed potentielt objektgørende. I dette perspektiv må individet forsøge at deltage meningsfuldt i de situationer, det indtræder i, uden at forsøge at se det i lyset af et større formål, der rækker ud over det, der er knyttet til selve situationen. Fra situation til situation handles på det, der opstår i lyset af de forestillinger man har om, hvad det er at være kirke, mens man søger at undlade at skabe strukturer, målsætninger m.v., der kan styre udviklingen i begrænsende retninger.

Det er imidlertid også nærliggende at forestille sig udfordringer forbundet med denne tilgang. Der tages ikke hånd om behov og muligheder hos personer, der ikke af sig selv opsøger kirken eller er synlige for den. Kun de, der selv er opmærksomme på handlemuligheder, kan skabe bevægelse. Udviklingen kan let blive baseret udelukkende på i forvejen opmærksomme og handlekraftige enkeltpersoners præferencer og indskydelser, alternativt være ureflekteret og traditionsbundet eller vilkårlig og styret af tilfældige udefrakommende faktorer. Heller ikke en sådan tilgang til udvikling af kirkelige praksisser er nødvendigvis hensigtsmæssig i sin rene form, hvis man ønsker inddragelse af frivillige. Transparens og vidensdeling risikerer at være begrænset og udviklingen præget af vilkårlighed. Dermed kan denne tilgang hindre empowerment og lægfolksinddragelse såvel som den formålsrationelle tilgang.

1.6.3. Udvikling gennem at deltage, lytte, reflektere og eksperimentere

Spørgsmålet er, hvordan man kan handle kollektivt og udvikle praksisser sammen uden at blive målrationel. Dette kan netop siges at være en af kontekstualiseringens udfordringer. De to udviklingsforløb udspiller sig i dette spændingsfelt. Aktionsforskningen bidrager med en erkendelse af behovet for at reflektere og handle i en cirkulær bevægelse, snarere end at lade refleksionen ligge til grund for en endegyldig handling, ligesom den vedkender sig praktikernes eller målgruppens perspektiver som lige så væsentlige som den akademiske forskers. *At udvikle* kan således dække over en mere uhåndgribelig intention om at gøre det gode, uden at dette kan måles, forudsiges og kontrolleres, og uden at man nogensinde når frem til at have opnået det gode. Det kræver en løbende refleksion, eksperimenteren og deltagelse i de spændingsfelter, der udspiller sig. I dette forskningsprojekt understreges *deltagelse* som et centralt element for både erkendelse og udvikling. At *lytte* ses som en central dimension af deltagelsen og vil være et gennemgående tema.

Afhandlingens tre hovedteoretikere bidrager på hver deres måde til denne tilgang til udvikling af kirkelig praksis som knyttet til *deltagelse*. Gadamer (1965) bidrager med en antagelse om, at erkendelse sker gennem en form for hermeneutisk deltagelse. En følge i denne kontekst bliver, at både udvikling og forskning kræver, at man bringer sig selv i spil, udforsker egne forforståelser for at kunne være sensitiv over for det uventede, man møder, og at man tør at sætte egne antagelser i spil. Rosa (2016) bidrager med tanken om resonans som et forhold, der ikke kan måles, og som ikke kan kontrolleres eller instrumentaliseres. Han giver sprog for de relationer, der udspiller sig undervejs, og som måske ikke i en målrationel tænkning bidrager til en formålsopfyldelse, men som alligevel spiller en central rolle. Endelig bidrager Turners (1979) begrebsramme med et blik på individers, gruppers og kirkers bevægelse som en eksistentiel rejse i ukendt land snarere end en distanceret målgruppestyret udvikling (3.3).

2. Kirke som praksis og forskning som deltagelse – skitsering af et fagfelt

Afhandlingen placerer sig i et krydsfelt mellem flere forskningsfelter. I indledningen er allerede præsenteret et udvalg af litteratur knyttet til udvikling i folkekirken og udvikling i dens befolkningsmæssige kontekst. I dette kapitel gives et overblik over udvalgte dele af den omfattende forskning, som det er relevant at placere afhandlingen i forhold til. Først skitseres det, hvordan empirisk forskning og tværfaglighed har vundet frem inden for faget praktisk teologi i Danmark med europæisk afsæt. Efterfølgende præsenteres to eksempler på forskning i kirkeudvikling. Aktionsforskning som forskningstilgang kræver en selvstændig introduktion, hvorefter det er muligt at beskrive fagfeltets state of the art inden for dansk aktionsforskning henholdsvis nordeuropæisk teologisk aktionsforskning, såvel som at placere forskningsprojektet i relation til hver af disse.

2.1. Empirisk forskning og tværfaglighed i praktisk teologi

Internationalt rækker den praktiske teologis optagethed af empiriske forhold tilbage til Scheiermacher, der i begyndelsen af 1800-tallet argumenterede for, at man skulle kende kristendommens konkrete udtryk og forstå den kultur, den udspillede sig i (Gregersen 2019b, 32-33). Efter udsving i interessen for feltet har der både internationalt og efterhånden også i dansk praktisk teologisk kontekst siden 1960erne været en voksende interesse for, hvad andre fagtraditioner som religionspsykologi, sociologi, antropologi og kommunikationsvidenskab kunne bidrage med i forhold til eksempelvis sjælesorg og homiletik, det vil sige prædikenlære (Lindhardt 2019; Lorensen 2019a, 241). I 1970erne skete det, der betegnes som en *empirisk vending* inden for praktisk teologi (Lindhardt 2019, 12). Særligt de seneste ti år er feltet vokset markant (Johansen 2017; Christoffersen, Gregersen & Leth-Nissen (udg.) 2019).

2.1.1. Empirisk kirkeforskning i Danmark

Folkekirkens praksis er blevet belyst gennem empiriske studier af gudstjenestedeltagelse, kirkelige handlinger og andre kirkelige aktiviteter, som har været ledet af præster eller andre ansatte. Nogle studier har været primært teologisk prægede gennem hele forskningsprocessen; andre er gennemført med afsæt i andre fagtraditioner, typisk religionssociologi, men med potentielt samme genstandsfelter (Nielsen 2019). Nogle studier har først trukket på samfundsfaglig metode og teori

og er derefter bragt ind i en eksplicit teologisk refleksion (se fx Enggaard 2018a). Der er foretaget kvalitative studier af tilhøreres interaktion med og udbytte af prædikenen (Gaarden 2015), traditionelle kirkelige gudstjenester og handlinger i form af eksempelvis højmesse med dåb og lørdagsdåb (Enggaard 2018a; Enggaard 2018b) og sjælesorg i forbindelse med begravelsessamtaler (Johannessen-Henry 2019a). Enkelte nyere praksisformer er blevet studeret, eksempelvis babysalmesang (Iversen & Laugesen 2016) og halloween-gudstjenester (Nielsen & Johansen 2019). Således handler megen forskning i folkekirkens praksis om praksisformer, der er ledet eller forestået af sognepræsten, mens nærværende forskningsprojekt tematiserer praksisformer, som udvikles i samspil med frivillige.

Ikke blot folkekirkens praksis, men også eksempelvis præstens selvforståelse som præst og befolkningens forventninger til folkekirken er blevet belyst (Felter 2010; Felter i samarbejde med Bjerrum 2015). Det ville dog være for omfattende at udfolde det samlede felt af empiriske studier i praktisk teologi.

En nyere tilgang til empirisk, praktisk-teologisk forskning i Danmark er den etnografiske, hvor forskeren over tid deltager i det miljø, der studeres. Et eksempel på dette er menighedsstudier foretaget i relation til den farsitalende del af menigheden i Apostelkirken på Vesterbro (Buch-Hansen, Lorensen & Felter, 2015). Antagelsen er, at deltagelse giver en indsigt, man ikke kunne have fået ved blot at gennemføre interviews og observationer (ibid.). At interagere i og erfare det studerede felt på egen krop kan eksempelvis gøre beskrivelsen af fænomenet rigere, give en bedre fornemmelse for, hvilke temaer det er relevant at spørge ind til, eller kvalificere forskerens tolkning af udtalelser fra interviewpersoner. Krydsfeltet mellem praktisk teologi og etnografiske studier kan samtidig give anledning til overvejelse omkring forholdet mellem pastorale funktioner og etnografi (Johannessen-Henry 2019b).

I aktionsforskning går man et skridt videre i at opløse adskillelsen mellem forsker og felt. Der har ikke været tradition for at bedrive praksisteologi, herunder pastoral teologi, på universiteterne i Danmark; dette har været placeret på det nuværende Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter. Den praktiske teologis opgave har været at beskæftige sig *teoretisk* med det, der finder sted i krydsfeltet mellem teori og praksis (Lorensen & Nielsen, 2009). At søge forståelse af praksis gennem intervention i denne praksis gennem deltagelse og under løbende teoretisk refleksion samt i dialog med praktikerne, udgør derfor en ganske radikal overskridelse af den traditionelle opdeling (Kappelgaard 2019). Argumentet er, at det ad denne vej er muligt at opnå forskningsrelevant læring, som ikke ellers ville finde sted.

Sociologisk praksisteori anvendes i en stor del af den empiriske praktisk-teologiske forskning til at belyse kirkens praksis (Johansen 2019, 58-60). Afhandlingen vil bidrage med en tilgang til praksis, som retter fokus mod det, der opstår i relation til praksisser, men som ikke kan forudses eller kontrolleres, ligesom opmærksomheden rettes mod, hvordan praksisser kan udvikles, snarere end eksisterende praksisser. Vi skal vende tilbage til praksisbegrebet i teorikapitlet såvel som i diskussionen (3.4; 6.8).

2.1.2. Forskning i udvikling i kirker

Skal vi se på forskning i udvikling i kirkelig kontekst, er det oplagt at brede perspektivet ud til den skandinaviske praktisk-teologiske forskning samt at kaste et enkelt sideblik til amerikansk forskning.

2.1.2.1. Menighetsutvikling

Det norske koncept *Menighetsutvikling* udgør et sammenhængende udviklings- og forsknings-projekt i Den norske kirke. Det defineres som »et målrettet arbeid for å sette menigheten bedre i stand til å være det den er kalt til å være, og gjøre det den er kalt til å gjøre" (Birkedal 2012, 12). Gennem systematisk udviklingsarbejde i sognekirkers menigheder fremmes refleksion over det at være kirke, inddragelse af menigheden, opmærksomhed på den lokale kontekst, åndelig udvikling, udvikling af nye aktiviteter m.v. under overskrifterne *udforske, udfordre* og *udvikle* (Hegstad 2012; Birkedal 2012). Man har søgt at arbejde med at nedbryde skellet mellem opbyggelse af kernemenighed og identiteten som bred sognekirke ved i begyndelsen af forløbene at lytte til medlemmer i sognet, hvis stemmer sjældent bliver hørt (Hegstad 2012). Evaluering viser, at MUV-forløbene blandt andet har affødt forandringer som en større bevidsthed om kirkens tradition og dens lokale kontekst, samt ændrede temaer i drøftelser i menighedsråd og udvalg i deltagende kirker. Samspillet mellem involverede ansatte og frivillige blev generelt også styrket, særligt gennem drøftelser af dette. Det var dog i forvejen typisk velfungerende (Birkedal & Sirris 2018).

En undersøgelse af deltagende præster og lederes forestillinger om ønsker til strategisk udvikling viser, at "kirkeverger" (daglige ledere) i høj grad italesætter behov for at udvikle strategier til at løse konkrete problemer, inddrage frivillige som ressourcer, øge dåbstallet i sognet m.v. (Sirris 2018). Dette beskrives som en rationel-instrumentel tilgang til organisationsudvikling. Præsternes tilgang til strategi er derimod at få en større faglighed med i det løbende udviklings-arbejde, involvere menigheden, og at flere engageres i strategisk tænkning uden at opstille konkrete mål. De giver udtryk for, at der er behov for at arbejde strategisk for at skabe forandring,

da kirkens liv ellers vil følge den eksisterende praksis, men at det også er vigtigt at have en bottom-up-tilgang, hvor udvikling kommer nedefra. Dette beskrives som udtryk for en institutionel-kulturel organisationsforståelse. Intentionen i MUV er, som jeg forstår det samlede materiale, at anvende denne tilgang (Hegstad 2012). I evalueringen beskriver en del præster det dog som udfordrende at integrere deltagelsen i MUV med kirkens liv i øvrigt. Menigheden er ikke nødvendigvis interesseret i at bidrage til forandringsprocesser, og ansatte har i en del tilfælde travlt, sådan at det strategiske arbejde overlades til præsten. Det pointeres desuden, at det kan være vanskeligt at følge med i det fastlagte udviklingsprogram i MUV, hvis andre forhold har taget fokus i kirken. Derfor har man over tid indarbejdet en større fleksibilitet og tilpasning af forløbet til den enkelte deltagende kirke.

Nærværende forskningsprojekt kan ses som liggende i forlængelse af ønsket om en relationel og procesorienteret tilgang til udvikling, men anvender en mere radikalt kontekstualiseret tilgang til metode, som er mulig, fordi der tages udgangspunkt i den lokale kirke i et individuelt forløb. Der arbejdes med udvikling af konkrete praksisser i et hjørne af kirkens arbejde ud fra den antagelse, at det ofte er i kirkens margin og gennem deltagelse og eksperimenteren, at udvikling og ny viden opstår, ikke mindst hvis frivillige skal involveres. Dette skal ikke ses som en erstatning for, men et supplement til helhedsorienteret menighedsudvikling.

2.1.2.2. Udvikling fra marginen

Hvad angår det at fremme kirkelige miljøer, hvor kontekstuelle kirkelige praksisformer udvikles, er det relevant for et øjeblik at vende blikket mod en amerikansk forskning. Relevansen af at lade udvikling ske som enkle eksperimenter med stor frihed i kirkens margin påpeges af den amerikanske teolog og menighedsforsker ved Luther Seminary, Saint Paul, Dweight Zscheile (2015). Den amerikanske kirkelige kontekst, som han tager udgangspunkt i, er imidlertid ganske fjern fra mange lokale kirker i folkekirken. Blandt andet opfordrer han til, at andre end ledere og præster bliver sat fri til at eksperimentere, idet den ledende præst typisk har rigeligt at gøre med at tage sig af kernemenighedens behov. Denne logik er oplagt, hvis der er tilstrækkeligt mange ressourcer i en kirke, hvilket der ikke nødvendigvis er i en dansk lokal kirke. I skandinavisk folkekirkekontekst har sognepræsten desuden ofte en bred berøring med lokalsamfundet qua kirkelige handlinger og eventuelle samarbejdsrelationer og potentiale for at se behov og muligheder (jf. Sirris 2018). I de to kirker i forskningsprojektet var det af en række årsager oplagt, at sognepræsten var tovholder og muliggjorde, at forløbet kunne finde sted. Således måtte forløbene

indledes ganske åbent og tage form undervejs afhængigt af både den lokale kirke, konteksten og initiativgruppen.

Et felt af kirkeudviklingsforskning, der er begyndt at spire frem i skandinavisk kontekst, er teologisk aktionsforskning. Dette skal skitseres, men det kræver en egentlig introduktion til aktionsforskningen som forskningstilgang.

2.2. Aktionsforskning

Idet aktionsforskning ikke er et udbredt fænomen i dansk praktisk-teologisk kontekst, er det nødvendigt at introducere forskningstilgangen, inden et udsnit af teologisk aktionsforskning skitseres.

Der findes ikke én officiel definition af aktionsforskning, men en ofte anvendt tentativ definition gives i *SAGE Handbook of Action Research* fra 2008:

> Action research is a participatory, democratic process concerned with developing practical knowing in the pursuit of worthwhile human purposes, grounded in a participatory worldview which we believe is emerging at this historical moment. It seeks to bring together action and reflection, theory and practice, in participation with others, in the pursuit of practical solutions to issues of pressing concern to people, and more generally the flourishing of individual persons and their communities (Reason & Bradbury 2008, 4).

Udgangspunktet er en konkret problemstilling eller et mulighedsfelt, som kalder på forandring. Forskeren har en *intention* med sin måde at interagere med feltet på, som er eksplicit og udgør en drivkraft i forskningsprocessen. Intentionen om forandring afhænger af fagområdet, men den vil indeholde et demokratisk sigte om at inddrage og give plads til stemmer, der ikke altid kommer i spil i den givne sammenhæng. Desuden inddrages praktikerne i feltet som medundersøgere eller medforskere, hvis perspektiver ses som lige så relevante som forskerens egen. Der opstår således en større grad af ligeværdighed, end der sædvanligvis gør i en forskningssituation. Det bygger dels på en tillid til, at der er værdifuld viden at hente blandt praktikere og interessenter, der ikke er centrale beslutningstagere, dels på en forestilling om, at det i sig selv vil gavne og udvikle individet at blive lyttet til og få medindflydelse. Den danske forgangsmand inden for aktionsforskning, Kurt Aagaard Nielsen (2012), kalder aktionsforskningen for en *dannelsesproces*, hvor det, der sker hos den deltagende praktiker, er lige så væsentligt som de synlige resultater.

Samtidig har praktiker og forsker forskellige roller i forløbet. Praktikerne går som insidere på opdagelse efter læring i samspil med forskeren som outsider, men ser noget andet end hende, fordi de er praktikerne og er på hjemmebane i konteksten (Alrø & Hansen 2017, 10). Forskerens særlige rolle består i, at hun sætter rammen for processen, betragter feltet som helhed og reflekterer over og formidler viden *som forsker*.

Der finder læring sted på to niveauer på én gang (ibid., 9). Der sker læring i den konkrete proces, udtalt og uudtalt læring. Derudover sker der en forskningsmæssig læring, som forskeren må placere i relation til state of the art på området og formidle forskningsmæssigt. Det ene er læring *i* praksis, det andet er læring *på baggrund af* praksis. Frimann og Sunesen skelner mellem forskning og *lokal teori*, det vil sige et begrebsapparat, der er anvendeligt i den lokale kontekst, uanset om det er relevant i en større kontekst. Aktionsforskningen rummer begge dele (Frimann & Sunesen 2019, 218).

Et aktionsforskningsforløb kan beskrives som en cirkulær proces (eller spiral) af refleksion, planlægning og handling (Jensen 2019, 64). Med afsæt i bevidstheden om et behov eller en mulighed på et konkret område planlægges en handling, et eksperiment. Denne handling gennemføres, hvorefter der evalueres og reflekteres over udkommet. Refleksionen danner afsæt for den videre handling. Den cirkulære proces skal dog ikke ses som strengt skematisk; den beskriver derimod de elementer, der indgår i en aktionsforskningsproces. En del af tilgangen består netop i, at man ikke kan detailplanlægge hele forløbet på forhånd. Princippet er, at man som forsker og som praktikere må være parate til at tage den læring til sig, som praksissen giver anledning til, og at bringe den i spil i det videre forløb. Både forsker, praktikere og felt er i bevægelse og indvirker på hinanden. Aktionsforskning er således ikke en metode, men en forskningstilgang, som kan have mange forskellige udtryk (Nielsen 2013, 19). Redaktørerne af den toneangivende *SAGE Handbook of Action Research* Peter Reason og Hilary Bradbury beskriver aktionsforskning som ”a living emergent process that cannot be predetermined but changes and develops as those engaged deepen their understanding of the issues to be addressed and develop their capacity as co-inquirers both individually and collectively (Reason & Bradbury 2008, 4). Det er problemstillingen i og konteksten for det enkelte aktionsforskningsforløb, der må afgøre metodologien.

Et perspektiv, der vil blive relevant i forskningsprojektet er tanken om at inddrage sanser og ikke kun drøftelser og handling. Organisationskonsulent og aktionsforsker Jenny Mackewn beskriver rollen som facilitator af processer som det at være aktionsforsker i det givne øjeblik. Hun argumenterer for, at det at inddrage kreative, nonverbale processer frisætter en mængde energi og

begejstring (Makewn 2008, 627). Hun beskriver eksempelvis, hvordan hun sætter praktikere til at danse eller på anden måde udtrykke det, de finder frem til gennem et konsulentforløb.

Alrø og Hansen beskriver, hvordan processen undertiden kan opleves rodet og uoverskuelig, fordi så mange forhold indvirker på hinanden:

> Netop som man som forsker tror at have fundet begrebet, modellen eller teorien, der kan kaste lys over de aktioner, som praktikerne og aktionsforskeren har skabt sammen, så udfordrer praksis analysen på måder, som man ikke kan sidde overhørig. Men det er samtidig denne udfordring, der ofte gør det muligt for forsker og praktikere at komme i et nærværende og dialogisk forhold til hinanden og det liv, der udfolder sig i praksis (Alrø og Hansen 2017, 8).

Det er ifølge Alrø og Hansen netop i sådanne åbne processer, hvor man ikke på forhånd har planlagt hver detalje, og hvor man søger at forstå på baggrund af en interaktion, man selv tager del i, at der er væsentlig læring at hente. Ligesom praktikeren kan blive formet af deltagelsen, sådan må metodologien tilpasses den læring, der opstår undervejs. Det er denne metodologiske refleksion og udvikling i de to aktionsforskningsforløb, der udgør kernen i afhandlingen og bidrager til forståelse af, hvordan man kan understøtte kirkelig praksisudvikling i den lokale kirke.

Aktionsforskningens praktiske afsæt har medført, at der er sket en forgrening af aktionsforskning, hvor den har blandet sig med stadig nye fagområder og med forskellige forskningstilgange, hvilket afspejles i *SAGE Handbook on Action Research 3rd edition* (udg. af Bradbury 2015). I dette forskningsprojekt lægger jeg mig i forlængelse af Nielsens beskrivelse af aktionsforskningen som forankret i Gadamers filosofiske hermeneutik tilsat en handlingsdimension (Nielsen 2013, 331-332; se udfoldelse af Gadamers filosofiske hermeneutik i afsnit 3.1). Med aktionsforskningens epistemologi udforskes et fænomen gennem forskerens deltagelse i samspil med praktikere i feltet i en vekselvirkning mellem refleksion og handling. Med den hermeneutiske epistemologi pointeres den rolle, forforståelser spiller for denne erkendelsesbevægelse. Den udvides samtidig til at indbefatte fænomenologiske perspektiver, idet det i forskningsprojektets tilgang til praksis viste sig relevant at tematisere resonanserfaring, som ikke kan reduceres til sproglig forståelse (3.4).

2.2.1. Placering i dansk aktionsforskningstradition

Traditionelt har man talt om to danske aktionsforskningstraditioner, som består i den kritisk-utopiske og den dialogbaserede tradition. De giver en begrebsramme til at forstå to grundlæggende forskellige veje at gå i hver af de to aktionsforskningsforløb, og hvilke muligheder og begrænsninger, de hver især medførte i praksis. I det følgende vil jeg beskrive en række træk ved hver af disse traditioner med henblik på at kunne vise, hvordan de var kombineret i de to forløb. Det er tidligere blevet beskrevet, hvordan de to retninger giver mulighed for at arbejde med udvikling i den lokale kirke på forskellige måder (Kappelgaard 2019, 258-260).

I *den kritisk-utopiske tradition* er målet at udfordre herskende magtstrukturer på et givet område ved at give de udsatte eller mindre magtfulde frirum til at udforske og eksperimentere med alternative måder at handle og tænke på, eksempelvis i såkaldte *fremtidsværksteder* (Husted og Tofteng 2012, 76). Her bringer aktionsforskeren sin faglige viden i spil i relation til selve indholdet af det, der arbejdes med, for at hjælpe praktikerne til at se ud over de givne strukturer og forståelsesrammer. I *dialogtraditionen* er det aktionsforskerens rolle at skabe den gode proces, hvor den enkeltes stemme kommer til udtryk i et samspil mellem forskellige aktører i den givne kontekst, herunder ledende kræfter. Formålet er, at praktikere får anledning til at reflektere på en måde, hvor de selv kan opnå ny erkendelse, og hvor deres perspektiver bliver hørt af andre og inddraget i processen (Billund & Dahl 2017, 27). Der bygges på en antagelse om, at det er nødvendigt at inddrage alle relevante parter, hvis de nye perspektiver skal realiseres (Pålshaugen 1998; Husted & Tofteng 2012, 70). I de seneste år har nogle dialogorienterede forskere hentet inspiration fra *filosofiske traditioner* til at sætte fokus på phronesis, det vil sige praktisk visdom (3.1.2), og sokratisk undren (Eikeland 2008; Hansen 2018). I den kritisk-utopiske tradition er intentionen at ændre strukturelle forhold. I dialogtraditionen er intentionen at hjælpe individet til udfoldelse og trivsel. Opdelingen er dog muligvis i opbrud, idet der i dag pågår aktionsforskning, hvor træk fra begge traditioner kombineres (Billund & Dahl 2017, 27).

Forskningsprojektet afspejler *den dialogiske tradition* ved at forudsætte accept fra og en løbende dialog med menighedsråd, samt idet sognepræster fik lov til at være tovholdere. Det var tydeligvis dem, der havde initiativet i sig og kunne samle praktikere til initiativgruppen. Der trækkes på de filosofiske inspirationer i feltet ved at have fokus på undren, praksisformer og individuel refleksion. Samtidig havde forløbene træk af *den kritisk-utopiske tradition* på flere måder. Det skete undertiden uplanlagt, som da sognepræsten i det midtjyske forløb pludselig ikke kunne være til stede under drøftelsen af kirkeopfattelse (5.1.3.2). Det var desuden afsættet, at

personer, der ikke var vante kirkegængere, skulle bidrage mest muligt til udviklingen af de nye praksisser. Derudover blev der bygget foreløbige, midlertidige eksperimenter op, som ikke var bundet til regler og tradition på samme måde som eksempelvis højmessen. Endelig bragte jeg undertiden faglig viden i spil ved at oplære praktikerne i konkrete metoder som vej til empowerment blandt lægfolket. I det københavnske forløb udgjorde kombinationen både en ressource og en udfordring, mens det i det midtjyske forløb viste sig som en afgørende balancering.

2.2.2. Hvilken forskel gør den kirkelige kontekst?

I dansk kontekst har der ikke været bedrevet egentlig teologisk funderet eller kirkelig aktionsforskning forud for påbegyndelsen af nærværende undersøgelse; feltet er i sin vorden. Spørgsmålet er, hvordan det præger aktionsforskningen, at den finder sted i en *kirkelig* og en *folkekirkelig* kontekst med afsæt i en kirkelig organisation, der har til formål at fremme liv og vækst i folkekirken. Idet kirkens selvforståelse er knyttet til teologi, er det oplagt at være bevidst om teologiske forforståelser i og teologiske konsekvenser af kirkelig aktionsforskning.

Inden jeg definerer den tilgang til aktionsforskning i kirker, som jeg anvender med afsæt i Kirkefondet, skal vi se på en række nedslag i teologisk aktionsforskning i internationalt perspektiv med henblik på at placere forskningsprojektet i det lys.

2.2.3. Teologisk aktionsforskning

Der har så vidt vides ikke fundet aktionsforskning sted i kirker, uden at den har skrevet sig ind i en teologisk ramme. Derfor ser jeg i det følgende udelukkende på teologisk aktionsforskning. Internationalt hersker der ikke konsensus om, hvad teologisk aktionsforskning som felt bør eller kan bestå i og være afgrænset af. Den enkelte teologiske aktionsforsker må således placere sig i et felt, hvor der ikke hersker én eller to dominerende praksisser og diskurser, og hvor der gøres forskellige forsøg på at skabe overblik over variationen af tilgange til, hvad teologisk aktionsforskning er, kan være eller bør være. Jeg vil i det følgende forsøge at indkredse udvalgte variationer, der har udspillet sig i forskellige lande og kirkelige traditioner.

2.2.3.1. Befrielsesteologiske rødder

Teologisk aktionsforskning er ikke et nyt fænomen. Principperne i aktionsforskning er kommet til udtryk i en del befrielsesteologisk tænkning og praksis siden 1960erne, særligt i Sydamerika og senere i Sydafrika, længe før man talte om teologisk aktionsforskning (Howson 2014). Også i afro-amerikanske miljøer har lignende praksisser fundet sted (Stålsett, Taksdal & Hilden 2018). Man

praktiserede en vekslen mellem at fordybe sig i bibelske tekster og at handle for at skabe social og politisk forandring, sådan at de to praksisser informerede hinanden. Denne vekslen mellem refleksion og praksis kan på mange måder ses som en form for aktionsforskning eller som en forløber dertil. Intentionen og evalueringen er knyttet til almindelige menneskers læsning af Bibelen. Tilgangen rummer en forestilling om, at lægfolket selv finder og udvikler teologisk funderet handlekraft og dømmekraft gennem teologisk praksis (Howson 2014). David Coghlan (2015) har videreudviklet aktionsforskning baseret på en lignende (katolsk) ignatiansk spiritualitetstradition.

2.2.3.2. En ny opmærksomhed

I de seneste år er interessen for feltet og diskussionerne om, hvordan man kan tale om og bedrive teologisk aktionsforskning vokset markant. Den hollandske professor i praktisk teologi Henk de Roest skriver: ”Of all the collaborative research approaches, action research is probably the most promising strategy” (de Roest 2019, 196). Norske forskere i diakoni argumenterer med afsæt i aktionsforskningen som videnstilgang for at se forskning som en diakonal praksis i sig selv (Stålsett, Taksdal og Hilden 2018). Deres ærinde er at lade den viden, der bedrives, være rundet af eksempelvis romaers egne forståelser af deres situation og behov.

I beskrivelser af nyere nordeuropæisk teologisk aktionsforskning er der to gennemgående referencer. I Storbritannien har John Swinton og Harriet Mowat (2006; 2016) argumenteret for, at praktisk teologi må ses som en form for aktionsforskning, der adskiller sig fra anden aktionsforskning ved først og fremmest at søge at være tro, ”faithful”, over for den kristne tradition og tro og ikke reducere kirkens arbejde til det at løse samfundsmæssige problemer. De er blevet kritiseret for at praktisere en normativitet, som ikke gøres til genstand for kritisk selvrefleksion (Graham 2013).

Med udgivelsen *Talking About God In Practice – Theological Action Research and Practical Theology* præsenterede en gruppe engelske teologiske forskere hhv. kirkeligt ansatte begrebet Theological Action Research (TAR) som en konkret metode til at arbejde med udvikling af kirkers ekklesiologi og praksisformer (Cameron m.fl., 2010). Forfatterne har henholdsvis katolsk og protestantisk baggrund. Metoden ses som processuel, snarere end som et kontekstløst afgrænset standpunkt. Metoden er kendetegnet ved at være participatorisk, lyttende og handlingsorienteret. En gruppe bestående af kirkepraktikere og akademikere reflekterer sammen over en række spørgsmål angående det at være kirke, som kirkens folk selv definerer. De lytter til andre i kirken,

til hinanden og til kirkens tradition. På baggrund af indsamlede data reflekteres der over praksis i den konkrete kirke. En del af metoden består i at bringe 'Four voices of theology' i spil, fire teologiske stemmer. Det gælder både 1) den udlevede teologi ('operant theology') og 2) den italesatte teologi, man officielt har ('espoused theology'). Dertil kommer 3) den kristne traditions normative stemme og 4) den formelle stemme fra akademisk forskning. De fire teologiske stemmer indvirker løbende på hinanden og må ifølge forfatterne alle komme til orde i udviklingen af teologi omkring det at være kirke. Hensigten er lytte til religiøs praksis i form af "voices of practice, and ordinary discipleship. These are the 'living traditions' of the Church, awaiting discernment through conversation with the established traditions, which will, in turn, be shaped, renewed and interpreted by them" (ibid., 152). Ifølge en af forfatterne, Claire Watkins (2015), lektor i menighedsstudier ved Roehampton University, tilsigtes "an ecclesiology not of product, resulting in 'an ecclesiology,' but of process, whose concern is service of the life of Christian men and women in and for the world".

Elaine Graham (2013), professor i praktisk teologi ved University of Chester, og Tone Stangeland Kaufman (2016), professor i praktisk teologi ved MF, vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn i Oslo, påpeger, at dialogen mellem de fire teologiske stemmer ikke er ligeværdig, idet den præskriptive får det sidste ord i TAR, og at der ikke gøres tilstrækkeligt rede for, hvordan teologiske forforståelse spiller ind på metoden. Desuden stilles spørgsmålet, om det er muligt at afgrænse de fire stemmer.

Med TAR italesættes en række vilkår for udviklingsforløb i kirker, som er genkendelige i de to aktionsforskningsforløb, blandt andet spændingen mellem planlægning og det uventede (5.1.3.2; 5.1.3.5). Samtidig er disse formet af Kirkefondets og mine forforståelser og praksiserfaringer samt præget af de danske, folkekirkelige og lokale kontekster, de udspiller sig i. Det kræver metodologisk tilpasning, som ikke gør sig gældende i TAR, særligt omkring religiøs sproglighed og forholdet mellem kirke og kontekst.

2.2.3.3. Skandinavisk teologisk aktionsforskning

Skandinavisk teologisk aktionsforskning er et nyt fænomen. Generelt er der et ideal om at leve op til de generelle samfundsfaglige kriterier for aktionsforskning, herunder redegørelse for forforståelser, radikal inddragelse af praktikernes eller deltagernes stemmer m.v. Københavns Universitet og Kirkefondet samlede i august 2019 forskere, der beskæftigede sig med teologisk aktionsforskning på tværs af de skandinaviske lande, for at drøfte konkrete

aktionsforskningsprojekter såvel som begrebsliggørelse af feltet og centrale problematikker knyttet hertil (Kirkefondet n.d. a). Der pågår således dialog omkring denne gren inden for feltet ”aktionsforskning og teologi”, sådan som der er tradition for inden for aktionsforskning.

Jonas Ideström har som del af Svenska Kyrkans Forskningsenhet bedrevet aktionsforskning i en kirke, hvor man havde asylsøgere indlogeret i kirkens lokaler som et samarbejde med kommunen (Kaufman & Ideström 2018; Ideström & Linde 2019). En række seminarer blev afholdt for de involverede i et diakonalt tiltag for asylsøgere, som fandt sted i samarbejde med kommunen. De to forskere havde først gennemført interviews og observationer i forbindelse med det diakonale tiltag og præsenterede workshopdeltagerne (herefter ”medforskere”) herfor. På seminarerne tolkede forskerteamet og medforskerne i fællesskab på det indsamlede materiale i lyset af en række bibeltekster og praktikernes egne erfaringer. Formålet var at fremme bibel-teologisk refleksion omkring indsatsen.

Siden igangsættelsen af de to udviklingsforløb har Center for Kirkeforskning, Københavns Universitet, og Kirkefondet gennemført forskningsprojektet *Dåb i dag* (Berg & Leth-Nissen 2020; Leth-Nissen 2020). Fem aktionsforskningsinspirerede udviklingsprocesser i lokale kirker har til formål at støtte synliggørelsen af muligheden for dåb. Det konkluderes, at ”mange af de nye tiltag, som bliver vidt udbredt i folkekirken, begynder med, at ét eller nogle få sogne gør sig forsøg, som efterhånden viser sig at virke, og dermed bliver kendt og omsat til den lokale kontekst i andre sogne” (Berg 2020a, 114). En række metodologiske pointer fra undersøgelsen har en række paralleller til nærværende projekt. Det viser sig, at sognepræsten spiller en afgørende rolle for projekternes gennemførelse. Det giver projekterne en sårbarhed at frivillige ’ildsjæle’ inddrages, idet deres engagement ikke nødvendigvis er kontinuerligt. Forskerne konstaterer desuden, at det ikke er muligt at lægge en forudsigelig plan for de lokale udviklingsforløb, idet de rummer megen uforudsigelighed. Endelig understreges betydningen af, at konsulenten italesætter over for deltagerne, at projekter ikke nødvendigvis lykkes i første forsøg. Det kan afværge uhensigtsmæssig oplevelse af præstationspres. Disse forhold beskrives blot i overordnede vendinger, men skitserer ganske præcist en række forhold, som kendetegnede de to aktionsforskningsforløb.

Kaufman og Ideström (2017) lægger op til at tilgå teologisk aktionsforskning ved at gøre rede for teologiske forforståelser på samme måde, som der gøres rede for faglige forforståelser inden for andre felter. Epistemologi, normativitet og positionering udgør centrale problemfelter, som må afklares. Det kan man gøre ved at eksplicitere de tre positioner, som vil indgå i ethvert

aktionsforskningsprojekt, påpeger forfatterne. Dette udfoldes i det følgende, og i den forbindelse vil jeg udfolde de tre positioner, der indgår i de to aktionsforskningsforløb i mit forskningsprojekt.

2.2.4. Første, anden og tredje persons-perspektiver

Inden for aktionsforskning skelnes der mellem første, anden og tredje persons-perspektiver, det vil sige forskerens egen position, forskningsfællesskabet af forskere og praktikere samt den kontekst, som forskningsprojektet indgår i, og som direkte eller indirekte kan blive berørt af det (Reason og Bradbury 2008, 5; Duus 2012, 120). Ideström og Kaufman reflekterer over, hvordan disse positioner er relevante at reflektere over i teologisk forankret aktionsforskning. Refleksion over egne forforståelser, intentioner og praksisser er en afgørende del af processen (*første persons-perspektiv*). Ofte vil en aktionsforsker i kirkelig kontekst selv være forankret i en eller anden form for kirkelig praksis, hvis indflydelse på forskningen også må gøres til genstand for refleksivitet (Ideström & Kaufman 2017, 495). Vil man hjælpe andre til selvrefleksion og handlekraft, må man begynde med at reflektere over sine egne forforståelser. Det gøres ifølge Reason og Bradbury (2008, 6) oplagt med hjælp fra kolleger og fagfæller, der kan udfordre og synliggøre ens egne forforståelser. Hvorvidt en sådan åben, undrende og selvkritisk faglig dialog omkring *teologiske og kirkelige* forforståelser og deres mulige virkning på forskningen er realistisk, er et interessant spørgsmål. Formålet er at styrke kompetencen til at forholde sig kritisk over for egne forforståelser og deres virkning på forskningen, inden man forholder sig til andres forforståelser og praksisser. For mit eget vedkommende kunne jeg læne mig op ad Kirkefondets kirkelige forankring og erfaring med at bringe kirkelige praksisformer i spil som del af udviklingsforløb. Det gjorde det langt enklere at være transparent og reflekteret, end hvis jeg ikke havde haft et bagland at henvise til. Samtidig er det i afhandlingen relevant at vise yderligere transparens. Jeg havde erfaring med at facilitere udvikling både bredt i folkekirken og blandt professionelle konsulenter for og ledere af frivillige såvel som blandt frivillige i eksempelvis lokalafdelinger i sygdomsbekæmpende foreninger. Jeg havde været kirkegænger og frivilligt engageret i folkekirken det meste af mit liv og selv arbejdet med udvikling af kirkelige praksisformer såvel som ikke-kirkelige eksistentielle og kulturelle praksisformer. Dermed havde jeg selv erfaring med både et kirkeligt og et foreningspræget perspektiv på frivillighed, fællesskabsformer, udvikling og praksisser som forforståelse. Jeg havde nogen grad af dialog med observatørerne, men ønskede, at de holdt en kritisk distance og derfor ikke var intervenerende medforskere. Det havde været en fordel at være en gruppe af forskere. Samtidig udfordrede det mig til at drøfte mange af mine egne fund og af og

til min metodologiske tvivl med praktikerne, hvilket syntes befordrende for både deres og min egen proces.

Dernæst skal der reflekteres over, hvordan den udforskende gruppe sammensættes (*anden persons-perspektiv*). Ideström og Kaufman (2017, 497) påpeger, at sammensætningen af gruppen af praktikere i en kirkelig kontekst uundgåeligt rummer ekklesiologiske perspektiver. Det rører ved spørgsmålet om, hvis stemmer det er relevant at lytte til i relation til kirkens praksis. I en folkekirkelig kontekst kan den lokale kirke forstås som alle medlemmer eller døbte i sognet, men den defineres ofte i praksis som præster, ansatte og menighedsråd (ibid.). I mit forskningsprojekt var det et krav, at der var frivillige involveret i initiativgruppen. Det var op til den lokale tovholder at sammensætte gruppen. Dermed kom den til dels til at afspejle noget af den lokale forståelse af, hvem det er relevant at inddrage. I den midtjyske initiativgruppe var der et ønske om at inddrage østeuropæere fra det tidspunkt, hvor der var intern enighed om, at man ønskede at udvikle en praksis i mødet med disse. Det var dog først realistisk efter tredje workshop og på en anden måde end forventet. I det københavnske forløb deltog en helt udefrakommende, hvilket gav anledning til samtaler om indforståede forhold i kirken og om forholdet mellem kirke og lokalsamfund, ligesom der blev sat spørgsmålstegn ved den rolle, deltagere gives i kirken. Mit ærinde som aktionsforsker var at skabe et rum, hvori disse forskellige stemmer kunne brydes og finde nyt sprog og nye handlemuligheder, snarere end at give en teologisk tolkning af samtalernes indhold.

Endelig må det overvejes, hvordan perspektiver fra den større kontekst kan inddrages i processen *(tredje persons-perspektiv*). På dette punkt spørger Ideström og Kaufman, hvilke andre stemmer, det er relevant at lytte til i lokalområdet. De peger på lokale aktørers forestillinger om kirkens lokale rolle og om, hvorvidt den ses som et eget system eller som en del af lokalsamfundet. I den midtjyske landsbykirke var der et tæt uformelt og formelt samspil med lokale aktører, og det var enkelt at gennemskue, hvilke lokale kontaktflader, der kunne trækkes på. I den københavnske kirke var man i højere grad vant til at tage udgangspunkt i kirkens egen praksisudvikling, og det lå i mindre grad lige for at inddrage andre lokale aktører. Om der lå et uudnyttet potentiale heri står åbent. I begge tilfælde viste det sig, at det var gennem personlig kontakt, der bedst etableredes kontakt til lokalområdet og målgruppen. Den potentielle indflydelse på lokalområdet som helhed lå ikke inden for forløbenes tidsramme. Særligt i det tæt sammenvævede midtjyske lokalsamfund var det dog en del af afsættet, at kirken ønskede at bidrage synligt til integration i lokalområdet.

At reflektere over de tre perspektiver fra tre forskellige positioner i aktionsforskningsprojektet kan bidrage til transparens og systematisk refleksion over, hvilke stemmer, der bliver hørt, og

hvilke, der holdes udenfor i det givne projekt; dermed kan det lettere gøres til genstand for metodologisk og ikke mindst validitetsmæssig diskussion og kritik.

2.2.5. Aktionsforskning i folkekirken

I det følgende vil jeg præcisere, hvilken rolle, det spillede, at der var tale om aktionsforskning i folkekirken, og at jeg bar en teologisk refleksivitet med mig. Her er der ikke tale om en tese om, hvad der bør kendetegne teologisk aktionsforskning generelt, udelukkende om en redegørelse for, hvad jeg har fundet relevant i denne forskningskontekst.

Sammenlignet med anden aktionsforskning i kirker påvirkede det forskningsprojektet, at der var tale om en dansk folkekirkelig kontekst. Ifølge Iversen og Woodhead er den danske folkekirke i forholdsvis høj grad en *societal church* (samfundskirke), hvilket oplagt gør, at der er et mindre tydeligt skel mellem kirke og lokalsamfund, end det ses i *ecclesial churches* (kirkecentrerede kirker) (Iversen 2018, 199). Dermed kan det heller ikke antages, at frivilligt engagerede i den lokale kirke har en stærk grad af kirkelig socialisering (1.5.1). Dette afspejles i drøftelserne om samarbejdsrelationer i lokalsamfundet i det midtjyske forløb og i inddragelsen af frivillige med en ifølge dem selv lav grad af kirkelig socialisering. Det får betydning for måden at tematisere kirke, kristendom og tro på.

Det kan heller ikke tages for givet, hvilken rolle, kirkens tradition spiller for sognepræsterne ud over folkekirkens bekendelsesskrifter, lutherske forankring og grundlæggende liturgiske traditioner. Der er således to niveauer af kirkeforståelse i spil i enhver aktionsforskningsproces; den som bringes med fra i dette tilfælde Kirkefondet, og den som udspiller sig i rummet mellem praktikerne (Kaufman 2016). De to er ikke indbyrdes uafhængige, idet aktionsforskerens måde at facilitere forløbet på oplagt har indflydelse på den kirkeforståelse, der udspiller sig i forløbet, ligesom forløbet oplagt virker tilbage på aktionsforskerens forståelse af kirke. På den ene side er der behov for en transparens omkring de forforståelser, som aktionsforskeren bringer med sig, og på den anden side behov for, at aktionsforskeren forholder sig åbent og afsøgende over for de kirkeforståelser, der er i spil i rummet mellem praktikerne, og understøtter disse. I afhandlingen er hensigten ikke at drage teologiske konklusioner, men at præsentere forløbet på en måde, så det er muligt for læseren at gøre sig sine egne teologiske tolkninger. Deraf følger den ganske fænomenologiske fremstilling, hvor fokus i analysen snarere er på at lade fænomener træde frem for læseren end at diskutere teori for dens egen skyld. Ærindet er at vække åben, uafsluttet

refleksivitet på alle niveauer af forskningsprojektet. Samtidig antydes teologiske referencerammer som en åbning mod potentiale for yderligere og mere teologisk markant aktionsforskning.

Et gennemgående tema er forholdet mellem at være kirke og at skabe udvikling. Jeg oplevede selv spændingen mellem at ønske resultater til min afhandling og en forpligtelse på at møde praktikerne som kirke og som medmennesker frem for at reducere dem til at være individer, der skulle udfylde en funktion i kirken og i mit forskningsprojekt. Dette blev ganske tydeligt, da der skete uventede opbrud og deraf afledt desorientering i projektet i begge kirker. Peter Reason (2000; 2.2) beskriver teologien som en ressource på dette punkt, som peger på fordringen om at være nærværende i det brudte og sårbare frem for at søge at fremtvinge udviklingspotentiale.

Med afsæt i denne skitsering af forskningsprojektets aktionsforskningsafsæt skal vi se på den teoretiske ramme, jeg fandt det relevant at forstå og til dels udvikle aktionsforskningsforløbene i lyset af.

3. Teori

Teorien er valgt under og efter forløbene ud fra den begrundelse, at den bidrog til at forstå og skærpe de bevægelser, der fandt sted i de to forløb, og fordi den bidrager til begrebsliggørelse, som har almen relevans i forhold til at forstå og understøtte udvikling af kirkelige praksisser. Jeg har således ikke forud for udviklingsforløbene besluttet, hvilken teori der skulle inddrages, bortset fra at arbejde med forforståelser, ligesom jeg ikke har bygget analysen op ud fra situationer, der passer til udvalgt teori.

De tre hovedteoretikere er alle blevet inddraget i praktisk teologisk forskning, men er ikke selv teologer. Gadamers filosofiske hermeneutik udgør en del af grundlaget for megen eksegeseforskning, herunder fortolkning af bibelske skrifter (Hallbäck 2006). Turner trækkes på i liturgik og læren om de kirkelige ritualer (Nielsen 2004). Rosas forståelse af resonans er ikke blot blevet inddraget i tysk praktisk teologi, men inden for de seneste år også i dansk kontekst (Christoffersen og Gregersen 2019; Gregersen 2019a; Lorensen 2019b). Der bygges ikke videre på disse teologiske appliceringer af de pågældende teoretikere; jeg anvender dem til at belyse afhandlingens problemformulering med afsæt i det, der udspillede sig i forløbene.

I det følgende vil de tre teoretikere samt to andre perspektiver i relation til Gadamer blive udfoldet. Gadamers filosofiske hermeneutik giver et grundlæggende sprog for centrale forhold omkring forståelse og deltagelse i afhandlingen. Rosas teori om *resonans* bidrager til at tematisere forholdet mellem individ og omverden. Inddragelsen af Turners forståelse af *liminalitet* bidrager til at udforske en række forhold i krydsfeltet mellem iscenesættelse, deltagelse, fremmedhed og forandring. Endelig afgrænses en definition af *praksis* i afhandlingen.

3.1. Filosofisk hermeneutik (Gadamer)

I det følgende opridses Gadamers begreber *forforståelser*, *horisontudvidelse*, *phronesis* og *leg*. (Senere trækker jeg på hans forståelse af *praksis*, men udvider det til at være mere socialt forankret og handlingsorienteret (3.4).)

3.1.1. Forforståelser og horisontudvidelse

Filosofisk hermeneutik, som formuleret af Gadamer, bygger mere radikalt end traditionel og epistemologisk hermeneutik på den tanke, at subjektet ikke har adgang til verden gennem andet

end fortolkning (Gadamer 1965, 175).[16] Fænomenet kan ikke anskues adskilt fra subjektet. Forståelse og fortolkning af tekster og historiske fænomener finder hele tiden sted, og det sker på baggrund af de forforståelser, vi bringer med os. Vi kan ikke udefra betragte de forforståelser, der former vores tilgang til verden, snarere udspiller de sig gennem os, idet vi orienterer os i kraft af dem. Hermeneutik er ikke alene et spørgsmål om epistemologi, altså om hvordan subjektet kan vælge at søge viden på et givet område, men om ontologi, det vil sige, et vilkår ved at være menneske, den måde vi er i verden på (ibid.: 251). Samtidig kræver dette en vis modtagelighed hos subjektet:

> Wer einen Text verstehen will, ist vielmehr bereit, sich von ihm etwas sagen zu lassen. Daher muß ein hermeneutisch geschultes Bewußtsein für die Andersheit des Textes von vornherein empfänglich sein. Solche Empfänglich-keit setzt aber weder sachliche ‚Neutralität' noch gar Selbstauslöschung voraus, sondern schließt die abhebende Aneignung der eigenen Vormeinungen und Vorurteile ein. Es gilt, der eigenen Voreingenommenheit innezusein, damit sich der Text selbst in seiner Andersheit darstellt und damit in die Möglichkeit kommt, eine sachliche Wahrheit gegen die eigene Vormeinung auszuspielen (ibid., 253-54).[17]

Forforståelser og fordomme bringes i spil som noget, der tydeliggør tekstens andethed og hjælper den med at stå frem. Samtidig kan ens egne forforståelser ikke forblive upåvirkede, når man først har forstået den andens *"Meinung"* (ibid., 253). Der sker altså en gensidig påvirkning mellem subjektet og det fremmede, sådan som det fremtræder for subjektet. Dermed er der ikke nogen garanti for at finde frem til sandheden om eksempelvis et historisk fænomen ved at anvende en bestemt metode, påpeger Gadamer, særligt med tanke på åndsvidenskaberne (ibid., 465). Man

---

[16] I den teologiske forskningstradition handlede hermeneutik om at søge at forstå det gudgivne, åbenbarede ord (Højberg 2013). Den teologiske hermeneutik blev til *epistemologi*, en metodisk søgen efter at forstå antikke tekster i deres litterære og historiske kontekst. Ifølge Schleiermacher er det forskerens opgave er at praktisere indlevelse som subjekt over for et objekt (Christiansen 2003, 375). Gadamer forholder sig kritisk over for denne forestilling om, at man kan forstå den oprindelige tekst på dens oprindelige præmisser uafhængigt af ens egne forforståelser (Gadamer 1965, 175). Den hermeneutiske tilgang bredte sig fra teologi og litteraturstudier til andre fagområder inden for humaniora og samfundsstudier, hvor man har søgt at *forstå* eksempelvis sociale fænomener.

[17] Den samfundsmæssige nedlukning, som en del af denne afhandling er skrevet under, har sat sit aftryk ved, at jeg har måttet benytte mig af en knap så elegant kombination af danske og tyske citater fra Gadamer og Rosa.

skal imidlertid ikke opgive at søge efter sandhed, fordi metoderne kommer til kort. Vejen består i vedvarende at forholde sig spørgende og forskende, frem for at forestille sig, at man efter en undersøgelse sidder tilbage med den endelige sandhed om et forhold. Når forståelse opnås, er der tale om en *horisontsammensmeltning* i mødet mellem subjekt og eksempelvis en fremmed tekst, kultur eller person. De to horisonter ophæves ikke, men bringes i spil. På den baggrund kan der ske en *horisontudvidelse* hos individet.

3.1.2. Phronesis

Et andet begreb hos Gadamer, som blev berørt ovenfor, og som også vil spille en rolle i undersøgelsen, er *phronesis*, som eksempelvis kan oversættes med ”moralsk viden” eller ”praktisk visdom”. Den opøves gennem faglig dannelse såvel som i refleksionen over den læring, der opnås i den konkrete situation.

Gadamer mener i sin udfoldelse af phronesis-begrebet hos Aristoteles, at udtrykket ”anvende” (”verwenden”) er uhensigtsmæssigt i forbindelse med phronesis, idet det giver indtryk af, at man bringer en viden i spil, som man allerede har. Man kan lære techne, (det vil sige en teknisk færdighed, hvor handling og mål er to adskilte størrelser, som i et håndværk,) mens den situerede viden, phronesis, ikke er en konkret kunnen, man kan vælge at tilegne sig. ”Was recht ist z.B., ist nicht unabhängig von der Situation, die das Rechte von mir verlangt, voll bestimmbar (…)“ (Gadamer 1965, 300). Derfor er ”der sittliche Überlegung” væsentlig (ibid., 306).

I nærværende forskningsprojekt drager jeg konsekvenser heraf på flere måder. Forskellen på, hvordan de to aktionsforskningsforløb udspillede sig tydeliggør i sig selv, i hvor høj grad der må være tale om at tage beslutninger i lyset af den givne situation og kontekst, snarere end i færdigt planlagte forløb forankret i et abstrakt ideal. Den kritiske refleksion over, om min tilgang og praksis virker instrumentaliserende, ensrettende e.l., drøftede jeg flere gange med praktikerne, både under og efter forløbene.

Praktikerne i de to forløb blev udfordret til at reflektere over deres tidligere erfaringer, og over hvordan disse kunne kaste lys over den nuværende situation, og jeg i min egen læring om at forstå situationen og handle etisk godt i den givne situation som aktionsforsker (eller konsulent). Samme situation giver *mig* anledning til at reflektere over, hvordan jeg som aktionsforsker handler.

Phronesis-begrebet bidrager til at forstå udkommet af de to forløb. I den ene kirke blev det, der blot skulle være en metode til at undersøge behov, til et simpelt mål i sig selv. I den anden kirke blev ambitionen om at skabe et frivilligt ledet nyt tiltag for og med spejderforældre, der ikke

sædvanligvis kommer i kirken, afløst af flere mindre tiltag knyttet til allerede eksisterende begivenheder i kirken. Begge dele kunne fra en instrumentel og lineær tilgang til udvikling, det vil sige et rent techne-perspektiv, ses som halve eller ingen succeser. I et phronetisk perspektiv skete der noget andet, som havde en egen værdi.

3.1.3. Leg

Gadamer ser en parallel mellem det, der sker, når erkendelse finder sted, og æstetisk erfaring. I relation til sidstnævnte drager han en sammenligning med det at deltage i en leg eller et spil, *Spiel*.[18] Han ser hverken legen som en aktivitet eller som en særlig indstilling hos den legende (ibid., 99). Det er legens ånd, der er det egentlige subjekt, og det er rammen, spillereglerne, for legen, der giver den mulighed for at udspille sig (ibid., 97; 102). Den, der leger, er ikke herre over legen, men lader den udspille sig gennem ham eller hende ligesom i et teaterstykke. Gadamer henviser til naturen som eksempel. Bølgernes leg er ikke skabt af bølgerne selv, men udspiller sig gennem dem (ibid., 99). Der er tale om en bevægelse frem og tilbage mellem en aktiv deltagelse og en opmærksom indstilling over for det, der sker, sådan at man kan respondere. Legen bærer en egen alvor. Noget må være på spil, en risiko må løbes, for at der er tale om leg (ibid., 101).

Med de valg, der tages, indsnævrer handlemulighederne sig, og det er denne spænding, der giver legen dens alvor. Man kan endda blive overrumplet af de drejninger, legen tager. I det hele taget er den legende ikke passiv; han vælger at spille og tilvælger en leg, nogle bestemte rammer, som kalder på en bestemt form for adfærd. ”Der spielende Mensch ist selbst im Spielen noch ein sich verhaltender, auch wenn das eigentliche Wesen des Spieles darin besteht, daß er sich von der Anspannung entläßt, in der er sich zu seinen Zwecken verhält“ (ibid., 102). Den legende forholder sig til en opgave, men ikke til et formål uden for selve legen, og deri består aflastningen ved det at lege. Det væsentligste ved legen er ikke at nå frem, men den bevægelse, der sker i legen, som i bølgernes dans. Man kan lege frit med at udforske muligheder uden at skulle forholde sig til andre forventninger og krav end de, som er lagt ind i legen som spilleregler.

På baggrund af denne forståelse af leg kan man se det at være i verden, og det at forståelse sker, som en form for deltagelse, hvor man bringer sig selv i spil, og hvor mere finder sted end det, man

[18] *Spiel* og *spielen* oversættes med hhv. *leg* og *at lege.* I mange tilfælde kan man også oversætte med *spil* hhv. *at spille*.

var bevidst om. I hengivelsen til deltagelsen i det, der udspiller sig her og nu, kan blikket flyttes fra målsætninger og ydre forventninger, og noget kan overgå én, som man bærer med sig.

Udviklingen af praksisser i de to aktionsforskningsforløb skete på baggrund af hengivelsen til det, der udspillede sig her og nu, og tog andre retninger end antaget. Mere specifikt gav deltagelsen i praksisser (”fordybelsesøvelser” 4.4.1) uden ydre formål anledning til momenter af leg i det omfang praktikerne blev optaget af dem som et formål i sig selv og ikke kun deltog for at opfylde en social forventning.

Dette er desuden relevant for den form for viden, jeg søgte som aktionsforsker. Jeg kunne ikke beslutte mig for at opnå en endegyldig forståelse af feltet, men jeg kunne udforske det inden for en given ramme, bringe mine egne forforståelser i spil og forsøge at være sensitiv og opmærksom i forhold til de begivenheder, der udspillede sig, og som jeg selv indgik i og bidrog til i dialog med praktikere og observatører.

3.1.4. At fastholde kompleksiteten

En hovedfigur i anden generation af kritisk teori, Jürgen Habermas (2005), bidrager med et kritisk korrektiv til Gadamers hermeneutik. Han bygger i nogen grad på Gadamers hermeneutik i sine tanker om den *kommunikative handlen*. Gennem dialog er det en *mulighed*, at individer når frem til gensidig forståelse. Han kritiserer samtidig Gadamer for at være naiv i sin antagelse om, at traditionen muliggør en sådan konsensuspræget dialog. Det er nødvendigt at anlægge en kritisk refleksion over magtanvendelse, der har udspillet sig i traditionen eller udspiller sig i kommunikationen mellem mennesker. Filosoffen Paul Ricoeur er kendt for sin opridsning af diskussionen mellem Gadamer og Habermas. Han stiller de to positioner op over for hinanden på følgende måde: ”(…) In contrast to the positive assessment by hermeneutics, the theory of ideology adopts a suspicious approach, seeing tradition as merely the systematically distorted expression of communication under unacknowledged conditions of violence” (Ricoeur 2016, 23). For Habermas (1990) er det efterstræbelsesværdigt at nå frem til den ”herredømmefri” samtale, hvor alle deltager ud fra principper om sandhed, sandfærdighed og rigtighed og udøver kritisk refleksion; det er blot ikke givet, at det vil lykkes. Samfundsforskerens opgave er at udstille de magtstrukturer, der modarbejder denne frie samtale.

Jeg tager udgangspunkt i Gadamers optagethed af, hvordan forståelse finder sted, men vil bringe Habermas’ kritiske tilgang i spil som perspektiv på situationer, hvor interne magtrelationer kommer til syne i de to aktionsforskningsforløb. Samtidig er min definition af magt relativt bred;

jeg er optaget af den magt, der italesættes af praktikerne selv, af observatørerne, eller som jeg observerer. Den kan udspille sig konstruktivt eller være hæmmende i forløbet, afhængigt af situationen.

Et tilbagevendende analytisk tema vil således blive det vilkår, at forløbene udspiller sig i en spænding mellem en søgen efter fælles orientering og en bevidst fastholdelse af fremmedheden og den indbyrdes modstand mod den på et givet tidspunkt fremherskende forståelse af situationen og dens potentiale. Som aktionsforsker søger jeg i forløbene at kalde tydeligere aktørperspektiver frem, sådan at analysens validitet styrkes, hvad enten tydeliggørelsen af aktørers perspektiver lægger op til en harmonisk eller en flertydig eller ligefrem disharmonisk tolkning. Dette kunne jeg oplagt have gjort i endnu højere grad.

3.1.5. Organisatorisk leg (Thorsted)

Lektor på Aalborg Universitet Ann Charlotte Thorsted udforsker gennem aktionsforskning hos LEGO den følgende problemstilling: "Hvad er fænomenet leg, og hvilken rolle spiller den i en organisatorisk kontekst?" (2011; 2016). Hun trækker på Gadamers forståelse af leg på måder, der delvist korresponderer med dele af den metodologi, der udspiller sig i de to aktionsforskningsforløb i mit forskningsprojekt.

Thorsted argumenterer med henvisning til Gadamer for i organisatorisk kontekst ikke at anskue legen som hverken en særlig "aktivitet" eller et "mindset", eller at reducere den til et ydre formål såsom at fremme læring (2011, 68-70). Legen er i denne sammenhæng en ontologisk begivenhed, man ikke kan beslutte sig til at gå ind i. Den kan forveksles med det, Thorsted kalder et "hverdags-brud" (ibid., 215). Begrebet dækker over situationer, hvor man handler kreativt og afvekslende i forhold til det vante, men hvor der ikke er tale om en ontologisk begivenhed, hvori legen udspiller sig gennem én. At se legen som et ontologisk forhold implicerer således, at man som leder ikke kan iscenesætte legen eller bede medarbejderne om at have en legende indstilling. Man kan udelukkende søge at lægge til rette for, at den kan finde sted. Thorsted skriver sig frem til begrebet *community of play*, som hun definerer på følgende måde:

> (…) a community where play as a sovereign expression of life has taken over, filled the players with its own spirit and pulled them into its own sphere ruled by the beat of life itself. In a community of play, the players have surrendered to play as a life phenomenon and become self-forgetful, placing some of their life into the hands of their good colleagues. In a community of play you feel safe and

> free, everyone is equal, there is no power negotiation, just a will to collaborate and, at the same time, allow space for the individual to experiment and just be (Thorsted 2016).

Idealet om frihed til at eksperimentere og være i et ligeværdigt rum uden magtspil suppleres med en pointering af muligheden for, at uhensigtsmæssige magtstrukturer styrkes eller vokser frem af ønsket om at iscenesætte leg. ”Legens ånd må ikke misbruges som et magtmiddel” og kræver etisk refleksion i en organisatorisk kontekst (Thorsted 2011, 100).

Legens omdrejningspunkt må ikke være subjektets udlevering af sig selv. Det medfører en risiko for at udøve vold på den enkeltes *ukrænkelighed*, når en leder beder medarbejdere udfolde private forhold som del af en leg, særligt i en for medarbejderne utryg kontekst, argumenterer hun med henvisning til teolog og filosof K. E. Løgstrup. Fokus må således være på legen og at bidrage til det fælles sociale rum med det, man nu engang har at bidrage med. Thorsted pointerer med afsæt i britisk forskning, at humor og latter ofte er centrale dele af legen (ibid., 115). Samtidig er der også her behov for opmærksomhed på, at humor kan være ”undertrykkende, magtforvrængende og ekskluderende”, som andre britiske studier af leg i organisationer har vist (ibid., 118). Hun konkluderer, at ”legen er kompleks, uforudsigelig og ikke et værktøj, vi er i kontrol af,” og at man må overveje motivationen bag inddragelse af leg (ibid., 118).

3.1.5.1. Overvejelser ifm. applicering i forskningsprojektet

Mens Thorsteds ærinde er at undersøge leg, er mit ærinde at undersøge faciliterede udviklingsforløb i kirker.

At skelne mellem at give individet plads til at udfolde sig og at pålægge det en forventning om selvudlevering er muligvis en endnu vanskeligere balancegang i en kirke end i en virksomhedskontekst, fordi der arbejdes med temaer, som kan opleves meget private, ikke mindst religiøsitet og eksistentielle temaer. Af samme grund spurgte jeg ikke nogen praktikere til deres eventuelle personlige religiøse overbevisning; det havde været at overskride grænsen for det, de havde indvilget i at deltage i og bidrage til. Jeg tilstræbte at skabe et rum for deltagelse, hvor der var plads til sårbarhed og anledninger til at tale om religiøsitet, hvis de ønskede det, men hvor det også var muligt at svare overfladisk eller uden religiøse konnotationer. Således var det gennem deltagelse i ikke-formålsstyrede forløbselementer, at praktikerne bragte personlige overvejelser og erfaringer i spil, når de ønskede det.

Der er nogle væsentlige forskelle i de to aktionsforskningsprojekter. Jeg tilgår ikke den lokale kirke som en virksomhed. Der ligger en særlig ekklesiologisk forståelse af både kirkens identitet og tradition, af praktikerne og af de begivenheder, der udspiller sig i forløbene, indlejret i min måde at designe og deltage i forløbene på (1.4.3). En konkret konsekvens er, at jeg indledningsvis italesætter Kirkefondets ekklesiologiske forforståelser i forløbene; en anden er, at jeg giver mere opmærksomhed til de relationer, der udspiller sig, fordi jeg forstår dette som en del af den lokale kirkes praksis.

På trods af forskelle på de to forskningskontekster er der relevante perspektiver og begreber at hente hos Thorsted til dette forskningsprojekt. Hun fremhæver Gadamers fænomenologiske træk og skaber en åbning mod appliceringen af Gadamers filosofiske hermeneutik på *menneskelig interaktion, fysisk deltagelse og konkret skaben* som udtryk for leg, mens Gadamers egne cases består i *individet, der fortolkende står over for* et kunstværk, historien eller en tekst. Jeg bygger desuden videre på Thorsteds opmærksomhed på magtforhold, der kan spille ind på og umuliggøre legen. I de to forløb gjorde jeg mig dog ikke forestilling om, at der kunne opstå et fuldstændig magtfrit rum, men der var situationer, hvor jeg fik oplevelsen af, at det skete i nogen grad, og at dette i sig selv var tilstrækkeligt til at skabe bevægelse. Endelig er Thorsteds skelnen mellem kreativ hverdagspause og leg i Gadamers forstand relevant i forhold til at forstå, hvad der udspiller sig, når jeg som konsulent sætter en øvelse i gang. Pointeringen af Gadamers fænomenologiske perspektiver udgør en oplagt overgang til den anden centrale del af den teoretiske ramme, Rosas resonansteori.

3.2. Resonans (Hartmut Rosa)

Sociologen Hartmut Rosa står i den kritiske teoris tradition og er optaget af at undersøge, hvori det vellykkede forhold mellem subjektet og verden består. Hans tese er, at det er et spørgsmål om *resonans*. Et indlejret mål i moderniteten har været idealet om at erobre og kontrollere omverdenen. Konsekvensen er ifølge Rosa (2020, 93), at den unddrager sig og potentielt vender sig imod én; ligesom naturen der nægter at lade sig udnytte og tæmme. I stedet må man søge at stå

i et *forhold* til omverdenen.[19] Rosa ser subjektet som formet af dets sociale kontekst, men opgiver ikke forestillingen om det bevidste og handlende subjekt, som poststrukturalismen gør (ibid., 61ff.).) Det er desuden et kropsligt forankret subjekt, som indgår i og forholder sig til dets omverden med både bevidsthed og krop (ibid., 83).

Resonansbegrebet betegner en relation til omverdenen, som ikke er kendetegnet ved forsøget på at underlægge sig og kontrollere den, men som er responsivt. Det er et forhold mellem et subjekt og verden, hvor de to parter berører og forandrer hinanden uden at miste hver deres egenart. "Resonanz ist keine Echo-, sondern eine Antwortbeziehung; sie sätzt voraus, dass beide Seiten mit eigener Stimme sprechen, und dies ist nur dort möglich, wo starke Wertungen berührt werden. Resonanz impliziert ein Moment konstitutiver Unverfügbarkeit" (Rosa 2016, 298). Resonans udgør ikke en følelse, men et forhold, en relation, der finder sted som en begivenhed. Han henviser til Martin Bubers beskrivelse af et jeg-du-forhold (ibid., 440). Resonans er udelukkende muligt i det omfang, man anerkender det andet eller den anden som fremmed.

Resonans kan finde sted i relation til mennesker, hvilket Rosa definerer som *horisontal resonans*. Forholdet kan opstå i relation til 'ting', eksempelvis det arbejde, man udfører, viden, man studerer og fysiske genstande. Også disse kan man opleve et møde med, hvor man lader sig tiltale, frem for at der blot er tale om objekter, man søger at beherske. Dette beskriver Rosa som *diagonal resonans*. Endelig arbejder han med kategorien *vertikal resonans* i relation til forholdet til det, der opleves som større end én selv, eksempelvis religion, kunst, natur og historien.
Resonans har ifølge Rosa fire kendetegn, *påvirkning ("af-ficering"), selvvirksomhed ("e-motion"), forvandling* og *det ukontrollerbare* (Rosa 2020, 32-35). *Påvirkningen* går ud på, at noget eller nogen berører subjektet, sådan at det oplever sig tiltalt og bevæget. Man ser på personen, genstanden eller sagen som betydningsfuld på en måde, som rækker ud over en instrumentel, fremmedgørende beregning af, hvad man kan bruge det andet eller den anden til. *Selvvirksomhed* betegner det at reagere på det fremmede, som tiltaler én. Man tager del i forholdet og bliver

[19] Rosa (2016, 48) kritiserer sociologer som Pierre Bourdieu for at reducere mennesket til deltager i en kamp om ressourcer, hvor sociologiens opgave er at pege på behovet for at skabe mere retfærdig fordeling. Dette er en reduktionistisk måde at anskue mennesket på, som bunder i en forestilling om, at menneskets grad af at være vellykket er knyttet til dets materielle ressourcer, opbyggelse af social kapital m.v. Ligesom Rosa stiller spørgsmålet om, hvilke sociologiske konsekvenser det har at reducere individet til summen af dets sociale kapital, må man inden for praktisk teologi spørge sig selv, hvilke teologiske konsekvenser, det har at anlægge et sådant perspektiv på mennesket.

forbundet med verden, eksempelvis med et blik eller deltagelse i en samtale, med det at svømme i vandet eller at bearbejde det, man læser i en bog. *Forvandling* eller transformation er det aspekt af resonansen, der består i, at subjekt og verden bliver forandret i mødet. Det kan være en forbigående eller varig forandring, og den kan ske umærkeligt eller tydeligt.

Nødvendigheden af samspillet mellem de tre punkter bevægethed, selvvirksomhed og forvandling gør det tydeligt, at vi på den ene side – som en violin eller en guitar – må være tilstrækkeligt åbne for at kunne lade os bevæge og på den anden side må være lukkede nok til at kunne svare med egen stemme og selvvirksomt. Én, der for eksempel er traumatiseret på grund af voldserfaringer og derfor har oplevet berøring som krænkelse, vil i tiden efter værge sig mod og afspærre sig fra enhver berøring; én, der omvendt bliver påvirket af alt og alle, mister evnen til at høre og udfolde sin egen stemme" (Rosa 2020, 35).

Både behovet for at beskytte sig selv mod omverdenen og egen grænseløshed kan hindre resonansen i at opstå, mener Rosa. Tidligere erfaringer med at indgå i samspil med andre kan indvirke på, om resonans kan opstå, det er ikke blot de givne omstændigheder, der er afgørende. Endelig handler *det ukontrollerbare* ved resonansen om, at man ikke kan styre, hvornår resonans opstår eller ikke opstår:

> Resonans er konstitutivt ukontrollerbar, og vi oplever det med den, som når vi skal falde i søvn: Jo mere intenst vi ønsker at sove, desto mindre lykkes det os (…) Resonans kan opstå under de radikalt mest fremmede og dårlige omstændigheder, selv om det naturligvis er usandsynligt. Det specifikke for resonans er altså, at den hverken sikkert *kan fremtvinges* eller *garanteret forhindres* (…) Da resonans konstitutivt er *åben i forhold til udfaldet*, er resonans altid i et grundlæggende spændingsforhold til den sociale logik om uophørlig vækst og optimering (…) (ibid., 36).

Resonans kan ikke opnås, hvis man forsøger at kontrollere det fremmede, det hviler på accepten af det andets ukontrollerbarhed (ibid., 52).

Rosa peger på behovet i samtiden for steder, hvor resonans kan finde sted, og peger selv på kirken som et af disse steder. (Rosa henviser i øvrigt til teologien som det sted, han henter udtrykket "det ukontrollerbare" [das Unverfügbare] fra. I negativ teologi beskrives Gud som det ukontrollerbare, som man alligevel kan stå i en responsiv relation til.)

Resonansbegrebet er relevant for forskningsprojektet på flere niveauer. Det rører ved en principiel diskussion om, hvorvidt det overhovedet er muligt at arbejde med ”udvikling” på måder, der ikke er instrumentaliserende, og tematiserer nogle af de dilemmaer og den sårbarhed, der er knyttet til facilitering af de to forløb. Det giver også en analytisk forståelsesramme omkring en række dynamikker i interaktionen mellem praktikerne, i deres relation til mig som aktionsforsker og i deres relation til verden omkring dem, som praktikerne selv tilskriver betydning.

I min refleksion over det, der udspillede sig undervejs i forløbene, så jeg det som oplagt at lade Rosas pointe om forholdet mellem at være åben og lukket udgøre et af de centrale temaer i afhandlingen. Udviklingsforløbene kunne kun lykkes, hvis praktikerne havde tilstrækkelig åbenhed til at forholde sig til hinanden og til udvikling af en kontekstuelt sensitiv kirkelig praksis. De måtte samtidig være tilstrækkeligt afgrænsede til at byde ind med deres egen stemme.

I det lys blev et afgørende spørgsmål for anvendelsen af resonansbegrebet i forskningsprojektet forholdet mellem resonans og *handling* i form af facilitering. Eftersom resonans er et fænomen eller en begivenhed, og eftersom der ikke er tale om et årsag-virkningsforhold, kan man ikke forcere den og dermed heller ikke som aktionsforsker iscenesætte den på andres vegne. Rosa beskriver selv, hvordan man kan skabe rammer for, at resonans har mulighed for at finde sted, eksempelvis ved at man vælger at høre en koncert; man kan blot ikke beslutte, forvente eller sikre, at resonansen skal optræde. Dette handlingsperspektiv overfører jeg til faciliteringen forstået sådan, at man som konsulent kan lægge til rette for, at resonans *kan* opstå for praktikere, men ikke beslutte eller sikre, at den finder sted.[20]

En sidste pointe, der her skal nævnes, er den, at Rosa (2016, 86) med afsæt i Merleau-Ponty tematiserer resonans som et forhold, der kan udspringe af en kropslig erfaring og ikke blot af en sprogligt forankret bevidsthed. Det viste sig i aktionsforskningsforløbene, at det at forholde sig til konkrete sanseindtryk eller at genkalde sig sådanne kunne vække resonans, og at det i særlig grad var her, der opstod begejstring og handlekraft til at udvikle nye kontekstuelle praksisser.

[20] Jeg drøftede denne problemstilling med Rosa telefonisk, hvor han bekræftede denne måde at anskue forholdet mellem handling og resonans på.

3.3. Liminalitet, det liminoide og communitas (Victor Turner)

Antropolog Victor Turners begreb om *liminalitet* og *det liminoide* viste sig efter afslutningen af de to forløb oplagt at inddrage til at styrke forståelsen af *individuelle og kollektive bevægelser*, der fandt sted som led i forløbene, og ikke mindst fremhæve nogle af forskellene på de to forløb. Ligesom Rosa og Gadamer forholder Turner sig inden for sit eget felt til forholdet mellem instrumentaliserende og ikke-instrumentaliserende praksis. Mens de to andre teoretikere beskæftiger sig med fænomener, der finder sted overalt, er Turner optaget af at forstå særlige fænomener, som han i forskellige variationer genkender i konkrete kontekster. Hans begrebsramme udvides og tilpasses til nye former for liminalitet, som han genkender i nye kontekster. Der er således snarere tale om kulturanalyse af en række fænomener i deres kontekst end om grundlæggende epistemologiske og ontologiske forhold.

3.3.1. Liminalitet

Turner tager udgangspunkt i Van Genneps definition af liminalitet (Turner 1997, 94). I begyndelsen af det 20. århundrede anvendte denne den til at beskrive overgangsriter i traditionelle stammesamfund. (Den latinske betegnelse *limen* betyder dørtærskel.) Den liminale fase finder sted i et sakralt, adskilt rum, der står i kontrast til det almindelige, organiserede samfund, hvor alt har sin plads og funktion. Den rejsende skal følge nye ritualer, der hjælper ham igennem det farlige, ukendte land, hvor han ikke kan læne sig op ad velkendte handlemønstre. Turner udvikler i slutningen af 1960erne begrebsapparatet til at omfatte andre typer overgange og former for ”ingenmandsland”, hvor man er ”betwixt and between”, og hvor sædvanlige normer og identiteter ophævet, både i stammesamfund og sin egen kontekst i England (ibid., 95).

Han observerer, at det i industrialiserede samfund ofte er i fritiden, man ser individer træde ud af givne roller. På arbejdspladsen tager individet kalkuleret en fastlagt rolle på sig. I fritiden er det i højere grad muligt at udforske forskellige roller. Her er det også lettere at opnå et intuitivt og ikkeberegnende jeg-du-forhold, hvor det er muligt sammen at bevæge sig mod et ønsket mål. På denne baggrund udvikler Turner tanken om *det liminoide* som begreb for det, der minder om liminalitet, men ikke er det, fordi der ikke er tale om tvungen deltagelse i fastlagte overgangsriter som i traditionelle samfund. Han anvender begrebet om selvvalgte ophold i grænsefelter og randområder af samfundet, som han så det i samtidens hippiebevægelser og blandt kunstnere, men også eksempelvis forskere kan ses som kritiske stemmer på kanten af samfundet, der udfordrer det bestående. Individet vælger selv at træde ind i et liminoidt rum, eksempelvis med deltagelse i

fritidsaktiviteter. Ønsker man ikke længere at deltage, kan man træde ud af det liminoide igen. Dermed får det også i højere grad karakter af at være en vare, som kan tilvælges.[21]

Liminale rum i mange traditionelle stammesamfund udgør et afgrænset, midlertidigt frirum fra men ikke en trussel mod den bestående samfundsorden. Individer, der befinder sig i en liminoid position i samfundet, kan lettere kritisere og udvikle det bestående, idet rammen ikke er defineret af den eksisterende struktur. Turner beskriver kirkelig aktivitet som eksempel på et liminalt fænomen, der eksisterer sideløbende med liminoide fænomener i det komplekse moderne samfund.

> But for most people the liminoid is still felt to be freer than the liminal, a matter of choice, not obligation. The liminoid is more like a commodity – indeed, often is a commodity, which one selects and pays for – than the liminal, which elicits loyalty and is bound up with one's membership or desired membership in some highly corporate group. One works at the liminal, one plays with the liminoid (Turner 1982, 55).

Forholdet mellem det at arbejde og at lege i det liminale hhv. det liminoide er et tema, der er relevant i relation til frivilligt engagement. Liminalitetsbegrebet rummer samtidig en særlig forståelse af forholdet mellem tilhørsforhold og handling. "(…) liminality may be for many the acme of insecurity, the breakthrough of chaos into cosmos, of disorder into order, [rather] than the milieu of creative interhuman or transhuman satisfactions and achievements" (ibid., 46, min tilføjelse). Det er ikke uden risiko at befinde sig i et liminalt felt. Oplever man en tilstrækkelig stor grad af usikkerhed, uden at noget træder i stedet for det velkendte, kan det afføde fortvivlelse i stedet for kreativitet. Denne balance mellem lammende og kreativitetsfremmende ophævelse af det velkendte vil blive tematiseret undervejs i analysen.

Senere beskriver Victor Turner og Edith Turner (1978) en anden form for liminalitet, som rummer træk af det liminoide. Kristne overgangsriter beskrives som væsensforskellige fra oprindelige befolkningers med udgangspunkt i *pilgrimsvandringer* som case. Her er deltagelsen i

[21] Her ses træk af individualiseringen som udfoldet langt mere indgående af Charles Taylor (2007).

antistrukturen (som kontrast til sædvanlige strukturer og normer) frivillig og individuelt tilvalgt i modsætning til traditionelle samfunds ritualer. Målet er at vende sig mod ”det himmelske” og efterfølgende at vende tilbage til samfundet som et forandret menneske med blik for dette himmelske midt i samfundet. Der sker således en transformation, den er blot ikke rettet mod tilpasning til de eksisterende strukturer, men ændrer ved individets måde at være til stede i samfundet på. Dermed anslås en form for liminalitet, der kan beskrives som en rejse, hvor individet gennem frivillig deltagelse i en (religiøs) praksis opøver en ny måde at se tilværelsen og omverdenen på og dermed også nye måder at handle på. Også i denne form for liminalitet er der forståelsesperspektiver at hente til analysen af de to udviklingsforløb, særligt i samspillet mellem frivillig deltagelse i en på forhånd givet praksis og forandring i måder at anskue omverdenen på.

3.3.2. Communitas

Et sidste begreb hos Turner, som vi skal se på, er *communitas*, som betegner en særlig umiddelbar form for relation mellem mennesker i en given situation kendetegnet ved *antistruktur*, hvori man ikke blot spiller en forventet rolle.

> (…) the modality of human interrelatedness which is communitas can “play” across structural systems in a way too difficult for us at present to predict its motions – this is the experiential basis, I believe, of the Christian notion of “actual grace.” Thus, (…) almost anywhere people can be subverted from their duties and rights into an atmosphere of communitas (…) I have described this way by which persons see, understand, and act towards one another (in The Ritual Process) as essentially “an unmediated relationship between historical, idiosyncratic, concrete individuals.” (Turner 1997, 45).

Individets individualitet ophæves ikke i communitas, tværtimod er der en *”individual distinctiveness”* (ibid., 45). Turner mener, at nye strukturer og selvbevidst afgrænsning uundgåeligt vil opstå og communitas dermed ophøre. Han ser magtstrukturer og fastlåste sociale roller som normaltilstanden, mens communitas opstår som en gave for en tid, igen som en parallel til det ukontrollerbare hos Rosa. Den kan ikke iscenesættes, men den kan gives mere eller mindre plads inden for en given struktur:

> (…) structural action swiftly becomes arid and mechanical if those involved in it are not periodically immersed in the regenerative abyss of communitas. Wisdom is always to find the appropriate relationship between structure and communitas under the given circumstances of time and place, to accept each modality when it is paramount without rejecting the other, and not to cling to one when its present impetus is spent (ibid., 139).

Dog skal communitas ikke forveksles med det behagelige og ikkekrævende fællesskab, der kan opstå blandt venner eller kolleger. Det indebærer en grundlæggende individuel transformation forankret i fælles erfaring (ibid., 138).

3.3.3. ”Operationalisering” gik forud for teorien

Turners liminalitetsbegreb kom jeg først i tanke om at anvende, efter at forløbene var afviklet. Det gav en teoretisering af det, jeg selv og flere praktikere havde omtalt som ”eventyr”, ”rejse”, ”ikke at vide, hvad der kommer til at ske”, ”at gå på opdagelse”. Turner udviklede selv sine begreber og tilpassede dem til de sociale fænomener, han mødte over tid. Jeg lægger mig i forlængelse af denne behandling af teorirammen og vil i diskussionen bidrage med min egen tilpasning af den til kirkelig praksisudvikling, herunder trække på en kombination af *liminalitet* og *det liminoide*.

3.4. Praksisdefinition

Som det fremgår af afsnit 2.1.1 spiller praksisforskning en central rolle i megen empirisk forskning inden for feltet *praktisk teologi.* Al deltagelse i konkrete situationer kan anskues som *praksis*. Der er imidlertid andre måder at tilgå sociale fænomener på end det, der omtales som *praksisteori*. Mit ærinde er ikke at søge at beskrive konkrete praksisser udefra, men at forstå hvordan praksis kan opstå og udvikles indefra gennem intersubjektiv deltagelse.[22] Dette gør jeg med afsæt i Gadamer og til dels Rosa.

[22] Man kan overveje, om mange praksisdefinitioner er mest oplagte at anvende til at forstå eller forklare eksisterende praksisformer udefra eller i tilbageblik, mens der i aktionsforskning om praksisudvikling kunne være behov for en definition, der kan benyttes forlæns, mens praksissen udspiller sig.

Gadamer definerer praksis som den handling, der bærer sin egen værdi (ofte kaldt 'praxis') til forskel fra den instrumentaliserende og tekniske handling, der søger at opnå noget, som ligger uden for handlingen selv. Praksis søger i sig selv at afspejle det gode og retfærdige. Den er endvidere kilde til erkendelse i sig selv:

> Det filosofisk betydningsfulde i den store tradition for praktisk (og politisk) filosofi, der går fra Aristoteles og frem til begyndelsen af 1800-tallet, er, at praksis repræsenterer et selvstændigt bidrag til erkendelsen. Her viser det konkrete og partikulære sig ikke kun som udgangspunktet, men som noget, der hele tiden er med til at bestemme det almenes indhold (Gadamer 2007, 489).

Hvori den rette praksis i en given situation består, kan ikke sættes på formel, det må afvejes i relation til den givne situation og er et spørgsmål om opøvelse af *phronesis*, praktisk visdom (3.1.2). Dermed, kan man sige, er praksis forankret i subjektets deltagelse. Det er den deltagende, der kan afveje situationen, vælge at handle og opøve phronesis over tid.

Gadamers generelle ærinde i *Wahrheit und Methode* er at undersøge erkendelsen. Derfor er han optaget af praksisbegrebet i den snævre forstand, at praksis er en vej til erkendelse, som er forskellig fra den naturvidenskabelige. Grundlæggende er praksis en måde at deltage i verden på. I denne afhandling bygger jeg på dele af hans praksisforståelse, nemlig at praksis er handling, der (i bred forstand) bærer sin egen værdi, og at der gennem praksis kan opnås erkendelse, som er forskellig fra den positivistiske. Samtidig afviger min anvendelse af begrebet fra den kognitivt og sprogligt orienterede definition af praksis.

For Gadamer er sproget et omdrejningspunkt i forhold til at forstå menneskets væren i verden (Gadamer 2007, 363-382). Mens han er optaget af praksis som et sprogligt forankret, kognitivt fænomen, tilgår jeg praksis som en deltagelse, der udspiller sig både kognitivt, kropsligt og socialt. Eksempelvis indgik i aktionsforskningsforløbene kropsligt forankrede praksisformer. Nogle praktikere reflekterede over kropsligt forankrede tidligere erfaringer af eksempelvis gudstjenester. For andre var det praksisformer i aktionsforskningsforløbene, som rummede en afgørende kropslig forankring, eksempelvis en gåtur. Praksis tilgås også som sociale fænomener, idet jeg ikke fokuserer på, hvorfor den enkelte deltager, men hvad der udspiller sig imellem dem, og hvilken betydning dette har for praktikerens videre deltagelse.

En lang række praksisforskere tematiserer kropslige, sociale og fortolkende aspekter af praksisser som analyseenheder. Organisationsteoretiker og professor ved University of Warwick

Davide Nicolini giver et overblik over en lang række praksisteorier, der omhandler eksempelvis hvordan novicer oplæres i en given praksis, praksis som koreografi eller handlingsrutiner, arbejdspraksis som forbundet med en kollektiv forståelse af, hvad der skal gøres, er bærer af en partikulær handlingskultur m.v. (Nicolini 2013, 84, 223, 225). Megen praksisteori rummer også en bevidsthed om, hvordan underliggende strukturer og magtforhold indvirker på praksis. Således bygger jeg på aspekter fra praksisteorier ved at pege på praksis som socialt og kropsligt forankrede fænomener. At jeg ikke inddrager praksisteoretikere mere indgående, skyldes, at de generelt er optaget af at analysere eksisterende praksisser, mens jeg er optaget af at forstå, hvordan man kan understøtte *udviklingen* af praksisser, der bærer deres egen værdi i en given kontekst for givne individer. Praksisforskerne tilgår individet i lyset af den praksis, det indgår i, mens jeg er optaget af, hvordan individer står i relation til verden og handler gennem deltagelse i og udvikling af praksis. Udgangspunktet er således forskelligt. (Dog trækker jeg undervejs i analysen på sociolog Pierre Bourdieus skelnen mellem praktikerens og forskerens tidsopfattelse og vilkår for erkendelse og handling (4.2.2)).

Den kropslige forankring tematiserer jeg på anden vis, nemlig gennem Rosas fænomenologisk orienterede fokus på, at man kan lægge til rette for kropsligt forankret resonans. Hvori det at lægge til rette for består, tematiserer han ikke systematisk. Her bidrager afhandlingen med at tematisere forholdet mellem at lægge til rette for det uventede, at søge at forstå, hvilken form for resonans, der opstår, og at inddrage denne forståelse og kropsligt forankrede erfaring i den videre handling med henblik på praksisudvikling.

Desuden skal det præciseres, at jeg ikke udelukkende ser på religiøs praksis (se fx religionsfilosof Jan-Olav Henriksen 2019). Om en kirkelig praksis kan ses som religiøs, lader jeg afhænge af den handlendes egen tolkning af sin praksis. Det konstateres blot, at den bærer sin egen værdi og ikke er formålsstyret. Det giver en radikal åbenhed over for, hvad praksis fremtræder som og hvordan den forstås af både aktionsforsker og praktikere og afspejler aktionsforskningens respekt for praktikerens egen tolkning af sin praksis. Desuden retter den fokus mod praksismuligheder frem for kategorisering af eksisterende praksisser.

Endelig skal forholdet mellem forsker og praksis præciseres. Min egen deltagelse og praktikernes egne tolkninger bringes i spil som del af materialet og udgør et afsæt for det videre udviklingsforløb. Således er jeg aldrig fuldt ud en betragter på afstand. Min egen erkendelse, selv på analytisk afstand efter aktionsforskningsforløbenes afslutning, er situeret og i sig selv en praksisform. Heri ligger det tydeligste aftryk fra Gadamer, at forskeren aldrig betragter et fænomen

uden selv at være indlejret i forforståelser. Min tilføjelse må være, at forskeren, der studerer praksisser, endvidere er indlejret i sine praksiserfaringer og trækker på disse i genkendelsen af studerede praksisser. For mig som aktionsforsker i netop denne type aktionsforskning viser min praksiserfaring sig desuden at have betydning i forhold til mine forestillinger om, hvilke praksisser det er relevant at bringe i spil over for praktikerne.

At *udvikle* praksis handler således om at lægge til rette for, at individer kan handle på måder, der bærer en egen værdi. Hvorvidt dette sker, både om praktikerne følger mine anvisninger, og om der opstår praksis, der opleves som værdifuld i sig selv, kan jeg ikke forudsige eller iscenesætte, netop fordi der ikke er tale om en formålsrationel tilgang til deltagelse. Der kan blot skabes rammer for og inviteres til deltagelse i konkrete ydre praksisformer, som potentielt kan opleves eller tolkes som bærende deres egen værdi. Analysen af, hvorvidt det finder sted, er også et spørgsmål om at søge at forstå det, der udspiller sig i dialog med praktikerne.

4. Metode- og analyserefleksioner

I dette kapitel introduceres først designet for det samlede forskningsprojekt, herunder dele af empiriindsamlingen, der er blevet udeladt i afhandlingen. Dernæst gives et overblik over væsentlige overvejelser i relation til dataindsamling, validitet, etik mv., som udfoldes yderligere undervejs i analysedelen. Dette udfoldes kort i relation til baggrundsinterviews og ekstensivt i relation til de to aktionsforskningsforløb, da de udgør grundsubstansen i afhandlingen. Herefter præsenteres den indledningsvise metodologi og forståelse af aktionsforskerens rolle i de to aktionsforskningsforløb. (Den efterfølgende udvikling heri udgør centrale dele af analysen, idet det er her, der hentes viden til at besvare problemformuleringen). Sidst i kapitlet begrundes og udfoldes en række valg og overvejelser i relation til analysen. Dette kapitel giver overblik over de grundlæggende metodologiske overvejelser i afhandlingen, mens mere konkrete pointer med betydning for analysen er søgt beskrevet i den pågældende analysekontekst.

4.1. Forskningsprojektets design

Forskningsprojektet består i baggrundsinterviews, aktionsforskningsforløb og afhandling. De to aktionsforskningsforløb udgør omdrejningspunktet i forskningsprojektet, mens baggrunds-interviewene har haft som funktion at kvalificere understøttelsen og den efterfølgende analyse deraf, snarere end at udgøre selvstændige bidrag til besvarelsen af problemformuleringen. Med kombinationen af baggrundsinterviews og aktionsforskningsforløb samt flere typer metode til datagenerering fra aktionsforskningsforløbene er der tale om mixed methods. Det sker ud fra intentionen om at vælge de metoder, der bedst belyser en given problemstilling, frem for at lade egen socialisering i en bestemt forskningstilgang afgøre, hvordan den undersøges (Lieberoth 2019, 143).

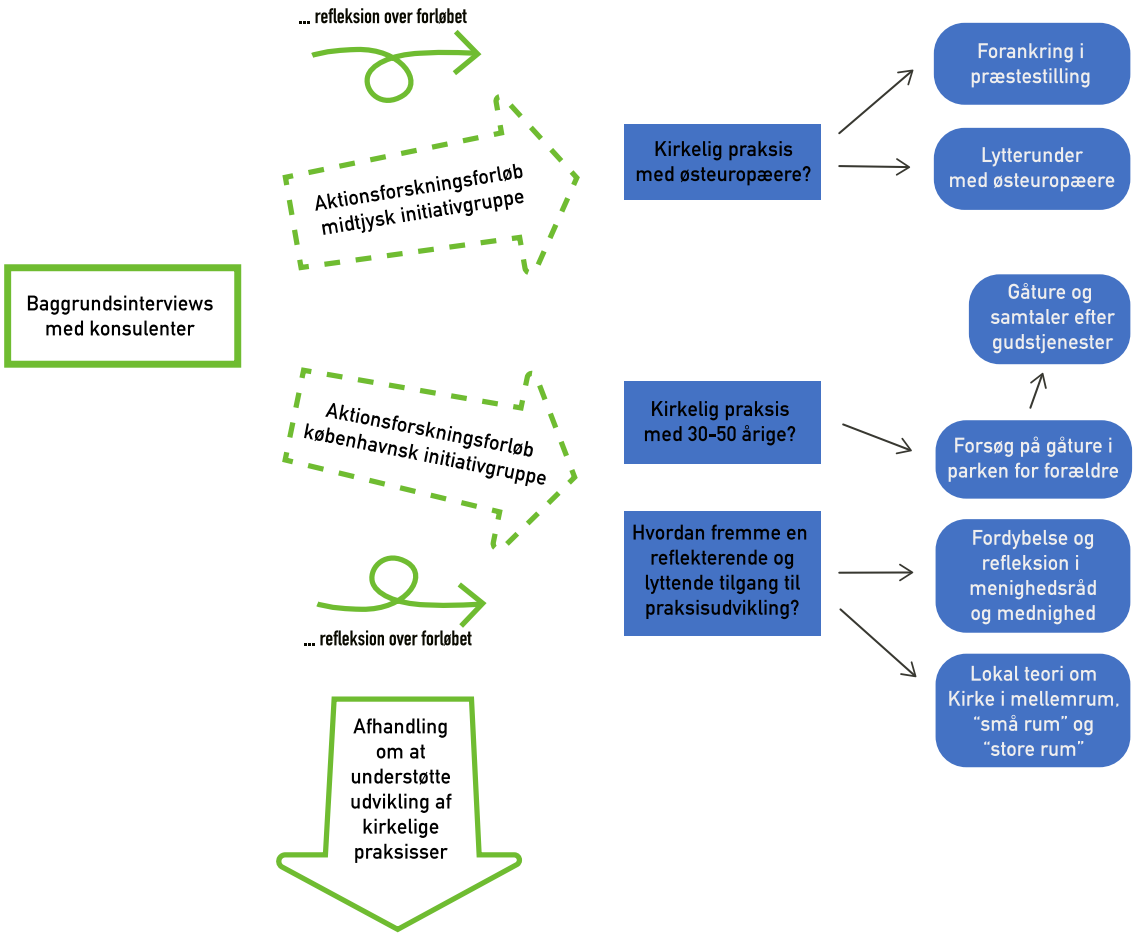

Figur 1: Forskningsdesign

De to aktionsforskningsforløb blev gennemført hen over et år og ligger til grund for besvarelsen af afhandlingens problemformulering. Der opstod lokal teori (blå bokse i figur 1) om kirkelig praksis, som praktikerne kunne fortsætte med at anvende i deres arbejde. En del af dette vil også blive omsat til akademisk viden, idet det har relevans, der rækker ud over den lokale kontekst. Der opstod desuden refleksion over og erfaring med at *udvikle* praksisser, som både var relevant for praktikernes læring om praksisudvikling, og som bidrager til besvarelsen af denne afhandlings problemformulering (”refleksion over forløbet”, figur 1). I afhandlingen ser jeg på, hvordan de to forløb kan forstås som bevægelser, hvilken metodologi, der udvikles undervejs, og hvilken rolle, intervention fra Kirkefondet som folkekirkelig organisation kan spille.

4.1.1. Baggrundsinterviews

Forud for og parallelt med begyndelsen af aktionsforskningsforløbene gennemførte jeg således baggrundsinterviews med otte konsulenter, der arbejdede med udvikling i lokale kirker i folkekirken, men henviser kun eksplicit til to af disse. Den anvendte form for mixed methods er dermed dels *sekventiel*, dels *parallel* (ibid., 148). Denne forskel har i praksis ikke haft nogen særlig indvirkning på interviewenes indhold, er min vurdering. Baggrundsinterviewene analyseres ikke i en selvstændig del af afhandlingen. Der er endvidere ikke tale om best-practice-interviews, forstået på den måde, at summen af dem tilsammen udgør det grundlag, der kan handles på. Konsulenternes beskrevne erfaringer har derimod i et vist omfang indvirket på mine forforståelser og er desuden i enkelte tilfælde blevet inddraget som forståelseshorisonter i den løbende refleksion og den efterfølgende analyse. Derudover har de givet mig et sporadisk indblik i feltet og dilemmaer knyttet dertil, eksempelvis omkring normativitet. Dermed er der tale om *integration* mellem delundersøgelserne (ibid, 150). I analysen henvises til de to konkrete tilfælde, hvorfra jeg bevidst har hentet perspektiver (5.1.3.1;5.2.2.2).

Samplet af konsulenter som baggrundsinformanter er foretaget ud fra et ønske om ”cases med maksimal variation” (Flyvbjerg 2010, 475). Der er tale om en kombination af hhv. selvstændige, folkekirkeligt funderede og organisationsansatte konsulenter, der afholder forløb i lokale kirker i folkekirken.[23] Baggrundsinterviewene var eksplorerende, idet jeg ønskede at få indblik i temaer, som informanterne selv fandt væsentlige, og som jeg ikke nødvendigvis selv var opmærksom på (Kvale 1997, 104). Interviewene blev optaget som lydfiler. Informanterne har haft de transskriberede interviews til godkendelse med mulighed for at slette formuleringer og tilføje enkelte pointer. De er blevet tilbudt anonymisering, hvilket ingen af dem har ønsket.

Også en række interviews med udviklere af kirkelige praksisformer blev gennemført, de havde dog ingen egentlig indvirkning på aktionsforskningsforløbene og indgår derfor ikke i afhandlingen.

[23] Interviewmaterialet er rigt i sig selv og ydes på ingen måde retfærdighed i den foreliggende afhandling, hvor de udelukkende har den funktion at kaste lys på de to udviklingsforløb. Det er oplagt at lade dele af det komme til egen ret i artikelform.

4.1.2. De to udviklingsforløb

I det følgende udfoldes en række forhold forbundet med sampling, dataindsamling og anonymisering i de to udviklingsforløb.

4.1.2.1. Aktører

I de to udviklingsforløb indgår en række personer med forskellige roller:

Udviklingsforløb *midtjysk kirke* (5 workshops)

- Praktikere (en sognepræst, tre ansatte, ca. fem menighedsrådsmedlemmer – varierende deltagelse)
- Deltagere i den årlige visionsdag omdannet til workshop (alle menighedsrådsmedlemmer og ansatte)
- Vikarierende sognepræst (ved femte og evaluerende workshop)
- Observatør på 2. og 3. workshop
- Facilitator/aktionsforsker
- Østeuropæiske deltagere i lytterunde efter 3. workshop[24]

Udviklingsforløb *københavnsk kirke* (9 workshops)

- Praktikere (to sognepræster, en ansat, en FDF-forælder, en spejderforælder (fra 3. workshop))
- FDF-forældre, der blev inviteret til at være medarrangører af gåture efter 5. workshop[25]
- Deltagere i gåture i forlængelse af 2 søndagsgudstjenester efter 6. workshop
- Menighedsrådsformand, deltog i 9. workshop
- Menighedsråd v. afsluttende præsentation og drøftelse af udviklingsforløbet
- Observatør på 5., 6., 7. og 9. workshop samt den ene gåtur

4.1.2.2. Sampling af cases

Valget af de to sogne skete ud fra nogle få kriterier. Der skulle være et ønske om at udvikle kirkelige tiltag (senere benævnt ”praksisser”) i samspil med lokale, der sjældent deltog i kirkens aktiviteter. Der skulle være frivillige involveret i initiativgruppen, og en tovholder skulle være det

[24] Disse indgår ikke i mit forskningsprojekt, da der ikke er indhentet informeret samtykke.
[25] Disse indgår ikke i mit forskningsprojekt, da der ikke er indhentet informeret samtykke.

formelle bindeled mellem kirken og mig som ekstern aktionsforsker. Der skulle være opbakning fra menighedsrådet og accept fra alle ansatte. Endelig skulle der være en demografisk og geografisk spredning ud fra antagelsen om, at disse forhold ville indvirke markant på forløb og understøttelse. Der er ikke tale om repræsentativ sampling. Variationen mellem de to forløb bidrager derimod til at synliggøre forløbenes situerede karakter, samtidig med at den giver mere bredde til de tematikker, der går igen i udviklingen og analysen af de to forløb, end hvis de kun var blevet udfoldet på baggrund af én case. En oplagt kritik af at foretage to aktionsforsknings-forløb består i, at flere aspekter kunne være blevet fremstillet og analyseret, hvis kun ét udviklings-forløb er indgået i forskningsprojektet.

4.2. Dataindsamling

For at styrke kvaliteten af datagenereringen (og interventionen i den lokale kirke i sig selv) foretog jeg en triangulering ved i forskelligt omfang at inddrage lydoptagelse, observation, logbog og interviews (Lieberoth 2019, 151). At workshops blev lydoptaget medførte, ligesom observatør-ernes optegnelser, at jeg under workshops ikke behøvede at fokusere på at tage noter og huske alle begivenheder, men kunne holde fokus på processen og det, den kræver af mig som aktionsforsker. I transskriberingen skifter interaktion og interviews modalitet fra talt sprog til tekstsprog (Kvale & Brinkmann 2009, 200). Det har udgjort en begrænsning i forhold til at dokumentere eksempelvis smil, øjenkontakt, fysisk bevægelse, artefakter mv. i analysen. Observatørnoter beskriver dog dele af dette under de workshops, observatørerne overværede. Transskriberingen er generelt ordret, dog er enkelte sætningsopbygninger rettet til, hvis de ellers fremstod vanskelige at forstå, og det ikke syntes at ændre deres betydningsindhold. Enkelte sekvenser er ikke transskriberet, fordi de har særligt privat karakter eller på grund af dårlig lydkvalitet.

Med logbog i form af skriftlige notater og indtaling af overvejelser på diktafon før eller efter en workshop kunne jeg objektivere mine tanker, give sprog til dilemmaer og opdage nye herme-neutiske perspektiver på en situation eller et tema. Disse indgår som baggrundsmateriale for afhandlingen.

I hvert af de to forløb deltog en observatør. Af praktiske årsager deltog disse kun i cirka halvdelene af workshopsene i de respektive forløb, hvilket naturligvis har svækket deres mulighed for at bidrage til forståelsen af det samlede forløb. Deltagelsens indvirkning på forløbene bestod i deres tilstedeværelse over for og begrænsede interaktion med praktikerne. Den var samtidig en synlig markør på min rolle som forsker og ikke blot konsulent.

Observationsnoterne indvirkede i nogen grad på forløbene og den samlede analyse ud over at bekræfte mine egne observationer og foreløbige analyser. Et eksempel er, at observatøren i det midtjyske forløb bemærkede, at mine metarefleksioner kun blev grebet af praktikerne, når de blev præsenteret for et refleksionselement. Dette ændrede min måde at introducere refleksions-elementer og fordybelsesøvelser på (5.1.6.1).

4.2.1. Anonymisering

Ifølge aftalen med kirkerne ville jeg sikre anonymisering af de to kirker gennem mindst et halvt år efter påbegyndelsen af forløbene. Derefter ville blive gennemført aktioner, som der ville blive kendskab til i lokalområdet, hvorfor anonymisering ikke ville kunne opretholdes. Jeg besluttede dog at fastholde anonymiseringen i afhandlingen for i nogen grad at beskytte praktikerne fra nysgerrighed, der måtte opstå omkring forløbene.

Særligt i analysen dukkede anonymisering op som et tema, jeg har måttet forholde mig til. I forløbene har jeg forsøgt at undlade at fastlåse praktikerne i deres holdninger, men snarere opfordret til at udforske, modsige sig selv og hinanden for at få et mest muligt nuanceret og mangestemmigt billede af den pågældende situation, dens kontekst og potentiale (Laursen 2019, 168). Referaterne fra refleksionselementerne afspejler ikke personer, udelukkende perspektiver. Denne tilgang til individet ønsker jeg i nogen grad også afspejlet i analysen. Samtidig har det i mange tilfælde betydning for forståelsen af den samlede bevægelse af interaktion eller min måde at handle på som konsulent, om et udsagn kommer fra sognepræsten eller fra den nye spejderforælder, der ikke kender nogen i initiativgruppen i forvejen. Som udgangspunkt har jeg angivet personens funktion i forbindelse med en udtalelse, men har ikke givet praktikerne anonymiserede navne.

4.2.2. Forskellen på viden i praksis og viden på baggrund af praksis

Bourdieu kaster med sin skelnen mellem forskerens og praktikerens tidsperspektiv lys over forskellen på at være aktionsforsker i felten og aktionsforsker, der ser tilbage på forløbet og skriver en akademisk afhandling.

> Science has a time which is not that of practice. For the analyst, time disappears: not only because, as has often been repeated since Max Weber pointed it out, arriving after the battle, the analyst cannot have any uncertainty as to what can

> happen, but also because he has the time to totalize, that is to overcome the effects of time (Bourdieu 1990, 81).

To pointer her er relevante i forhold til aktionsforskeren. For det første kan jeg som tilbageskuende forsker på afstand af begivenheden tilgå den uden den usikkerhed om udfaldet, som jeg som faciliterende aktionsforsker stod i, og forstå den i lyset af, hvad der videre hændte. For det andet har jeg mulighed for over tid og med inddragelse af ny teori og dialog med andre forskere at reflektere over den begivenhed, som jeg som faciliterende aktionsforsker skulle forholde mig til og handle på i løbet af et splitsekund. Jeg erindrer ikke at have ændret forståelse af situationer i tilbageblik, men at have fået en mere omfattende, nuanceret og sammenhængende forståelse af de fleste situationer. Dette bringer både nye forståelser og en afstand til de vilkår, der kendetegner det felt, jeg undersøger, nemlig den aktive procesunderstøttelse. Det kan skærpe phronesis i forhold til fremtidige situationer, men ikke ophæve uvisheden om, hvad der vil ske om lidt.

Begge perspektiver, både den *viden i praksis*, som opstår, og den *viden på baggrund af praksis*, som opstår, er i sig selv situerede og knyttet til to bestemte forløb. Forskningen kan udelukkende *skærpe blikket* for både problematikker og potentielle handlemuligheder; den kan ikke fratage konsulenten eller aktionsforskeren ansvaret for og arbejdet med at forstå den unikke situation i en given kontekst under tids- og perspektivbegrænsede forhold.

4.3. Forskningsprojektets kvalitet

En række spørgsmål vedrørende forskningsprojektets kvalitet er væsentlige at overveje. De handler om, hvorvidt undersøgelsen kan besvare forskningsspørgsmål (relevanskriteriet), på hvilke måder validiteten i forskningsprojektet er søgt kvalificeret (validitetskriteriet), i hvilket omfang man kan se på den opbyggede viden som generaliserbar, og hvilke etiske valg, der er taget undervejs (etik).

4.3.1. Relevanskriteriet: Svarer undersøgelsen på forskningsspørgsmålet?

Relevanskriteriet handler om ”at udvikle teknikker, der kan producere informationer om de aspekter af verden, man er interesseret i at få viden om” (Laursen 2019, 168). Det er væsentligt kritisk at overveje, hvorvidt det er muligt at undersøge facilitering gennem det at være aktionsforsker. Aktionsforskningen har det dobbelte sigte at bedrive forskning og at skabe forandring og er dermed væsensforskellig fra det blot at være konsulent (Frimann & Sunesen 2019,

209). Spørgsmålet er, om forskellen på de to måder at arbejde med aktører i den lokale kirke på, er så grundlæggende, at det ene ikke kan anvendes til at opbygge viden om det andet. Jeg mener, der er flere forhold at pege på her. Fra ét perspektiv er aktionsforskning muligheden for at undersøge facilitering 'indefra', hvor praktikernes egne forståelser inddrages aktivt i forståelsen og bearbejdelsen af konsulentrollen. Det er muligt, fordi jeg fra begyndelsen tydeliggjorde, at de selv skulle gøre udviklingsarbejdet, og at det var deres projekt, som jeg understøttede. Samtidig er der en forskel, fordi jeg har god tid som forsker, stiller flere spørgsmål, end jeg havde gjort som konsulent. Praktikerne er ikke presset af at skulle opnå et resultat over for et betalende menighedsråd, fordi der ikke indgår honorar i samarbejdet. Det gør det oplagt muligt at være mere procesorienteret end ellers, særligt i det københavnske forløb.

Som *konsulent* fokuserer jeg på at bidrage til lokal forandring ved at skabe en hensigtsmæssig metodisk ramme omkring praktikernes forløb og deltage i interaktionen på en måde, som kan bidrage til den udvikling, som praktikerne finder relevant og realistisk, og så de samtidig oplever deltagelsen i forløbet som værdifuld i sig selv. Som *forsker* er min opmærksomhed dobbelt i de to forløb. For det første er jeg optaget af at generere viden fra de udviklede praksisser. Dette fylder mest i udgangspunktet. For det andet er jeg optaget af at udforske selve faciliteringens metodologi samt dilemmaer, problematikker og flertydighed, der opstår undervejs i selve forløbene, for at opnå viden om og begrebsliggøre dette. Dermed kommer der en større overensstemmelse mellem facilitering og forskning, end hvis deres fokus var rettet mod henholdsvis proces og resultat. Jeg er bevidst om, at jeg skal hente læring omkring facilitering under forløbene og sørger derfor for at drøfte spørgsmål om dette med praktikerne undervejs.

Aktionsforskeren kaldes ofte forandringsagent (Madsen 2019, 32), hvilket antyder, at der er mange ligheder til konsulenten for udviklingsprocesser. Samtidig har aktionsforskeren et større medansvar for aktionen, end det er tilfældet i (de fleste) rekvirerede forløb såvel som i aktionslæringsforløb (ibid., 39-40). Aktionsforskeren skal uddrage det "eksemplariske" og undersøge, reflektere og analysere langsomt til forskel fra konsulenten, der ikke skal forske (Frimann & Sunesen 2019, 209-212). Der ligger altså indbyggede forskelle i de to roller, og skal facilitering undersøges med udgangspunkt i aktionsforskningsforløb, må man være bevidst om, at der per definition må gives tid til teoretisk, reflekterende og inddragende fordybelse, som meget muligt kommer forløbet til gavn og ikke vil være muligt i sædvanlige faciliteringsforløb. Tidsaspektet er således en central faktor, både ved at være nødvendig, hvis der skal forskes i feltet, og ved at skabe et misvisende billede, fordi det samme ikke er muligt for facilitatoren. Jeg ser dette

forhold som uundgåeligt, men mener ikke, at det gør aktionsforskningen irrelevant i forhold til at besvare spørgsmålet om facilitering. Derimod antager jeg, jævnfør mine betragtninger ovenfor, at det kan give sprog og dermed blik for potentielle eksklusionsmekanismer, handlemuligheder, spændingsforhold og andet, som også er relevant i faciliteringsforløb, men som kan være svære at få øje på i et presset forløb. Det kan også give argumenter til at søge at skabe grundigere, langsommere faciliteringsforløb uden garanti for udfaldet. Aktionsforskningen som en undersøgelse af facilitering udgør dermed et indirekte kritisk potentiale ind i et konsulentfelt, der ofte presses af forventninger om målbart afkast (ibid., 209).

En forskel handler om aktionsforskerens ærinde. Hvor konsulenten er til stede for processens egen skyld og udelukkende har til formål at hjælpe kunden, har aktionsforskeren behov for at indsamle brugbare data i forhold til et givet forskningsfelt. Dette medførte en rollekonflikt for mig i forskningsprojektet, da praktikerne i det ene forløb ikke lykkedes med et tiltag og havde svært ved at samle energi til at prøve noget andet. Her valgte jeg at slippe forskerperspektivet til fordel for konsulentperspektivet (5.1.6.3). Dermed fastholdt jeg relevanskriteriet i forhold til problemformuleringen.

4.3.2. Validitet

I aktionsforskning er transparens afgørende for validiteten (Duus 2012). Læseren skal kunne se aktionsforskeren over skulderen og på den baggrund vurdere kvaliteten af forskningsprojektet. Forforståelsernes påvirkning af datamaterialet er ikke blot uundgåelig, den er intenderet, og kun ved at forskeren gør disse og deres indvirkning på udviklingsforløbene (sådan som forskeren og praktikerne oplever det) og forskningsprojektet konkrete, har læseren en mulighed for at bedømme og forholde sig kritisk til metode, analyse og konklusioner.

I dette forskningsprojekt har jeg søgt at styrke validiteten gennem *redegørelse for forforståelser og antagelser*, hvor disse er hentet, hvordan de har ændret sig, og hvordan de har indvirket på metodologien (Duus 2012). *Lydoptagelse* og *transskribering* af alle workshops og interviews har været afgørende for validiteten. Jeg har kunnet foretage tekstnær analyse samt være sensitiv over for den mundtlige interaktion, latter, talen i munden på hinanden og anden lyd, som kan tolkes som følelser og emotionel energi/stemning. At jeg har ført *logbog*, dokumenterer de overvejelser, dilemmaer og måder at forstå situationer på, som jeg beskriver i analysen, sådan at disse ikke blot fremstår som efterrationalisering i akademikerens analytiske tilbageblik (Frimann m.fl. 2018).

Deltagerobservatørernes feltnoter har ligeledes bidraget til validiteten, dog havde det styrket den, hvis de havde deltaget i hele forløbet og gennemført al afsluttende evaluering. Hvor der er overensstemmelse mellem observatøren og mine forståelser af situationen, er validiteten af en analytisk pointe blevet etableret. Hvor observatørens opfattelse af en situation er forskellig fra min eller anden fortolkning udledes, har dette kunne bidrage med nye analytiske perspektiver og eventuel kritisk flerstemmighed, jf. den tidligere diskussion om harmoni og flerstemmighed (3.1.4; Alvesson & Skjöldberg 2009, 135-140). At observatøren i den københavnske initiativgruppe har foretaget det evaluerende interview, har muligvis styrket validiteten deraf, idet det kan have været lettere for praktikerne at objektgøre og forholde sig analytisk og kritisk til min rolle som facilitator, end hvis jeg havde gjort det. Dog ønskede praktikerne her, at jeg overværede situationen for at høre deres positive tilbagemelding; dette kan have hindret dem i at fremsætte eventuelle kritiske perspektiver. Praktikerne i den midtjyske initiativgruppe kan have forholdt sig tilbageholdende med kritik, idet jeg selv måtte gennemføre evalueringsinterviewet med dem. De eneste kritiske refleksioner kom imidlertid fra FDF-forælderen og fra sognepræsten i det midtjyske landsbysogn, som jeg selv interviewede, fordi de ikke kunne deltage i de fælles evalueringer.[26] Alt i alt kunne observatørerne have spillet en mere systematisk rolle; dog ser jeg det ikke som afgørende for, hvordan forløbene har udviklet sig, eller hvordan praktikerne har udtalt sig.

4.3.3. Etiske overvejelser

I sin artikel om etik i aktionsforskning peger Erik Lausen på, at det etisk motiverede ønske om at "*gøre det gode* for bestemte befolkningsgrupper" udgør et væsentligt argument for at bedrive netop aktionsforskning (Laursen 2019, 163). Derfor er det væsentligt at gøre rede for hvad dette etisk gode består i, mener han. Derudover er der en række forhold omkring etisk forsvarlig aktionsforskning, som må tages hånd om, mener han. Vi skal her se på etiske overvejelser i forbindelse med inddeling i grupper med forskellig indflydelse på forløbene, måden hvorpå forløbene faciliteres samt den indflydelse, praktikerne som medforskere har haft på afhandlingens indhold. Endelig skal bæredygtighedsprincippet overvejes, idet praktikere i værste fald efterlades

[26] FDF-forælderen mente, at det havde været hensigtsmæssigt at lade praktikerne selv skiftes til at facilitere dele af workshopsene, mens sognepræsten havde oplevet det som omstændeligt at skulle planlægge telefonisk dialog med mig mellem alle workshops, idet hun som sognepræst ofte havde svært ved at forudsige, hvornår hun havde tid (IK3, IM1).

i en forandret situation, de ikke har ressourcerne til at håndtere, videreføre eller drage nytte af, når aktionsforskningsprojektet er afsluttet.

Ønsket om at gøre det gode kan i relation til både forskningsprojektet og udviklingsprocesser beskrives som ønsket om at understøtte den lokale kirke i dens praksis, sådan at den tager del i konteksten og bringer den kristne tradition i spil i en udforskende proces sammen med lokalbefolkningen. Hvilke behov der her mødes, er med vilje ikke defineret på forhånd; det vil sige, at forskningsprojektet bygger på en antagelse om, at man i den lokale kirke ønsker at lytte sig ind på lokalbefolkningens livsverden og udforske kirkelig praksis i denne kontekst i samspil med den lokale kontekst (livsverden skal her forstås som det umiddelbart oplevede verdensbillede i en kombination af kultur, samfund og personlighed som beskrevet af Habermas (1981)). Også opfattelsen af det at være kirke må udfoldes og udforskes lokalt gennem refleksion over kirkens tradition og egen lokal kontekst. Der er i forskningsprojektet helt grundlæggende ikke et problem at løse, men en deltagelse og udforskning at tage på sig og gå ind i for personer i den lokale kirke, sognepræster, ansatte og frivillige.

Opdelingen i grupper i forskningsprojektet afspejler Kirkefondets tanke om det myndige lægfolk, det vil sige tanken om, at det er relevant at inddrage ikke-gejstliges og frivilligt involveredes perspektiver og deltagelse, ligesom det er relevant at disse får en grundlæggende forståelse af, hvad kristendom og kirke er. Empowerment handler i et aktionsforskningsperspektiv om at frigøre og styrke de ekskluderede (Laursen 2019, 170). At sognepræster deltog i initiativgrupperne, afspejler en forestilling om, at de i mange lokale kirker udgør en organisatorisk, vidensmæssig og netværksmæssig ressource, som de frivillige har behov for at kunne trække på.[27] Dette står i kontrast til den kritisk-utopiske aktionsforskningstradition, hvor magtfulde personer holdes udenfor fremtidsværkstedet, for at de tavse stemmer får anledning til at sætte dagsordenen (Husted & Tofteng 2012).

Måden hvorpå jeg interagerede med praktikerne rummede mange etiske overvejelser, men jeg skal behandle temaet kort for nærværende, da det udfoldes løbende gennem hele analysen. Det var væsentligt for mig at lade praktikerne have friheden til ikke at handle i modstrid med egne ønsker,

[27] Sognepræstens centrale rolle i befolkningens opfattelse af kirken kommer blandt andet til udtryk i undersøgelsen "Hvad ønsker befolkning af folkekirken?" (Felter i samarbejde med Bjerrum 2015, 111-113.).

ikke at forcere en anvendelse af de metoder, jeg så som hensigtsmæssige og at give plads til ikke at udtale sig i enhver øvelse. Observatøren for den midtjyske initiativgruppe påpegede således, at jeg i unødig grad spurgte praktikerne om, hvorvidt de var villige til at deltage i givne fordybelsesøvelser. For mig udgjorde dette dog en beskyttelse af praktikerne; det var mit ønske, at de oplevede at have en reel mulighed for at afvise at deltage. I den københavnske initiativgruppe accepterede jeg, da praktikerne ikke ønskede at gennemføre den lytterunde blandt spejderforældre, som jeg havde lagt op til gennem flere workshops, og jeg gav dem muligheden for at afslutte forløbet på et tidspunkt, hvor de fremstod frustrerede og trætte. Således ønskede jeg at møde dem med et menneskesyn, som afspejlede en kirkeforståelse, hvor mennesket ikke reduceres til dets præstation. Sådanne situationer var dog ikke enkle for mig som facilitator, men kendetegnet ved reelle dilemmaer, tvivl og tanker om, hvordan jeg kunne have foregrebet situationen (5.1.6.3). Endelig tilstræbte jeg, som en etisk såvel som procesanalytisk overvejelse, at ingen øvelser krævede et bestemt syn på kristendommen eller en bestemt overbevisning. Dette afspejlede for mig respekten for individets urørlighed. Det var dog ligeledes kilde til tvivl om, hvor langt jeg kunne gå i forhold til at bringe religiøse elementer ind i en fordybelsesøvelse (5.1.5).

4.3.4. Generalisering og almengørelse

I et hermemeutisk perspektiv kan der aldrig være tale om endegyldig, afsluttet viden; tilsvarende er den ikke generaliserbar i den positivistiske forstand, at den ureflekteret kan overføres til og anvendes i andre kontekster. Alligevel er der behov for en vis form for generaliserbarhed, hvis der skal være tale om *aktionsforskning* og ikke blot *aktionslæring*, påpeger lektor emeritus ved Psykologisk Institut, Aarhus Universitet, Benedicte Madsen (Madsen 2019, 25-26). Hun skelner mellem *generalisering* og *almengørelse* og ser begge som potentielt aktuelle i aktionsforskning (ibid., 35-39). Jeg vil kort skitsere de to begreber og forsøge at beskrive, hvordan jeg mener, at de gør sig gældende i nærværende forskningsprojekt og dets virkningspotentiale.

Generalisering omfatter 1) at kunne overføre viden til nye kontekster (”læringstransfer”) samt 2) i den lokale kontekst at kunne bygge videre på den viden, der er genereret (”udviklingsarbejde”). Den metodologi, som er blevet anvendt på ganske forskellig vis i de to forløb, men som grundlæggende har været den samme, er det oplagt at beskrive på måder, som kan anvendes i andre kontekster. Idet de to forløb har udspillet sig så forskelligt, modsiges af data og analyse i sig selv enhver forestilling om, at der er tale om en håndfuld redskaber, som ukritisk og skematisk kan implementeres i enhver kontekst. Hvad angår generalisering i form af *udviklingsarbejde*, drøftedes

det under og efter de to udviklingsforløb på praktikernes eget initiativ, hvordan man kunne overføre den opbyggede viden til andre dele af kirkens aktiviteter, struktur eller kultur. I den københavnske kirke blev det således drøftet, hvordan erfaringerne skulle påvirke formen på menighedsrådsmøder, og hvordan man kunne invitere bredere og mere inddragende til den planlagte drøftelse om kirkens liturgiudvikling (5.1.7.2). I den midtjyske kirke fik forløbet indflydelse på måden at prioritere arbejdsressourcer på videre frem (5.1.9.1).

Almengørelse omhandler ifølge Madsen blandt andet ”det store i det små” og ”essens og væsen”. Førstnævnte handler om at se det partikulære som bærer af noget alment, ligesom eksempelvis en roman med karakterer fra en fremmed kultur og tid kan opleves som aktuel, fordi den afspejler noget universelt (ibid., 37-39). I sidstnævnte er tilgangen fænomenologisk; ved at lytte sig ind på fænomenets essens, som det træder frem for én, kan noget alment vise sig. Nærværende forskningsprojekt rummer aspekter af begge dele, idet jeg i udviklingsforløbene med Gadamers udtryk søger at stå sensitiv og modtagende over for indtryk i den lokale kontekst, særligt når disse modsiger de forforståelser, jeg har bragt med mig, og når nye perspektiver træder frem, som jeg ser som relevant for en større forskningsmæssig eller praktisk kontekst (Gadamer 1965, 253). Hos Gadamer er denne sensitivitet grundlæggende fænomenologisk, ligesom han beskriver deltagelsen i legen som en parallel til det at stå foran et kunstværk eller at overvære opførelsen af et skuespil, hvor man er deltagende, trods den tilsyneladende passivitet, fordi man bringer sig selv i spil i mødet. Denne form for viden, der i det partikulære peger på noget alment, er der mange eksempler på i analysen, eksempelvis betydningen af praksiserfaring for at udvikle nye praksisser (5.1.4.4).

Dette gælder aktionsforskeren og praktikerne selv, men det gælder også bidraget til forskningstraditionen og den, der læser eller hører om forskningsprojektet. Den forståelse, der opbygges, kan udgøre en hermeneutisk begrebsramme, der skærper det blik, der søger forståelse af forskningsfeltet og konkrete fænomener deri.

4.4. Metodologi i udviklingsforløbene

I aktionsforskning præsenteres metodologi og analyse typisk samlet, idet der er tale om, at den viden, der findes frem til undervejs i aktionsforløbet, potentielt i samspil med praktikerne, præger den videre metodologi (Jensen 2019). Der er således ikke nødvendigvis overensstemmelse mellem de antagelser, aktionsforskeren går til forløbet med, og den metodologi, der udspiller sig sidst i et aktionsforskningsforløb. Med andre ord udfolder metodologiens udvikling sig gennem analysen.

Imidlertid er der en grundlæggende overensstemmelse mellem metodologierne i de to udviklingsforløb, og der er ikke sket nogen radikal udvikling deri undervejs. De er blevet mere teoretisk forankret, og de er blevet udvidet på baggrund af det, der udspillede sig og de beskrivelser af forløbene, som praktikerne har bidraget med. Aktionsforskningscirkel, som fremgår af figur 2, afspejler de fem forløbselementer, der indgik i de to forløb i varierende grader.

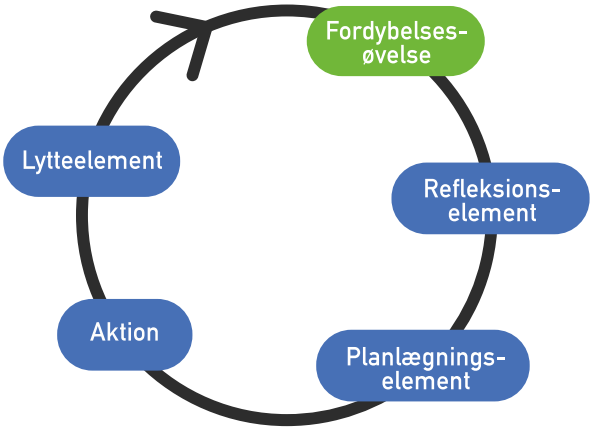

Figur 2

4.4.1. De fem elementer

I det følgende udfoldes de fem typer elementer, der indgår i de to udviklingsforløb. Jeg beskriver dem her som en del af metodologien, fordi de afspejler den grundlæggende tilgang til udvikling, jeg møder initiativgrupperne med. De er som tidligere udfoldet formet i lyset af Kirkefondets tilgang til udviklingsprocesser og en række aktionsforskningsprincipper samt er blevet tilpasset gennem praksiserfaring i de to forløb. Kategorierne er først endeligt blevet fastlagt efter forløbenes afslutning. Elementerne består i følgende:

Refleksionselementer: I refleksionselementerne blev praktikerne inviteret til refleksion over spørgsmål, der var eksplicit knyttet til den intention, der lå til grund for forløbene, for eksempel ved at udfolde forforståelser, viden, idéer, forståelser af den pågældende situation, holdninger, undren, erfaringer eller netop gennemførte aktioner eller lytteelementer. Fokus var at åbne perspektiver frem for at forsøge at fremtvinge beslutninger. I de fleste tilfælde skrev jeg et spørgsmål på et whiteboard eller store selvklæbende plancher og noterede praktikernes pointer undervejs som et fælles referat. Når jeg ikke vidste, hvad jeg skulle skrive, spurgte jeg den pågældende person om at sammenfatte sin pointe i få ord. Jeg tog fotos af whiteboard eller plancher, renskrev eller sammenskrev efterfølgende pointerne og sendte opsamlingen til praktik-

erne sammen med fotoerne. På nogle workshops indledte jeg med at gennemgå opsamlinger fra sidst eller at lade praktikerne drøfte dem med friske øjne.

Fordybelsesøvelser: Fordybelsesøvelser er et samlebegreb for de øvelser, jeg inviterede praktikerne til at deltage i, som ikkerelaterede eksplicit til forløbet som helhed og intentionen bag det. Der blev udstukket en opgave og nogle spilleregler, og der var en tydelig begyndelse og afslutning. I modsætning til refleksionsøvelserne noterede jeg ikke det, der blev sagt under fordybelsesøvelserne. Der var intet mål at nå frem til, det var udelukkende begivenheden i sig selv, der havde værdi. Dette medførte ikke automatisk, at der opstod leg, men der blev lagt til rette for, at der var en større mulighed for det end ellers.

Planlægningselementer: Under planlægningselementerne var fokus at tage beslutninger, fordele opgaver, lægge tidsplaner m.v. Mens jeg i refleksionselementerne søgte at få flest mulige perspektiver på et spørgsmål op på whiteboardet eller plancherne, søgte jeg i relation til planlægningselementerne at sammenfatte beslutninger kortfattet, sådan at det var let for praktikerne at huske og at handle på dem.

Aktioner: Aktionen som forløbselement består i at handle på intentionen om, at en kirkelig praksis finder sted. Et centralt aspekt ved handlingsdimensionen i aktionsforskning, som desuden peger tilbage mod Kirkefondets koncept Lokal Kirkeudvikling, er *eksperimentet*. Set i et filosofisk-hermeneutisk perspektiv rummer denne tilgang til handling en erkendelse af ikke at kunne forudse virkningen af egne handlinger.

Lytteelementer: Det femte element i forløbene går ud på at lytte sig ind på konteksten. Det at lytte finder sted undervejs i begge forløb som en tilstræbt del af øvrige typer elementer. Det handler i denne sammenhæng om at lytte til den kontekst, man ønsker at udvikle praksisser i samspil med, eller til dem, der har deltaget i en aktion i form af en formel praksis. Ved at stille spørgsmål og lytte, præsenteres praktikerne for lidt af en gruppe lokale personers livsverden eller deltageres oplevelse af og perspektiver på situationen og dens potentiale. Det kan give praktikerne nye erkendelser at tage med ind i den videre refleksion og handling og samtidig fremme bevidstgørelse om egne holdninger, erfaringer og livsverdener hos deltagerne. Johannessen-Henry (2019b, 165) henviser til den amerikanske antropolog James Spradley, der beskriver etnografiske studier som det at *lære fra* folk frem for at *studere* folk. Det er et tilsvarende perspektiv, jeg anvender i relation

til det at lytte.[28] Således handler lytte-elementet om mere end ’evaluering’ eller ’research’ blandt deltagere, som i mange tilfælde indgår i aktionsforskningscirklen, selv om det udgjorde en del af elementet.

4.4.2. Skitse til en aktionsforskerrolle

I det følgende vil jeg præsentere min rolle som aktionsforsker (over for praktikerne beskrevet som *konsulent*), sådan som jeg opfattede den forud for igangsættelsen af forløbene, og som jeg præsenterede den for praktikerne. Alrø og Hansen påpeger, at aktionsforskeren i løbet af en proces har forskellige roller (Alrø & Hansen 2017, 9). Jeg skitserede som del af min redegørelse for mine forforståelser fire foreløbige roller, som jeg ville præsentere praktikerne for. Jeg var bevidst om, at jeg ville komme til at udvikle min forståelse af min egen rolle undervejs i forløbene, men ønskede samtidig at være transparent om den måde, jeg som udgangspunkt forstod min rolle på.
"Konsulentrollen” beskrev jeg uformelt over for de to initiativgrupper på de respektive første workshops, idet jeg forsøgte at anvende en diskursivitet, som var tilgængelig og forståelig for praktikerne. I korte træk udgør den en tilpasning af en forståelse af konsulentrollen, som man arbejder med inden for en gren af systemisk konsulentvirksomhed. Med inspiration fra systemisk konsulentteori tog jeg udgangspunkt i følgende fire konsulentperspektiver: *det organisatoriske, det ledelsesmæssige, det faciliterende* og *det faglige perspektiv* (Hornstrup m.fl. 2005):

- Organisatorisk funktion: At spørge, hvordan man kan se på den konkrete situation i lyset af enten den lokale kirke eller kirken som helhed
- Faglig funktion: At bidrage med viden fra andre kontekster eller teoretisk viden
- Faciliterende funktion: At facilitere praktikernes indbyrdes drøftelser
- Ledelsesmæssig funktion: At tage ansvar for det sociale rum, som workshopsene udgør

Dertil kom, at jeg var bevidst om, at jeg som person ville indvirke på forløbet ud over de funktioner, jeg tog på mig. Dette beskrev jeg i mine noter som en kombination af systemisk forståelse af at måtte indtage forskellige positioner for at udfordre til forandring, og som et

[28] Ph.d. i missionsteologi og konsulent Mogens Mogensen, som har bidraget til udviklingen af LKU, beskriver det at lytte på følgende måde: ”At indtage en lyttende position indebærer også at gøre sig selv sårbar, for gennem en sand dyb lytten til den anden åbner man sig for det, som den anden måtte have på hjerte, hans eller hendes indsigter og erfaringer. Men kun med denne dybe sårbare lytten kan man eventuelt gøre sig fortjent til at blive lyttet til” (2019b, 115).

fænomenologisk blik for, at min fremtræden i sig selv havde en indvirkning på det, der udspillede sig.

Undervejs i de to forløb var jeg i mindre grad optaget af, hvilken rolle, jeg indtog, og mere af at forstå situationen og at respondere på den. Min egen forståelsesramme omkring min rolle som aktionsforsker ændredes på baggrund af aktionsforskningsforløbene. Gennem analysen og mere systematisk i afsnit 5.2.2 vender vi tilbage til en videreudvikling af funktionsrækken samt en mere overordnet forståelse af aktionsforskerrollen.

4.4.2.1. Kirkerefleksionsmodellen

Det er tidligere blevet nævnt, hvordan der ikke kun er én måde at definere kirkens eksistensberettigelse og formål, vision eller tradition på. Frem for at vælge én, har jeg forsøgt at give plads til at tale om det på forskellige niveauer ud fra *kirkerefleksionsmodellen*. Dette udgjorde en del af *det kirkelige perspektiv* i min rolle som aktionsforsker. Som en del af den organisatoriske rolle præsenterede jeg undervejs i de to udviklingsforløb fire niveauer at tale om kirken på. Den stiller spørgsmålene om, hvad man grundlæggende forstår ved kirke, den givne lokale kirkes vision i dens kontekst, den givne kirkes organisering og den givne kirkes praksis, forstået som al menneskelig interaktion i og ud fra kirkens rammer (se figur 3).[29]

Hvad er kirke?
Denne kirkes vision
Organisering
Praksis

Figur 3: Kirkerefleksionsmodel I

Den er her fremstillet, som jeg præsenterede den for de to initiativgrupper. På baggrund af forløbene har jeg udvidet den, hvilket fremgår af afsnit 5.2.1.4.

[29] Modellen rummer paralleller til det missionale udtryk ”The Church is. The Church does what it is. The Church organizes what it does” (1.4.2).

4.5. Analyserefleksioner

I dette underkapitel vil jeg udfolde, hvordan praktikerne er blevet inddraget i analysearbejdet, og hvordan observatørers og baggrundsinterviewpersoners perspektiver indgår samt udfolde analysestrategien i afhandlingen.

4.5.1. Analysestrategi

Analysen er resultatet af en lang proces, hvor del og helhed har formet hinanden, ikke som en bevægelse frem mod en uundgåelig konklusion, en 'sandhed', der allerede eksisterede, men som et forsøg på at samle og gengive brudstykker af meningsfuldhed, kompleksitet og dilemmaer. Det er sket over tid. Noget af analysen fandt sted undervejs i forløbet, noget er oprindeligt praktikernes eller observatørernes analyse eller deres kommentarer til min analyse. Noget udspringer af min dialog med de transskriberede tekster. Min søgen efter at forstå afspejler fænomenologiens og hermeneutikkens søgen efter klarhed (Alvesson & Skjöldberg 2009, 122). Der er dog ikke tale om en afsluttet og harmonisk klarhed, men en klarhed, der fastholder ambivalens og erkendelsens begrænsninger som del af helheden (ibid., 136).

Det var først hen mod afslutningen af forløbene, at jeg begrænsede afhandlingens problemformulering til udelukkende at være centreret omkring selve faciliteringen. Senere besluttede jeg at bygge analysen op omkring følgende tre typer situationer:

- Hvilke situationer beskrev praktikerne som afgørende for forløbenes udvikling, og hvilket lys kaster det over faciliteringen?
- Hvilke situationer oplevede jeg selv som særligt afgørende for forløbenes udvikling, og hvilket lys kaster det over faciliteringen?
- Hvilke situationer var præget af dilemmaer, konflikt og på anden måde kriser for enten mig som facilitator eller for praktikerne, og hvilket lys kaster det over faciliteringen?

Analysernes opbygning er kronologisk. Jeg har søgt at være tro mod det empiriske materiale, eksempelvis ved at gengive dilemmaer, protester i processerne, uenighed om forståelser af centrale situationer med videre, samt undervejs at beskrive begrænsninger ved de valg, jeg har taget, og dermed vise, at materialet som udgangspunkt har potentiale til fortsat bearbejdning og nye forståelser. Herudover angives den mere konkrete analysestrategi og -struktur i indledningen til analysen (0).

4.5.2. Inddragelsen af praktikeres og observatørers perspektiver

Med løbende evalueringer og drøftelser om, hvad der fandt sted i processen, hvilken rolle jeg spillede, og hvordan en given situation kunne forstås, søgte jeg hele vejen at inddrage praktikerne i den løbende analyse, både som afsæt for den videre handling i den pågældende situation og som afsæt for nærværende afhandling. Deres perspektiver var lige så gyldige som mine, de så blot noget andet end jeg, fortalte jeg dem fra begyndelsen. Imidlertid var tiden meget begrænset, og jeg skulle undgå at trætte praktikerne med overdreven metakommunikation. Tovholderen i den midtjyske initiativgruppe sagde eksplicit, at praktikerne ikke kunne forventes at indvillige i at evaluere mundtligt. Jeg måtte vurdere praktikernes tilfredshed på, om de dukkede op på den efterfølgende workshop. Jeg fandt imidlertid veje til at få praktikernes tolkninger med, eksempelvis ved at spørge ind til, hvordan en given situation oplevedes, mens de stod i den, samt ved at lytte til spontane udtalelser i kaffepauserne. Jeg havde gerne drøftet teoretiske perspektiver med praktikerne, men oplevede, at der ikke var tid til det. Dertil kommer, at dele af teorien først blev inddraget efter afslutningen af forløbene. I stedet gennemgik jeg forløbet med dem i en opfølgende evaluering, hvor de bidrog til at genfortælle forløbene som helhed. Selv her var det dog ikke muligt at gennemgå alle teoretiske perspektiver. Praktikerne fik dog analyserne til gennemlæsning samt tilbud om mundtlig gennemgang, men som forventet var det ikke alle, der responderede på en længere, teoritung analyse.

Således er afhandlingen forfattet af mig, men bygger på praktikernes egne forståelser af forløbene og vægtning af, hvad der var væsentligt derfor samt observatørernes perspektiver, som jeg primært har inddraget, hvor de belyste forhold, jeg ikke selv var opmærksom på. Analysen er både fænomenologisk, idet jeg udfolder konkrete situationer ganske ekstensivt, dels som en del af min validering, dels fordi materialet udfordrer de teoretiske begreber, jeg anvender og kalder på yderligere teoretisering, og dels fordi jeg mener, det er i overensstemmelse med aktionsforskningstilgangen at lade praktikernes perspektiver komme til orde. Teorien er valgt med afsæt i hensigten om at belyse problemformuleringen bedst muligt; dette har medført, at jeg har måttet trække på flere fagtraditioner.

Hverken praktikerne, en observatør eller jeg som aktionsforsker vil endegyldigt og udtømmende kunne beskrive, hvordan jeg som facilitator understøttede praktikernes udvikling af nye praksisser i de to forløb. Enhver beskrivelse vil være historisk, endelig og situeret. Min analyse vil være påvirket af min oplevelse af at deltage i interaktionen med praktikerne, og jeg vil aldrig kunne se min egen deltagelse uafhængigt af mine egne forforståelser. Tilsvarende vil de to

observatørers beskrivelser af forløbene og facilitatorrollen være formet af deres egne forforståelser. Eksempelvis havde den ene næsten intet kendskab til folkekirken eller frivillige organisationer og beskrev i en situation det særegne ved, at de ansatte på en workshop lader andre personer afbryde deres mødedeltagelse, og at jeg som facilitator sørger for at opdatere og inkludere dem i workshoppen, når de vender tilbage (OK2, 2). Også praktikernes beskrivelser af faciliteringen er formet af deres egen situerethed. Eksempelvis diskuterer to praktikere fra den københavnske initiativgruppe, om min rolle bedst kan beskrives som en ”autoritet på den gode måde” eller som en ”kompetence” og langt fra en autoritet (5.1.8). Det havde været ideelt at drøfte de endelige analyser med observatørerne. Udgangspunktet for deres involvering var imidlertid ikke dialog og medforskning, men et mere distanceret, kritisk og analytisk perspektiv på interaktionen mellem praktikerne og mig. Tvivlstilfælde i analysen har jeg dog drøftet med dem.
På baggrund af et rigt dokumentationsmateriale fra forløbene og mange gennemarbejdninger af analyserne i stadig dialog med det transskriberede materiale er endte jeg med at beskrive de to forløb som bevægelser gennem eller i liminalitet. Dette valg er baseret på min egen oplevelse i forløbene, praktikernes italesættelser af forløbene undervejs og efterfølgende samt min hermeneutiske bevægelse mellem del og helhed i det efterfølgende analysearbejde. Udgangspunktet har været de begivenheder undervejs, som praktikerne eller jeg selv har oplevet som afgørende for forløbenes udvikling.

4.5.3. Analysestruktur

I det der er tale om aktionsforskning, hvor jeg eksplicit understøttede forandring som en del af min forskningstilgang, er det ikke muligt at se forforståelser og analyse som to forhold, der kan gøres rede for indbyrdes adskilt. Gennem handling og refleksion derover opstod nye erkendelser, som indvirkede på den videre handling. Derfor er det ifølge ph.d. Gitte Duus, medforfatter til *Aktionsforskning – en grundbog*, almindelig praksis i afrapportering fra aktionsforskning at præsentere metodologi og analyse under ét, hvilket jeg har gjort.[30] (Dog har jeg ovenfor sammenfattet dele af det metodologiske udgangspunkt for forløbene (4.4).)

[30] Pointen blev fremsat under foredraget ”Validitet i aktionsforskning” d. 30. november 2017 ifm. seminaret ”Aktionsforskning og teologi” afholdt på Københavns Universitet.

Jeg har valgt først at analysere de to forløb enkeltvis. Det skyldes, at de udvikler sig så forskelligt, at det ikke har været muligt at skabe en fælles analyseopbygning, der giver indblik i forløbenes udvikling over tid. Da tid og udvikling er centrale forhold i at forstå det at facilitere de to forløb, var det ikke hensigtsmæssigt at skabe en tematisk analyseopbygning. Nogle dele af forløbene opsummeres kort, mens en række situationer, baseret på ovennævnte udvælgelse, udfoldes i dybden. Omfanget af gengivne citater knyttet til en situation afhænger af, i hvor høj grad fremstillingens kvalitet eller validiteten af en analysepointe er afhængig af dette. Der er udarbejdet løbende opsamlinger, hvor jeg har fundet det relevant for overblikket.

Efterfølgende sammenfatter og udfolder jeg en række begreber og perspektiver, som står tilbage fra det samlede billede af de to analyser. De er mere overordnede og kan ses som en mere generaliserbar (om end fortsat kontekstuelt forankret) viden, der står tilbage fra analysen.

5. Analyse

I analysen udfoldes og analyseres, hvordan udviklingen af nye praksisser i den midtjyske hhv. den københavnske kirke fandt sted, hvad der skabte bevægelse i forløbene, og hvordan de blev understøttet af min deltagelse som aktionsforsker. Udviklingen og aktionsforskerdeltagelsen kan ikke forstås adskilt, idet de i høj grad formede hinanden.

Analysen tager udgangspunkt i de situationer, som praktikerne eller jeg selv har set som væsentlige for forløbets udvikling. Centrale analysetemaer er således initiativgruppens og de enkelte praktikeres *bevægelse i eller gennem liminalitet*, hvilke *aktionsforskningselementer*, der bedst kunne understøtte denne bevægelse set fra et givet sted i forløbet, og hvilke *aktionsforskerfunktioner*, der var behov for at jeg bidrog med. Derudover ser jeg på situationer præget af væsentlige dilemmaer i understøttelsen af forløbene. De dilemmafyldte situationer omhandler generelt temaer som normativitet, tematisering af religiøsitet, magtforhold, konflikt mellem tryghed og handling eller prioritering under tidspres.

Sammenholdt med den oprindelige skitse (4.4) udviklede metodologien sig ikke ligefrem bort fra udgangspunktet, men blev skærpet, udvidet og videreudviklet undervejs i de to forløb gennem inddragelse af teori, opdagelser af metodologiske dilemmaer og problematikker samt praktikernes og min egen læring. Den sammenfattes i afsnit 5.2.

5.1. Aktionsforskningsforløbet i den midtjyske kirke

I aktionsforskningsforløbet i den midtjyske kirke blev centrale temaer i faciliteringen forholdet mellem individuelt engagement og kollektiv identitet, forholdet mellem tradition og udvikling samt forholdet mellem sognepræstens og lægfolkets myndighed og handlekraft. Snarere end en udstilling af disse som problematiske modsætningsforhold blev forløbet et studie i at se dem som afsæt for udvikling af ny praksis, både i mødet med lokalt bosiddende østeuropæere og intern praksis som menighedsråd og ansatte. Den for praktikerne selv væsentligste udvikling i forløbet skete i forbindelse med *refleksionselementer* og *aktion* (4.4.1). Derfor vil disse elementer fra aktionsforskningscirklen fylde mest i analysen.

5.1.1. Baggrund og overblik

Udgangspunktet for aktionsforskningsforløbet var et ønske i den midtjyske sognekirke om at etablere kontakt til de bosiddende østeuropæere i sognet. Sognepræsten havde opdaget, at cirka hver femte indbygger var registreret som indvandrer, og havde fremsat sine overvejelser omkring

kirkens ansvar for at række ud til disse på den årlige visionsdag for menighedsrådsmedlemmer og ansatte. Der var en bred bevidsthed om tilstedeværelsen af østeuropæere, og på visionsdagen havde man besluttet at sætte fokus på dette område, men der var ifølge præsten usikkerhed om, hvordan man kunne gribe dette an: ”Jeg synes jo at det var en kæmpe gave, at du kom lige der. Og du kom jo på et tidspunkt, hvor vi begyndte at snakke om, at vi skulle have øget fokus på østeuropæerne” (IM1, 1). Snarere end at jeg som aktionsforsker kom og skabte uvished med tilbuddet om et forløb, kan man forstå udsagnet sådan, at uvisheden allerede eksisterede. Der var en bevidsthed om, at en bevægelse ud i en grad af liminalitet lå foran dem. Muligheden for at deltage i Kirkefondets aktionsforskningsforløb blev set som en anledning til at arbejde med denne tematik.

Set i et aktionsforskningsperspektiv var udgangspunktet ikke et konkret problem i sig selv, men en antagelse om, at der kunne være et behov, som det var relevant som kirke at møde østeuropæere i lyset af, og at det var kirkens religiøst funderede forpligtelse at udforske, om det var tilfældet, samt at overveje, hvordan man kunne handle på dette på meningsfulde måder. Således var det at definere problemstillingen en del af den relationelle udforskning, forløbet bestod i.

Ved et indledende møde med sognepræst, menighedsrådsformand, et menighedsrådsmedlem og en ansat præsenterede jeg rammen for og metodologien i aktionsforskningsforløbet, og der blev indgået aftale om at igangsætte et forløb. Vi aftalte, at det var muligt at deltage i den første workshop blot til orientering om det videre forløb uden forpligtelse på videre deltagelse.

De fleste workshops fandt sted i sognegården rundt om et langt og bredt bord med et stort whiteboard i den ene ende af lokalet, hvor jeg stod eller sad meget af tiden. På den første workshop deltog ca. ni personer. Den anden workshop blev gennemført som en erstatning for den årlige visionsdag, således at samtlige ansatte og menighedsrådsmedlemmer deltog, så vidt de havde mulighed for det, og dermed fik indblik i projektet. Den fandt sted i et privat hjem. På den tredje og den fjerde workshop deltog lidt flere hhv. lidt færre personer end på den første. Herefter skete en midlertidig opbremsning i forløbet, idet sognepræsten fik nyt embede og flyttede fra sognet. Et år senere mødtes jeg med tre af praktikerne samt den vikarierende sognepræst til en opsamling og evaluering, der samtidig pegede frem mod videre handling i forlængelse af aktionsforsknings-forløbet.

Undervejs i forløbet frem til sognepræstens afsked drøftede jeg forløbet og aftalte programmet med hende telefonisk eller pr. mail. Menighedsrådets kontaktperson til personalet deltog i den første og den fjerde workshop og havde overtaget rollen som tovholder efter sognepræsten på den femte. Menighedsrådsformanden bakkede op om forløbet, men havde ikke selv mulighed for at

deltage. Således indgik ledelsespersoner i hele processens tilrettelæggelse, hvilket i høj grad afspejler en dialogisk snarere end en kritisk-utopisk tilgang til aktionsforskning (2.2.1). Baggrunden var, at initiativet til forløbet lå hos sognepræsten, og at hun tog rollen som tovholder på sig fra begyndelsen og samlede initiativgruppen. Samtidig var det min antagelse, at det var mere hensigtsmæssigt at understøtte udvikling af den fælles kultur i et lille tilsyneladende tillidspræget miljø omkring kirken, end at søge at skabe afstand mellem ledende personer og andre engagerede i kirken, som man ville gøre med en kritisk-utopisk tilgang. Sognepræsten understregede, at det var væsentligt, at de spiste smørrebrød sammen ved alle workshops. Måltidsfællesskabet var tilsyneladende en integreret del af det at tage del i kirkens arbejde.

5.1.2. Hvordan den sociale kontrakt opstod

For at aktionsforskningsprojektet kunne iværksættes, måtte der være en villighed til at deltage, både i den formelle aftale, som blev indgået på et indledende møde, og blandt dem, der skulle engagere sig i forløbet. I det følgende udfoldes og analyseres, hvordan disse sociale kontrakter blev indgået.

5.1.2.1. Kirkelig normativitet som tillidsskabende udgangspunkt

Sognepræsten fortalte senere, at det var tilliden til Kirkefondets kirkelige ståsted, der gjorde, at hun var interesseret i at indlede samarbejdet, og at det indledende møde kom i stand:

> Jamen du kender jo, I kender jo, Kirkefondet kender jo kirken og rummet og kender vores behov og altså, det andet – I har jo også en værdi med jer, der er en grund til, at I gør det, I gør det jo ikke bare for at tjene penge. Det er jo, fordi I også tror og kæmper for den sag, som vi selv tror og kæmper for, nemlig at lave kirke. Og det ville en privat konsulent jo ikke gøre. En privat konsulent havde jeg i hvert fald ikke, og dermed havde menighedsrådet heller ikke, taget jer op til overvejelse overhovedet (IM1, 2).

Her var den kirkelige normativitet ikke blot acceptabel, men udgjorde grundlaget for villigheden til at deltage i aktionsforskningsforløbet. Dette stemmer i høj grad overens med Gadamers pointe om, at der ikke findes fordomsfri handling samt aktionsforskningens eksplicitering og udforskning af de antagelser, der ligger til grund for et givent forskningsprojekt (Gadamer 1965, 253-54; Kaufman & Ideström 2018; Kappelgaard 2019). Dernæst var relationen mellem sognepræst og

aktionsforsker væsentlig: ”Hvis præsten er negativt indstillet over for konsulenten, så tror jeg, det vil blive rigtig svært at gennemføre et projekt. Så jeg tror, det er rigtig vigtigt, at man, inden man går i gang, at man ligesom afmåler, kan vi arbejde sammen? Er det noget, vi kan have glæde af?” (IS1, 6). Sognepræsten så dermed aktionsforskeren som en relevant samarbejdspartner, der skulle vurderes og derefter samarbejdes med.

I bilen på den korte vej til busstoppestedet efter det indledende møde, sagde hun, at det var mærkeligt, som ting nogle gange lagde sig til rette, når man havde brug for dem. Jeg var imidlertid i tvivl om, hvordan jeg skulle forholde mig til det. Her var der mere end faglige og organisatoriske forforståelser på spil i sognepræstens forståelse af situationen. Der var tale om en eksistentiel eller religiøs tydning. At hun fremsatte den afspejlede en forventning om, at jeg forstod, hvad hun talte om. At afvise relevansen deraf og fremsætte en areligiøs tilgang ville både være uautentisk og underkende den integration mellem tro og handling, som hun italesatte. Som deltagende ønskede jeg at vise respekt for hendes oplevelse. Fra et analytisk konsulentperspektiv var jeg optaget af at undgå at tilskrive min tilstedeværelse en religiøs betydning og dermed potentielt lægge pres på en beslutning om at samarbejde, hvilket ville være direkte manipulerende. Som forsker var jeg mest optaget af at undgå at reagere på en måde, som ville kunne gøres til genstand for kritik, men også fagligt nysgerrig på, hvad man stiller op med sådanne situationer rent akademisk. Efter noget tid, sagde jeg blot i et tilstræbt let tonefald, at ”det er dejligt, når den slags sker,” for dermed at anerkende hendes erfaring uden at give den vægt eller at indlede en teologisk drøftelse (LM1, 1). Dette rummer en grundlæggende udfordring til den praktiske teologis diskussion om normativitet Kaufman (2016). Min konklusion blev, at min opgave var vise transparens i det omfang, det var fagligt og etisk relevant, men først og fremmest at opmuntre til og anerkende den lokale samtale om tro, religiøsitet, eksistens og kristendom. En del af dette bestod i at stå i en åben og ikke-konkluderende hermeneutik omkring udtalelser som sognepræstens.

Således var både tillid til en institutionelt forankret praksis og ekklesiologi i Kirkefondet og en tillid opstået i den konkrete situation afgørende for, at en social kontrakt omkring forløbet kunne etableres.

5.1.2.2. Den sociale kontrakt med initiativgruppen

Den første workshop var åben for alle i menighedsrådet og for de ansatte, der var interesserede. Jeg fik en oplevelse af, at der var behov for bred opbakning fra de tilstedeværende, også de, der ikke selv ville gå aktivt ind i forløbet, hvis det skulle lykkes, idet flere italesatte det stærke

indbyrdes fællesskab præget af humor, ærlighed og tæt samarbejde. Det afgørende i, at alle bakkede op om de tiltag, der skete, blev bekræftet af menighedsrådsmedlemmer i evalueringen. Her var der et fællesskab, hvor individualiseringen tilsyneladende ikke var så stærk, at individet kun forholdt sig til, hvad der var væsentligt for det selv (jf. Davie 2006). Samtidig skulle det vise sig, at praktikerne deltog i workshops i det omfang, de var interesserede hver især. Det afspejler en individualisering, hvor man kun deltager i det omfang, man selv finder det meningsfuldt. Med Turners begrebsramme kan vi se det som midt imellem individualiseret fritid, det liminoide, og det traditionelle, identitetsskabende samfund (Turner 1982, 55). Det afspejles i, at der er behov for at fastholde det velkendte og en stærk fælles identitet, men samtidig en frihed til at deltage som man finder sig motiveret på et givet tidspunkt og en nysgerrighed efter at udforske noget uvant på nye måder. Rollerne er delvist nye, og samtidig er det afgørende, at præsten er til stede som den naturlige autoritet og repræsentant for kirken. At ingen af Turners begreber er dækkende for denne form for deltagelse, tydeliggør netop den sammensathed, der kendetegner praktikerne i krydsfeltet mellem traditionel religiøsitet og individualisering. Set i analytisk tilbageblik var denne form for engagement mulig, fordi der var en stærk tovholder i sognepræsten. Således var det interessant at observere, hvad der skete, da denne flyttede midt i forløbet. Samlet set var der tilsyneladende behov for en kollektiv accept i det delvist traditionelle fællesskab af, at nogle på vegne af kirken bevægede sig ud i en liminal fase ved at opsøge østeuropæerne, samt behov for tilstrækkeligt individuelt engagement til at deltage aktivt i aktionsforskningsforløbet, for at det kunne lykkes.[31] Den sociale kontrakt med de enkelte praktikere på den første workshop var således svag. Deltagelsen var frivillig, og kun sognepræsten havde forpligtet sig på at deltage i hele forløbet. Menighedsrådsmedlemmer fortalte på den femte og afsluttende workshop, at min indledningsvise troværdighed lå i, at sognepræsten havde haft kontakten til mig (WM5, 2). Ser vi på forskellen på en dialogorienteret og en kritisk-utopisk tilgang til aktionsforskning er det her værd at bemærke, at det, at sognepræsten tilskrives autoritet, ikke nødvendigvis er en hindring for lægfolkets engagement, på den måde Bourdieu tematiserer forholdet mellem gejstlige og lægfolk, hvad angår indflydelse (Bourdieu i Felter 2010, 159-160). Hun kan ses som en gatekeeper, der gav legitimitet

[31] Her kunne teoretiske perspektiver på motivation til frivilligt engagement udfoldes yderligere (fx Habermann 2007).

til aktionsforskningsprojektet og etablerede noget af den tryghed, der skulle være til stede, for at praktikerne var villige til at bevæge sig ud i et liminalt felt (Turner 1982, 46).

Idet engagementet var frivilligt, skulle deltagerne i løbet af workshoppen finde projektet med østeuropæerne så meningsfuldt og samspillet med mig så tilfredsstillende, at de var villige til at gå videre ind i aktionsforskningsforløbet. Jeg begrænsede indledningen til en helt kort præsentation af mig selv og Kirkefondet samt den nødvendige indformation omkring dataindsamling og samtykkeerklæringer for hurtigt at nå frem til at skabe anledning til aktiv deltagelse blandt praktikerne.

5.1.3. Refleksion over forforståelser og praksis

Den første del af forløbet bestod i to refleksionselementer. Min forhåbning var, at praktikerne ville bringe relevante forforståelser i spil i relation til det at 'række ud til østeuropæere', et udtryk praktikere selv anvendte.

5.1.3.1. Indblik i forforståelser

For at få et klarere indtryk af praktikernes motivation og indstilling til tiltaget, fremme deltagelse på en overskuelig måde og samtidig fremme lethed og en legende stemning, indledte jeg med et kort refleksionselement. Jeg opfordrede de tilstedeværende til at vælge et postkort, hvis motiv de kunne relatere til grunden til, at de havde valgt at deltage i workshoppen. De skulle efterfølgende fortælle en anden person i rummet, hvorfor de havde valgt netop dette kort. Til sidst gav jeg dem mulighed for at vise deres postkort frem og dele deres tanker i plenum. Disse udtalelser noterede jeg på tavlen for at vise, at det var deres individuelle perspektiver i deres eventuelle mangfoldighed, der udgjorde det fælles afsæt.

I postkortøvelsen trådte en række forståelseshorisonter frem, som fik betydning for min forståelse af situationen og min tilrettelæggelse af det videre forløb. Sognepræsten talte ud fra et postkort med et foto af en runesten om, at de havde en arv at dele med østeuropæerne. Et menighedsrådsmedlem sagde i forlængelse af det førnævnte forbehold, at han deltog, fordi han var nysgerrig, og at "man kan jo nok ikke slå det op i en bog". En anden valgte et postkort med en kuffert på motivet: "Jeg tog en med, der har noget med i bagagen. Og det har vi alle sammen (…) [Peger på postkortet.] Hun vender ryggen til. Og der tænker jeg at – er det hende, der vender ryggen til os, eller os, der vender ryggen til hende?" Et tredje menighedsrådsmedlem sagde: "Jeg tog [dette postkort] mest på grund af overskriften. Den står på hovedet. Jeg tænkte på, den danske befolkning har jo en historie, der går langt tilbage i tiden. Og det har de her tilflyttere ikke. Den forskel." En

fjerde praktiker påpegede, at han med alderen havde fået det sværere med forandringer (WM1, 3-4). Sådan fortsatte runden.

Udsagnene vedrørte således både perspektiver på østeuropæernes tilstedeværelse i lokalområdet, praktikernes egne præferencer og intentioner og deres tanker om selve det forestående forløb. Der var tilsyneladende ganske stor forskel på, om tanken om at række ud til østeuropæerne var præget af begejstring eller tøven og skepsis. Selv om projektet ikke skulle ændre alt ved kirkens virke, var det forbundet med at forstyrre det velkendte og skabe uvished. Det kan belyses med Turners beskrivelse af antistruktur:

This is the fact that when persons, groups, sets of ideas, etc. move from one level or style of organization or regulation of the interdepencence of their parts or elements to another level, there has to be an interfacial region or, to change the metaphor, an interval, however brief, of *margin* or *limen*, when the past is momentarily negated, suspended, or abrogated, and the future has not yet begun, an instant of pure potentiality when everything, as it were, trembles in the balance (Turner 1982, 44).

I den givne situation var alt ikke rystet på et organisatorisk plan, som i Turners beskrivelse, men der skete en kulturel rystelse, som ville få praktiske og organisatoriske udtryk, man endnu ikke kendte. Dette var for nogle urovækkende og for andre begejstrende, fordi det åbnede nye muligheder. Turner beskriver det at være i liminalitet som en balance mellem kreativitet på grund af frihed og lammelse på grund af en oplevelse af kaos og angst (ibid., 46).

Der viste sig at være to fordele ved dette refleksionselement; det ene handlede om praktikernes oplevelse af at være deltagere, det andet handlede om kvalificering af min forståelse af situationen med henblik på det videre forløb.

Set i lyset af *Gadamer*, var det villigheden til at træde frem og bringe sig selv i spil med sine forforståelser og sin umiddelbare tilgang til projektet, der blev inviteret til (3.1.1). Udsagnet om at være nysgerrig og at møde op i kontrast til det at læse om noget på afstand kom til at fremstå positivt som en måde at deltage i workshoppen på, foruden at den rummede humor og uhøjtidelighed. Øvelsen lagde op til, at udgangspunktet ikke var projektet i sig selv, men de tilstedeværendes måde at stå i relation til det på. I dette perspektiv var de deltagende subjekter i workshoppen, ikke objekter for aktionsforskningsprojektet. På denne første workshop blev man ikke set som *Spielverderber*, blot fordi man forholdt sig skeptisk (3.1.3). At give udtryk for sin skepsis var også en måde at bidrage og deltage på. Hvis det at forholde sig skeptisk blev set som at ødelægge legen, ville jeg have sat aktionsforskningsprojektet over praktikernes værdsættelse af

tradition og genkendelighed. Ved at anerkende skepsis som legitim, blev øvelsen til en mulighed for at lege med perspektiver på forløbet, som alle kunne deltage i.

Set i lyset af Turner, var der tale om en gruppe mennesker, der ikke alle var overbeviste om, at de ønskede at bevæge sig ud i ukendt terræn, en liminal fase i deres samlede kirkepraksis. Det var min forhåbning, at dette ville ændre sig i løbet af workshoppen, sådan at der var opbakning ved dens afslutning, også fra de, der ikke selv ønskede at deltage. Der var tydeligvis behov for et element, der ikke udfordrede praktikerne for meget, og ikke var baseret på, at de skulle bryde sig om det at række ud til østeuropæerne, men gav mulighed for at bringe sig selv i spil på måder, hvor noget nyt (måske) kunne opstå for den enkelte. Dette gav den næste øvelse anledning til, da jeg lagde op til, at praktikerne udforskede deres forforståelser omkring, hvad kirke er.

5.1.3.2. Hvad er kirke?

Intentionen med det næste refleksionselement, som drejede sig om, hvad kirke var for praktikerne, var at give plads til at reflektere over forforståelser omkring kirke, sådan at disse kunne belyse det foreliggende projekt. Mens postkortøvelsen kaldte på forforståelser vedrørende projektet, berørte vi her forforståelser omkring kirke, et tema, der potentielt inviterede til at bringe sig selv langt mere i spil, fordi det berørte noget for dem væsentligt.

Netop på dette tidspunkt måtte sognepræsten pludselig forlade workshoppen, da en akut opgave i sognet kaldte på hendes tilstedeværelse. Dermed forsvandt den person, der i høj grad havde givet legitimitet til forløbet, og som jeg havde planlagt workshoppen sammen med. På tavlen skrev jeg: ”Hvad er kirke?” Praktikerne fik mulighed for at overveje spørgsmålet individuelt i tavshed i et minut, hvorefter jeg gav ordet frit. Nogle fortalte, hvad de havde noteret på de omdelte post-it-sedler, mens andre talte videre ud fra det, der var blevet nævnt af andre.

Traditionen som fælles udgangspunkt

Først knyttedes en række ord til gudstjenesten, kirkerummet og fællesskabet deri. En ansat indledte med følgende udmelding: ”Kirken er en fælles arv, som vi, der sidder her, har valgt at tage del i og bevare og bringe videre.” En anden ansat bemærkede, at de har talt om kirken som et ”samlingspunkt, hvor man fra vugge til grav [mødes] i de forskellige stemninger man er i i vores liv, glæde, sorg, oplevelser.” Han pegede derefter på liturgien og argumenterede for, at ”det er sundt for mennesker, at der er noget, der kører rimelig fast. Og det er der jo ikke så meget, der gør i dag. Der tror jeg, kirken er en vigtig medspiller. Så snart man er inde i kirken, glemmer man lidt tid”. Et menighedsrådsmedlem sagde i forlængelse af dette, at der netop på grund af den faste

liturgiske ramme er en genkendelighed i gudstjenester på tværs af landet, som medfører, at man ikke oplever sig så fremmed i en anden kirke.

Her fik praktikerne plads til at fordybe sig i den tradition, de værdsatte, og som lå i forlængelse af den værdsættelse af dansk kulturarv, tradition og genkendelighed, som kom til udtryk allerede i postkortøvelsen. Dette blev anerkendt som havende værdi i sig selv og fik plads på whiteboardet uden at blive sat i modsætning til andres ønske om at række ud til østeuropæere med andre kirkelige traditioner. Det er oplagt at se dette i lyset af Gadamers beskrivelse af refleksion over forforståelser og tradition som afgørende for at kunne være åben for nye og ukendte fænomener (Gadamer 2007, 133). Der eksisterede en grundlæggende fællesmængde af reflekteret erfaring, som gjorde, at traditionen kunne genkendes og udfoldes som fælles. Det var en forudsætning for, at Gadamers harmonisøgende forståelse af betydningen af en fælles tradition blev relevant i denne kontekst.

Refleksion over praksis

I ovennævnte tale om den fælles arv og det hensigtsmæssige ved gentagelser kom forforståelserne til udtryk som en *kognitiv* forståelsesramme. I store dele af refleksionselementet udspillede forforståelserne sig imidlertid som fænomenologiske beskrivelser af konkret, situeret *praksis* i en sådan grad, at begrebet forforståelse ikke fremstår dækkende. Jeg fornemmede, at dette rakte ud over kognitive forforståelser og opfordrede praktikerne til at udfolde disse beskrivelser yderligere. En mand spurgte undervejs i refleksionselementet: ”Jeg må godt spytte lige fra leveren, sagde du?”, hvilket jeg bekræftede. Han sagde derefter tøvende: ”Der er noget, der rinder mig i hu, Jakob Haugaard udtalte sig engang, når han kom ind i kirken, kunne han sidde i sine egne tanker og drøfte dem med Vorherre. Og en ting er i hvert fald sikkert, han sladrer ikke. Det har jeg sådan tænkt på, man kan få lov til at sidde med sine egne tanker.” Samtalen bevægede sig lidt senere over på salmesangen, hvor følgende samtale udspillede sig illustrativt for refleksionsøvelsen:

x Fx påskedag at synge påskeblomst og alle de der.

x Og pinse –

x Ja ’I al sin glans’ – det med, at sådan er det altid – man kan godt glæde sig til at synge de gode gamle sange. At spille dem [på orglet], men også synge dem. Som man forbinder med forskellige højtider.

x Sådan har jeg det også.

x Det sætter nogle følelser i gang.

x Og der er teksten også vigtig.

DK Gør det en forskel om man synger sammen, eller om det kun er en professionel, der synger?

x Det gør en stor forskel. [flere bekræfter]

x Især hvis der er mange mennesker, og der er meget sang.

x Ja fællesskabet, samhørighed. [flere bekræfter]

I disse udtalelser skete der en fænomenologisk bevægelse, hvor praktikerne forestillede sig specifikke situationer knyttet til den lokale kirke, og beskrev disse kropsligt forankrede fænomener. Udgangspunktet for at forstå, hvad kirke er, var ikke først og fremmest abstrakt og principielt, men konkret og oplevelsesbaseret som det at ”sidde i egne tanker” og tale ”med Vorherre”. Først på baggrund af italesættelsen af salmesangen som fænomen blev principper omkring fællesskab og samhørighed udledt.

Rosas resonansbegreb kan belyse disse kropsligt forankrede fænomener. At ”tale med Vorherre” kan ses som et udtryk for vertikal resonans, idet Rosa beskriver bøn som resonans i forhold til Gud (Rosa 2016, 441). Salmesangen blev af praktikerne beskrevet som væsensforskelligt fra det at lytte til en korsanger, især når mange sang sammen. Netop stemmen beskriver Rosa som en særlig vej til erfaring af resonans:

Die von der Stimme gestifteten Resonanzbeziehungen erweisen sich wiederum als doppeltseitig zwischen Subjekt und Welt andererseits aufgespannt, und beide Male treten auch hier physische und symbolische Resonanzen miteinander in Wechelwirkung (ibid., 111).

Han beskriver det at synge sammen som et særligt udtryk for kropsligt forankret resonans. For praktikerne i den midtjyske kirke *berørte* salmernes tekstunivers, musikken og samhørigheden omkring sangen den, der deltog med sin egen stemme. Beskrivelsen af, hvad kirke er, bestod således i en udfoldelse af erfaringer af forskellige former for kropsligt forankret resonans, kombineret med mere abstrakte forståelsesrammer knyttet til disse erfaringer.

Mit ærinde i den pågældende situation var hverken at bringe erfaringer ind i en større hermeneutisk tolkningsramme eller som forsker at få indblik i praktikernes livsverden, men selve praktikernes engagement i at gå på opdagelse i perspektiver knyttet til kirke, uanset om disse var konkrete og beskrivende eller abstrakte og fortolkende, for at de selv kunne bygge videre derpå gennem videre handling og praksis. Det væsentlige var deltagelsen, og at praktikernes egne udtryk blev fastholdt. Den energi, der var knyttet til at udfolde disse minder, forstår jeg som en dvælen

ved erfaringer af resonans, som blandt andet var knyttet til deltagelse i konkrete praksisformer.[32] Det viste sig relevant at se italesættelse af og refleksion over tidligere praksis som et væsentligt afsæt for udvikling af nye kirkelige praksisser. Der var lange pauser undervejs i refleksionsøvelsen, hvor jeg let kunne være gået videre. Jeg gentog næsten alle udtalelser, hvis andre ikke kommenterede på dem, for at give anledning til at knytte flere detaljer og oplevelser til det sagte. Trygheden blev, som jeg oplevede situationen, opbygget gennem bekræftelse og anerkendelse af forsigtige udtalelser som den om Jakob Haugaard.

Religionssociolog Ina Rosen har i sin religionssociologiske afhandling beskrevet, hvordan fokusgruppedeltagere, der ikke så sig selv som religiøse, udviklede sprog for deres egen opfattelse af, hvad tro og religion er, i den indbyrdes sociale interaktion (Rosen 2009, 42-44). Disses betegnelser af religion blev ikke sat op imod hinanden som konkurrerende definitioner, men fungerede supplerende, idet fokusgruppedeltagerne ofte bekræftede og byggede videre på hinandens perspektiver, eller lod egne individuelle erfaringer og holdninger træde frem i mødet med andre holdninger.

Dette beskriver i høj grad, hvad der fandt sted i refleksionsøvelsen i aktionsforskningsforløbet, hvor praktikere gentog eller associerede videre på baggrund af hinandens udsagn eller tilføjede nye perspektiver uden at beskrive det som væsentligere end andre perspektiver.[33] I dialogen trådte de individuelle perspektiver frem, ligesom der opstod en fælles sproglighed omkring en række aspekter af deres opfattelse af at være kirke.

En hermeneutisk bro mellem tradition og udvikling

Sidst i refleksionselementet skete der en hermeneutisk bevægelse, som byggede bro mellem tradition og bevægelsen ud i liminalitet som kirke:

MRML Vi har en fantastisk ting i og med at vi har en ledsageordning. Vores gamle fra plejecentret er med, altså dem der vil. Og jeg kan stadig se et billede fra kirkebladet, hvor Kurt kommer kørende med Niels i kørestol, og han stråler

[32] Teolog Svend Bjerg (2006) har tematiseret forholdet mellem oplevelsen og refleksionen over oplevelsen, som udmønter sig i en reflekteret og fortolkende erfaring.
[33] Dog havde praktikerne tilsyneladende en større mængde af religiøs praksis at søge efter sprog for, sammenlignet med Rosens respondenter.

som en sol. De gamle kan være med, dem der vil. Det er virkelig en måde at være kirke på. Så vi også sørger for, vi har dem med, som ikke længere har egen fysisk mulighed for at møde op.

Ansat Så er du på vej ud i hvad vil vi med vores kirke.

MRML Ja. Men det er der, hvor jeg siger, det er kirke. Det er kirke for mig, at vi har fat i den del der.

DK Kan du sige noget mere om det? Hvorfor er det kirke for dig?

MRML Jo, for der er der sat noget ind på, at alle, der ønsker det har mulighed for at deltage. Og er de forhindret, må vi hjælpe med det. Og der tænker jeg jo også i det vi snakker om nu, hvad er det, vi som kirke kan gøre for at vi åbner os op for en gruppe som østeuropæerne.

Menighedsrådsmedlemmets svar på den ansattes kommentar er interessant. Det, der ligger foran, er for ham ikke et fritsvævende projekt, man kan vælge at kaste sig ud i. Det er grundlæggende knyttet til hans kirkeforståelse og ligger i direkte forlængelse af den nuværende praksis. At undlade at række ud til østeuropæerne vil ikke være neutralt, det vil være i modstrid med den hidtidige praksis. Refleksionen over praksis omkring inddragelse af én gruppe marginaliserede overføres til en anden gruppe marginaliserede. En etisk funderet religiøs fordring blev bragt i spil gennem en hermeneutisk bevægelse.

Umiddelbart efterfølgende skete der en yderligere kobling mellem det billede, der blev tegnet af at være kirke, og det at række ud til østeuropæerne, denne gang af den samme ansatte:

Ansat Jeg sidder og tænker, at hvis nogle af de mennesker, vi gerne vil række os ud mod, hvis de kunne se nogle af de tanker, vi gør os, så ville de kunne genkende en masse af det, vi har skrevet på tavlen, bare fra den kirke de kommer fra. Hvis det er kirkeligt interesserede mennesker. Og der vil være rigtig meget af det her, vi kan bruge til at få en dialog i gang.

Samtalen om følelser og oplevelser knyttet til eksempelvis kirkerum og salmesang udgjorde et afsæt, hvori den ansatte kunne se almene erfaringer i det, der i udgangspunktet var beskrevet som partikulære udtryk i den midtjyske kirke. Denne fortolkningsmæssige bevægelse rummer en parallel til den, jeg har argumenteret for hvad angår aktionsforskningens almengørelse (4.3.4). Ved at studere det partikulære i dybden kan man opdage en forbindelse til noget alment.

Sat i relation til Gadamers blik for samspillet mellem forforståelser og sensitiviteten for det fremmede er der her ikke blot tale om erkendelse af forforståelser, sådan at man kan møde det nye med et mere åbent blik og opnå ny erkendelse. Det var refleksionen over forforståelser og praksis, der skabte for det første en religiøs og etisk fordring om at række ud mod det fremmede, for det andet en forhåbning om genkendelse og samhørighed i mødet med det fremmede.

En central pointe her er, at denne udforskning på baggrund af konkrete fænomener var mulig, fordi praktikerne havde fælles praksisser at reflektere over og artikulere. De kunne relativt hurtigt etablere en sproglighed omkring deres kirkeforståelse gennem refleksion over disse, selv om det var uvant for dem at gøre det. De havde en tradition at stå sammen i og udfolde, og udgør i høj grad et eksempel på, hvordan refleksion over tradition kan skabe horisontsammensmeltning, netop den pointe hos Gadamer, som af Habermas kritiseres som værende naiv og harmoniserende (3.1.4). I den midtjyske initiativgruppes traditionelle kirkelighed, som er præget af en oplevelse af fælles identitet og praksis, blev fordybelsen i traditionen det fundament, der kunne skabe åbenhed for det fremmede og ukendte.

Samtalen som praksis

Refleksionsøvelsen udgjorde ikke blot en hermeneutisk bevægelse frem mod en ny måde at møde det liminale på. Det, der udspillede sig, er værd at give opmærksomhed i sig selv, idet det syntes at have betydning for praktikerne. Sognepræsten udtalte i en senere samtale, at det var oplagt løbende at have sådanne samtaler om, hvad kirke er, og at den blev omtalt med stor begejstring på det efterfølgende menighedsrådsmøde (TM1, 1). På den afsluttende workshop halvandet år senere, var det blandt andet denne drøftelse, der blev fremhævet af en af de indledningsvis skeptiske praktikere som væsentlig (WM5, 7). Med Gadamer kan vi vælge at anskue det som en praksis, der var bærer af sin egen værdi. Hans ærinde er imidlertid blot at pege på, at ”praksis repræsenterer et selvstændigt bidrag til erkendelsen” og ikke må reduceres til et redskab for teknisk viden (Gadamer 2007, 489). Skal vi have mere detaljeret begreb om, hvori praksissen egentlig bestod, er Rosas og Turners begrebsrammer hensigtsmæssige at bringe i spil.

Under refleksionselementet fandt der tilsyneladende resonans sted på mange niveauer på én gang. Der blev givet tid og ro i lokalet til at forestille sig situationer knyttet til det at være kirke, med andre ord blev der plads til *selvvirksomhed*, hvor den enkeltes respons ikke var omfattet af

andre kriterier end dette at være den enkeltes respons (Rosa 2016, 274).[34] Dette ser jeg som en respons på tidligere erfaring. I den individuelle genkaldelse af tidligere erfaret resonans og italesættelsen heraf forstærkedes den *indbyrdes horisontale resonans* i lokalet. Praktikerne udforskede og fandt sprog for deres opfattelser og oplevelser af, hvad kirke er. De lod sig møde af hinandens udtalelser, bragte egne associationer i spil og lod sig bevæge, i denne øvelse, sådan at rummet var fyldt med begejstrede stemmer og smil, da den afsluttedes. Det var på denne baggrund, der kunne ske en transformation, hvor skepsis blev vendt til begejstring.

I Turners perspektiv kan vi tolke situationen som en opstået lomme af *communitas*, hvor praktikerne gav sig hen til fordybelsen. Afventende, kritisk distance blev sluppet, og der var en fælles begejstring, uden at individets individualitet blev undermineret: ”I have described this way by which persons see, understand, and act towards one another (in *The Ritual Process*) as essentially “an unmediated relationship between historical, idiosyncratic, concrete individuals*”* (1997, 45; 3.3.2). Dette afgrænsede rum af liminalitet bar sin egen værdi og skabte i sig selv begejstring, samtidig med at der opstod et fælles udgangspunkt for at bevæge sig ud i en liminal fase som kirke.[35]

Empowerment i sognepræstens fravær?

Da vi gik over til smørrebrødet, bemærkede et af de indledningsvist kritisk indstillede menighedsrådsmedlemmer: ”Jeg skal sige, jeg synes, der kommer meget mere på tavlen, end jeg sådan havde forestillet mig.” Et andet svarede: ”Ja, hold da op.” Med hengivelsen til refleksionselementet blev de aktive deltagere i workshoppen frem for betragtere. Den viden, der opstod, havde de selv skabt, de havde været aktørerne, ikke som individuelle bevidst handlende, der styrede mod et bestemt mål, men som deltagere i en leg, der udspillede sig.

Denne gang var det dem og ikke den lærde teologiske ekspert, der udviklede religiøse forståelsesrammer; de bedrev en form for nedefra-op lægmandsteologi. I et forskningsperspektiv

---

[34] ”(…) die ’positive’ Wirkung von Selbstwirksamkeitserfahrungen [geht] *nicht* von der instrumentellen Wirksamkeit der Handlungen, sondern von ihrer resonanz- und beziehungstiftenden Qualität [aus]” (Rosa 2006, 274).

[35] Da jeg drøftede med Hartmut Rosa, hvilke tanker, han gjorde sig om det at skabe kirkelige aktiviteter ud over gudstjenesten, sagde han, at det for ham mest interessante ville være at facilitere samtaler, hvor folk satte ord på, *hvor* og *hvornår* man havde en erfaring af vertikal resonans. Ved at forsøge at sætte ord på, *hvad* der skete i de øjeblikke, risikerede man at forfladige fænomenet, man måtte snarere tale rundt om det. Dette er i høj grad, hvad jeg mener, udspillede sig som del af refleksionselementet (jf. telefonsamtale d. 30. juli 2020, NTS, 1).

var de ikke blot dem, der udlevede en ”levet religion”, som en udefrakommende forsker kunne analysere på afstand, de bidrog selv til beskrivelsen og den analytiske refleksion (Henriksen 2019). Dette er et konkret eksempel på, hvordan det at undersøge kirkeforståelse blandt praktikere i sig selv bevæger det, der studeres, og efterlader praktikerne med et lidt ændret forhold til feltet. Det er blevet italesat og forankret i fællesskabet og reflekteret på nye måder. I Gadamers perspektiv er der sket en horisontbevidstgørelse og -udvidelse. Deltagelse i kollektiv refleksion rummede i sig selv et element af empowerment og dannede afsæt for fælles handling.

Sognepræstens fravær gav denne del af aktionsforskningsforløbet et uventet kritisk-utopisk tilsnit. Der opstod et potentielt frirum til at udforske ekklesiologi i den lokale ekklesiologiske eksperts fravær (Kappelgaard 2019, 258; Husted & Tofteng 2012, 76). Dette er et interessant perspektiv på magtforholdet mellem sognepræst og lægfolk. Behovet for empowerment var her tilsyneladende det at udvikle en egen sproglighed omkring de praksisfunderede erfaringer af kirke, som allerede var til stede hos dem.

Det må samtidig overvejes, i hvilket omfang der er tale om, at der anlægges en kritisk-utopisk tilgang i de dele af forløbet, hvor sognepræsten som den lokale teologiske autoritet er frakoblet i et begrænset tidsrum. Det afhænger af, hvem de marginaliserede er, og hvem der er *indenfor*. Jeg har beskrevet (nogle af) de frivillige og de ansatte i initiativgruppen som uvante med at definere, hvad kirke er. Et andet perspektiv ville være, at se de marginaliserede som dem, der ikke aktivt tager del i kirken i hverdagen, og som skulle inddrages, hvis tilgangen skulle have kritisk-utopiske træk. Det kunne enten gælde de lokale østeuropæere eller lokale beboere i det hele taget, set fra den lokale kirkes perspektiv. Der er således tale om et komplekst felt af forskellige praktiserede magtstrukturer. Angivelsen af, hvilke underliggende strukturer, der skal udfordres gennem aktionsforskningen, er ikke givet på forhånd. Den rummer i sig selv en kirkeopfattelse, fordi det at se det som relevant at lytte til nogle og ikke til andre afspejler og fremmer en bestemt forståelse af den lokale kirke og mere overordnet af, hvad kirke er.

5.1.3.3. Opsamling

I de to indledende refleksionselementer fik praktikerne anledning til at udtrykke skepsis såvel som begejstring for det foreliggende projekt og forløb, at reflektere over forforståelser og praksiserfaringer knyttet til kirke samt opdage sammenhænge mellem det traditionelle og værdsatte ved kirke og det at række ud til lokale østeuropæere. Ved at dvæle ved tidligere praksiserfaringer samt beskrive dem fænomenologisk og reflektere over dem udviklede

praktikerne en sproglighed omkring, hvad kirke er. Refleksion gav anledning til horisontudvidelse, som ikke brød med hidtidige forståelser, så meget som åbnede og udvidede dem. Samtalen om kirke udspillede sig som en praksis, der var meningsbærende i sig selv. Der opstod indbyrdes resonans i genkaldelsen af tidligere erfaret resonans. I sognepræstens fravær blev refleksionen en anledning til empowerment i form af en nedefra-beskrivelse af, hvad kirke er, som lægpersonerne udtrykte stolthed over, og som skabte begejstring i forhold til at tage del i den næste del af forløbet. At udfolde forforståelser og at dvæle ved fænomener, der kan tolkes som oplevelser af resonans, affødte ikke blot ny erkendelse, men udgjorde et afsæt for handlekraft, fordi det vækkede en kollektiv begejstring og et stærkt fælles nærvær, en form for communitas i det lille afgrænsede felt af liminalitet, som åbnede op forden ydre bevægelse ud i liminalitet.

Rollen som aktionsforsker bestod først og fremmest i at facilitere refleksivitet og at fremme tryghed og eftertænksomhed, sådan at tidligere praksiserfaringer kunne fremkaldes og beskrives. Praktikerne foretog selv de hermeneutiske koblinger mellem tradition og udvikling. Her var min rolle blot at anerkende dette og at lade efterfølgende elementer understøtte denne bevægelse. Det skyldtes at der var en lang fælles praksis at trække på samt en høj grad af indbyrdes tillid.

5.1.4. Liminalitet som en fælles bevægelse

I dette analyseafsnit skal vi se på en bevægelse fra refleksion over det velkendte til en orientering mod det fremmede.

5.1.4.1. Erkendelse af liminalitet

Workshopforløbet som et lille, afgrænset liminalt rum var blevet accepteret, og praktikerne begyndte at orientere sig fremad mod det nye, en bevægelse ud i en større grad af liminalitet på vegne af den lokale kirke. I kaffepausen sagde en ansat, at det var ”en vanvittig spændende proces, fordi ingen af os ved, hvor vi skal hen” (W1, 9). Dette afspejlede i høj grad aktionsforskningstilgangen, som jeg tidligere havde præsenteret, men rummer en yderligere dimension, idet han siger, at ingen ved, hvor de skal hen. Her antydes, at processen involverer dem selv, hvad enten dette skal forstås som kirken, initiativgruppen eller enkeltpersonerne. Her er ikke tale om en gruppe professionelle, der skal handle i relation til et problem ”derude”, det er en bevægelse ud i noget ukendt, som involverer dem selv. Han tilføjede en eksistentiel dimension ved at tale om, hvor de skulle hen. I et liminalitetsperspektiv kan dette forstås som en deltagelse, der handler om at bringe sig selv i spil og rejse ud i ukendt terræn. Det er med afsæt i sådanne udtalelser, jeg valgte at bringe denne begrebsramme i spil.

Liminal entities are neither here nor there; they are betwixt and between the positions assigned and arrayed by law, custom, convention, and ceremonial (…) Thus, liminality is frequently likened to death, to being in the womb, to invisibility, to darkness, to bisexuality, to the wilderness, and to an eclipse of the sun or moon (Turner 1997, 95).

Turner har, som tidligere nævnt, selv overført tanken om det liminale til begivenheder og miljøer i moderne samfund. Deltagelsen i aktionsforskningsprojektet sætter ikke praktikernes hele identitet i fare; men den første del af workshoppen mere end antydede, at det lokale, velkendte religiøse udtryk i kirken for disse praktikere i høj grad var knyttet til identitet, fællesskab og livstydning, og at der således var noget eksistentielt på spil i aktionsforskningsprojektet. Med andre ord var der mere at sætte på spil end tid og kompetencer; der var også selve måden at være deltagende i kirken på og opfattelsen af, hvad kirke er.

Her er der et interessant forhold i den midtjyske initiativgruppe. De enkelte praktikere kunne bevæge sig frit ind og ud af gruppen, idet deres tilhørsforhold til den var bestemt af deres tilhørsforhold til kirken; det var ikke defineret af, hvorvidt de havde noget værdifuldt at bidrage med. Dette afspejler en kirke- og fællesskabsopfattelse, som ikke er funktionsorienteret, men relationel, og som flyder over i måden at engagere sig på som frivillige. Også de, der ikke kom til at møde nogen østeuropæere, mens forløbet fandt sted, var deltagende i en rejse. Spørgsmålet er, om dette er et tema, der let overses, hvis kirkeligt engagement reduceres til det at have konkrete frivillige eller lønnede opgaver. Det sætter muligvis også spørgsmålstegn ved dikotomien mellem rummelighed og professionalisering i forhold til frivillighed i folkekirken, som blev præsenteret tidligere (1.5.4).

5.1.4.2. At danne sig overblik foran det fremmede terræn

I det sidste refleksionselement på den første workshop bad jeg praktikerne i topersonersgrupper drøfte deres viden om østeuropæerne, berøringsflader til disse, deres undren i relation til dem m.v. Under den efterfølgende plenumsamtale skrev jeg noter på whiteboardet. Først drøftede praktikerne, hvilke trosretninger, personer fra forskellige østeuropæiske lande oplagt typisk havde, hvilke erfaringer fra andre kirker og organisationer, der var at trække på, hvilke lokale institutioner og frivillige organisationer, der var oplagte samarbejdspartnere, samt ikke mindst potentielle kontaktflader til østeuropæerne. Der var et ønske om at inddrage østeuropæere tidligst muligt til enten at deltage i workshopforløbet eller at give relevante perspektiver på projektet. Dermed tog praktikerne (andenpersons-perspektivet) selv initiativ til at inddrage tredjepersons-perspektivet,

ikke som en distanceret målgruppe eller brugergruppe, men som delagtiggjorte i det omfang, det gav mening for dem selv (2.2.4).

På dette tidspunkt var begejstringen så stor, at jeg eksplicit spurgte til oplagte barrierer og udfordringer i forløbet. Dette gjorde jeg for at sikre, at der var plads til kritiske perspektiver midt i den kollektive begejstring. Det afspejlede Habermas' kritiske perspektiv på Gadamers tillid til harmonisk horisontsammensmeltning (3.1.4). Der blev nævnt sprogbarrierer, omfanget af tidsforbrug samt usikkerhed om, hvorvidt der var interesse blandt østeuropæerne for at mødes. Dette virkede dog ikke til at mindske entusiasmen.

I relation til Turners (1997, 94) liminalitetsperspektiv kan denne overgang ses som at stå *foran* dørtrinnet, *limen*, til en fremmed verden og beskrive, hvilke orienteringspunkter, der er at få øje på derinde, uden ligefrem at stille sig op på dørtrinnet. Det gav praktikerne plads til at være deltagende på deres egen måde og at lade engagementet vokse over tid. Mens de på den første del af workshoppen beskrev og reflekterede over tidligere praksiserfaringer, var dette refleksionselement, som igen ikke var rettet mod beslutninger, men mod at åbne horisonter, rettet mod konkret, relevant viden og potentielle handlemuligheder. Denne del af forløbet kan ses som noget, der danner et fælles overblik over et terræn på afstand.

Ved afslutningen af den første workshop spurgte jeg til, hvad der skulle kendetegne forløbet. En praktiker gav udtryk for et ønske om at gennemføre en nok så lille aktion, blot det satte en form for aftryk. En anden pointerede, at dette var anledningen til at have en grundig proces og ikke gå for hurtigt frem med egne idéer. For ham var selve det at forsøge afgørende, snarere end om der kom noget målbart ud af forløbet. Disse udtalelser afspejler i sig selv centrale dele af aktionsforskningstilgangen til udvikling og læring, nemlig at forholde sig eksperimenterende, refleksivt og lærende. Således tog praktikerne selv ejerskab over metodologien, og jeg kunne i det videre forløb henvise til deres formuleringer frem for til en udefrakommende metodologi. En af de skeptisk indstillede praktikere konstaterede sidst på workshoppen, at hun var gået fra at være "negativ" til at være "positiv" over for projektet, og at hun håbede på, at forløbet ville blive "lærerigt" (WM1, 14).

I lyset af det at understøtte udvikling i den lokale kirke peger dette på, hvor væsentlig denne indledende fase kan være for det samlede forløb, især når der er tale om et tæt integreret samspil og fællesskab.

5.1.4.3. Opsamling

I den sidste del af den første workshop rettedes blikket fra den sproglige udforskning af det at være kirke mod en udforskning og sammenfatning af praktikernes viden og antagelser om de lokalt bosiddende østeuropæere. Praktikerne delte den viden, der kunne være relevant for det videre forløb, uden et pres for at skulle tage beslutninger. Min funktion bestod i at fornemme, hvornår praktikerne var parate til at give slip på at fokusere på det velkendte og rette fokus mod det, der lå foran dem og derudover blot at facilitere og skabe overblik ved at tage noter.

5.1.5. Det ukontrollerbare

Den anden workshop erstattede den årlige visionsdag og sommerafslutning for alle menighedsrådsmedlemmer og ansatte. På denne måde blev det muligt hurtigt at bevæge sig videre i forløbet inden sommerferien, samtidig med at alle menighedsrådsmedlemmer og ansatte havde mulighed for at få indblik i forløbet. På denne workshop blev det særligt tydeligt, hvordan det at understøtte udvikling må handle om at være nærværende over for det, der udspiller sig, og forholde sig til den konkrete snarere end en idealiseret, abstrakt realitet. Her deltog observatøren for første gang.

5.1.5.1. Aktionsforsker i fremmed territorium

Workshoppens fysiske ramme var et privat hjem. Menighedsrådsmedlemmer og ansatte sad i lænestole rundt om små borde, og der blev serveret champagne. Den eneste flade, hvor jeg kunne sætte plastikfolie op til at skrive noter på, var en håndlavet egetræsdør. Sognepræsten var forhindret i at være til stede de første ca. 45 minutter, og der var ingen andre, der tog initiativ til at byde velkommen. Som aktionsforsker måtte jeg sætte scenen og forhandle om, hvornår der skulle serveres kaffe osv. med værterne, som jeg ikke havde mødt før. Undervejs blev der serveret kaffe og middag, ligesom der blev givet en gave til sognepræsten i anledning af hendes jubilæum, hvorefter hun holdt en spontan tale.

Alle disse elementer kunne jeg have set som en voldsom forstyrrelse i forhold til aktionsforskningsforløbet. Der var ikke nogen til at sætte rammen, den fysiske opstilling var ikke optimal for koncentrationen, og jeg måtte afkorte programmet væsentligt på grund af uventet lange måltider, pauser og indslag. Observatøren noterede, at jeg måtte forhandle min tilstedeværelse og rolle i flere omgange (OM1, 1). Her blev det særligt tydeligt, i hvor høj grad det krævede en forståelse for kirke som noget andet end en arbejdsplads for at bedrive kirkelig aktionsforskning, konsulentvirksomhed eller anden intervention. Havde jeg afgrænset forløbet til det, der kunne

udspille sig i en typisk professionel konsulentramme, som jeg havde fuld kontrol over, ville jeg have brudt med praktikernes fællesskabsorienterede kirkeopfattelse og dermed potentielt mistet deres tillid og parathed til at gå nye veje. Aktionsforskningsprojektet måtte underlægges det, praktikerne forbandt med at være kirke, også selv om det medførte et kontroltab for mig som forsker. Det uforudsigelige ved aktionsforskning kalder Hansen og Alrø for ”messy and magic” (Alrø & Hansen 2017, 8). Det er ofte i det, der fremstår rodet og ikke passer til de medbragte kategorier, at der kan vise sig glimt af noget, der for forskeren opleves ’magisk’. Det uventede og ukontrollerbare er et vilkår for aktionsforskeren i den lokale kirke, set ud fra den tilgang til udvikling, der er gennemgående i afhandlingen.

Den *viden i praksis*, jeg oplevede på egen krop, var, at aktionsforskningen ikke blot handler om projekter og indsatser, men berører selve det at være kirke. At jeg blev lukket ind i deres lokale kulturelle udtryk for kirke og fik anledning til at sætte fokus på det at række ud til østeuropæere midt i dette, måtte jeg se som en tillidserklæring, ikke som et besværligt fænomen at være hævet over. Det medførte, at jeg ikke kunne gemme mig bag en professionel distanceret aktionsforskerrolle, men at jeg blev en meddeltagende aktionsforsker, delvist på deres betingelser, hvor min rolle som facilitator konstant blev sat ud af spil af lokale traditioner og rammen for workshoppen måtte forhandles, set fra et konsulent- og forskerperspektiv. Set fra et kirkepraksisperspektiv var det blot et af mange udtryk for kirke, der fandt sted den dag. Sognepræsten så i en senere samtale dette som helt uproblematisk og havde ikke overvejet, at min rolle havde kunnet opleves vanskelig. Det udtryk, jeg i situationen for mig selv anvendte, var det at være en ”tjener” (LM2). Det udtryk, jeg senere fandt mere præcist, var den metafor at være en ”medvandrer”, hvilket jeg vil vende tilbage til (5.2.2.2). Situationen stiller spørgsmålstegn ved, hvad professionalisme er i en kirkelig kontekst. Jeg måtte selv kontekstualiseres som aktionsforsker, og på min egen måde være en deltagende og rejsende i praktikernes forløb.

5.1.5.2. Fordybelsesøvelser som kreative hverdagspauser

Det andet forhold, der blev anledning til væsentlig læring på en uventet måde, bestod i to fordybelsesøvelser. Tanken om at gennemføre ’At lytte til Ordet og hinanden’ ramte et ønske, sognepræsten selv havde, men ikke havde fundet anledning til at bringe i spil over for menighedsrådet. Hun mente samtidig, at praktikerne måtte varmes op med en mindre udfordrende øvelse, idet hun havde søgt en mulighed for at reflektere over en bibel. Jeg anvendte de samme

fordybelsesøvelser i det københavnske forløb med et ganske anderledes udfald. De nævnes her for sammenligningens skyld.

I den første fordybelsesøvelse bad jeg menighedsrådsmedlemmer og ansatte finde en genstand i huset, som vakte deres undren, dele det med en anden og derefter dele i plenum, hvad der havde vakt den andens undren. På grund af regnvejr måtte den flyttes indendørs efter aftale med værterne. Tilbagemeldingerne handlede eksempelvis om, at man undrede sig over, hvorfor en given genstand stod i en vindueskarm eller hang på en væg. Dermed blev der vakt megen latter og engagement i form af bevægelse rundt i stuerne, men ingen synlig eksistentiel forundring. Hvilke tanker, der lå bag denne fordybelsesøvelse, udfoldes i afsnit 0.

Efterfølgende gennemførtes fordybelsesøvelsen ”At lytte til Ordet og hinanden” med Salme 8 fra Bibelen, som sognepræsten havde valgt (1.4.2). Konceptet var, at man lyttede til en bibeltekst, delte med en anden person, hvad man lagde mærke til i teksten, og hvilke tanker, det satte i gang, samt i plenum delte, hvad man hørte den anden person sige. Fordybelsesøvelsen er udviklet af Church Innovation i USA som en af flere ”disruptive practices”, der har til formål at skabe kulturforandring som led i kirkeudviklingsprocesser (Kiefert & Ellington 2011). Den trækker desuden tråde til principperne i den eksegetiske bevægelse *Reading Other-wise*, en praksis omkring det at læse en bibeltekst med eksempelvis en marginaliseret gruppe i samfundet med henblik på at give deres stemmer plads som ligeværdige medfortolkere (West 2007). Ingen meldte sig til at læse teksten, derfor gjorde sognepræsten det. Folk samlede sig i små grupper for at tale om den, men fandt ikke meget mening i den, hvilket chokerede sognepræsten. Dette gav anledning til en samtale om, hvordan bibeltekster kan bruges og gøres forståelige i kirken i og uden for gudstjenesten. I det københavnske forløb skulle fordybelsesøvelsen vise sig at få en helt anden virkning.

Begge fordybelsesøvelser udspillede sig på for mig ganske uventede måder og havde snarere karakter af ”hverdagsbrud”, som kan bidrage til humør og fællesskab, men ikke sætter noget dybere aftryk i forhold til det, der arbejdes med (Thorsted 2011, 215; 3.1.5). Den foreliggende udfordring var ikke knyttet til den indbyrdes interaktion, men til selve projektet. Jeg fornemmede en utålmodighed efter at komme i gang med det egentlige arbejde, at forholde sig til, hvordan man skulle række ud til østeuropæerne.

5.1.5.3. At inddrage organisationen i at undre sig

Et efterfølgende refleksionselement viste sig at vække en ganske anden form for undren. Det skulle på den ene side hjælpe de engagerede videre i forløbet og på den anden side give øvrige deltagere mulighed for at se projektet som relevant og værdifuldt uden at føle sig presset til at skulle deltage i det videre forløb. Jeg bad dem formulere spørgsmål, de kunne tænke sig at stille østeuropæerne, hvis der ikke fandtes forkerte spørgsmål. Intentionen var at gøre det legitimt at bringe egen ikke-viden, undren og usikkerhed i spil og endda at se dette som et bidrag til aktionsforskningsprojektet. Menighedsrådsmedlemmer og ansatte talte sammen i grupper og formulerede på den baggrund en lang række spørgsmål i plenum, som jeg grupperede, som det fremgår af figur 4.

Hvad har I lyst til at spørge østeuropæerne om?

Baggrund

- Hvor kommer I fra?
- Hvorfor bor I i Danmark?
- Hvad er jeres fritidsinteresser?
- Hvilke højtider fejrer I?
- Hvilke andre traditioner har I?

Fællesskab

- Hvad er I selv nysgerrige på?
- Samvær – hvad har I lyst til?
- Mad
    - Hvilke madtraditioner har I?
    - Lave mad sammen (kvinder)?
    - Have måltidsfælleskab sammen?

Kirke og tro

- Hvordan har I brugt ’det med kirke og tro’?
- Hvilke indtryk har I fra danske kirker?
- Hvilke tanker gør I jer om kirke i det hele taget?
- Hvor bliver I begravet?

Interne tanker ift. mødet omkring kirke:

- Hvordan navigerer vi ift. at vi har en kvinde, der er præst?

Figur 4

Her var engagementet stort og intensiteten høj i form af livlig samtale og stor villighed til at italesætte mange spørgsmål. Jeg tolkede den intense deltagelse og de mange spørgsmål som udtryk for, at øvelsen var tilpas tryg, fordi den ikke spurgte efter realistiske, høflige spørgsmål, men gav anledning til frit at bringe egen nysgerrighed i spil. Dermed fik praktikerne mulighed for at stå ved fremmedheden og samtidig overskride den afstand, der lå i fremmedheden, ved at vise interesse på tryg afstand. Netop dette, trygheden og det fremmede, beskriver Turner som væsentligt, hvis kreativitet skal finde sted i det liminoide dog uden at anvise, hvori trygheden kan bestå (3.3.1). Deltagerne var blevet deltagende i forløbet, fordi de havde sat deres egne forforståelser på spil. I lyset af Rosas resonansteori stillede de sig parate til at respondere (”svar”) på noget, de endnu ikke var blevet mødt af (”afficering”) (Rosa 2020, 32-33). Først i mødet med østeuropæerne ville disse spørgsmål kunne berøres og besvares.

5.1.5.4. Planlægning som en øvelse, der blev til alvor

Sidst i workshoppen var der en planlægningsøvelse, der gik ud på i grupper at designe et tænkt eksempel på et forløb. Øvelsen var, i hvert fald formelt, uforpligtende, idet der ikke var lagt op til beslutninger eller planlægning. De tilstedeværende fik blot anledning til gruppevis at bringe forestillingsevnen i spil og eksperimentere uforpligtende med handlemuligheder. Nogle af de idéer, der kom frem, viste sig mulige for de ansatte at handle umiddelbart på. Det drejede sig om oversættelse af foldere, om eksempelvis babysalmesang, til andre sprog samt kontakt til sundhedsplejersker, der kunne bidrage til formidling af viden til østeuropæiske spædbørns-forældre. Det blev ligeledes foreslået, at man kunne invitere hjemmegående til juleafslutning for børn i kirken. På denne måde blev de ansatte i kirken, der ikke ellers deltog i aktionsforsknings-projektet, engageret i at bidrage til indsatsområdet i deres eksisterende arbejde.

At de greb nogle af disse ideer og planlagde at gå videre med dem, skete uafhængigt af rammen for øvelsen og er et eksempel på forhold, der opstod, som jeg ikke havde overvejet muligheden af på forhånd. Jeg kunne blot konstatere, at de pågældende tog ansvar for at gå videre med dette, sådan at praktikerne i intiativgruppen ikke behøvede at forholde sig yderligere dertil.

5.1.5.5. Opsamling

Jeg har beskrevet en række forhold, der viser, hvordan det at understøtte praksisudvikling i en lokal kirke kan være forbundet med en høj grad af ukontrollerbarhed, samtidig med at der opstod både læring og bevægelse. For det første var den fysiske og sociale ramme ganske uvant for mig som aktionsforsker og gav anledning til overvejelse over mit eget behov for kontrol over forløbet

og dets udfald. For det andet gennemførte jeg to fordybelsesøvelser, der ikke virkede som ventet, men som gav anledning til grundlæggende samtale om gudstjeneste, prædiken og undervisning. Refleksionselementet omkring undren over for østeuropæerne samt legen med handlemuligheder viste sig at være anledninger til bred og dyb forankring af projektet, som skulle vise sig relevant, da menighedsrådet skulle overveje en kommende præsts arbejdsfelter. De ansatte fik samtidig mulighed for, uden at engagere sig i hele aktionsforskningsforløbet, at lade projektet kaste et relevant hermeneutisk lys over deres arbejde, handle på baggrund deraf og dermed bidrage til den fælles bevægelse inden for deres eget ansvarsområde.

I Rosas perspektiv handler dette om det ukontrollerbare, som jeg som aktionsforsker måtte lægge til rette for, og som viste sig som noget andet end det ventede. Dette er i sig selv et eksempel på, hvordan praksis ikke blot må ses som en applikation af teori, men som i sig selv en kilde til erkendelse (Gadamer 2007, 489). For mig som aktionsforsker var opgaven at være tilgængelig for uventede indtryk, at respondere på baggrund af phronesis snarere end med en teknisk tilgang baseret på forestillingen om forudsigelige årsag-virkningsforhold.

5.1.6. Planlægning og forhandling om anvendelsen af tid

På den tredje workshop fandt mange aspekter af planlægningen sted på ganske kort tid. Tre centrale temaer var oplæring i relevant metode, samspillet mellem sognepræst og lægfolk samt prioritering mellem tryghed og handling.

5.1.6.1. Metodisk oplæring som empowerment

Praktikerne gav ved workshoppens begyndelse udtryk for et ønske om at komme til handling i forhold til at mødes med østeuropæerne. Det bekræftede indtrykket af, at de var tilstrækkeligt trygge ved at befinde sig midt i forløbet forstået som liminalt rum. Samtidig var de bevidste om ikke at vide, hvordan de skulle orientere sig i det ukendte terræn, de ønskede blot at få et møde østeuropæerne. Her var det oplagt for mig at indtage *den faglige funktion* som aktionsforsker og bringe min metodiske viden og erfaring i spil for at give praktikerne empowerment til at orientere sig og tage de første skridt ud i mødet med østeuropæerne.

Jeg foreslog praktikerne at afholde en ”lytterunde”, en metode fra Lokal Kirkeudvikling (1.4.2). Det gik ud på at invitere 4-8 personer og at stille nogle få spørgsmål om deres tanker om eksempelvis lokalsamfund, hverdag og holdninger til kirkens lokale rolle, som de hver især besvarede og eventuelt havde en indbyrdes dialog omkring. Det kunne give forståelse for

østeuropæerne og muligvis inspiration til, hvordan nogle af disse kunne inddrages som aktører i den videre proces.

Observatøren havde mundtligt påpeget, at metarefleksion fra mig over for praktikerne var mere relevant efter end forud for et givet forløbselement. Kun når praktikerne allerede selv havde gjort sig erfaringer på et område, fremstod de med deres kropssprog nærværende og lyttende over for mine refleksioner. Derfor fik praktikerne ingen længere undervisning i de metodiske principper bag lytterunden. På denne baggrund valgte jeg at invitere dem blot til at afprøve den som en intern fordybelsesøvelse i sig selv, og efterfølgende at drøfte dens relevans. Ved selv at afprøve lytterunden styrkedes praktikernes evne til at forestille sig, på hvilke måder, metoden ville være anvendelig i mødet med østeuropæerne.

Jeg skrev tre typiske lytterunde-spørgsmål på tavlen og sagde, at praktikerne efterfølgende kunne drøfte, hvilke spørgsmål, der var relevante i forhold til østeuropæerne. De lød: *Hvad er du optaget af i lokalsamfundet? Hvad giver mening til din hverdag? Hvilken rolle, mener du, kirken bør spille?* Der var to roller at uddelegere, en samtaleleder og en referent. Sognepræsten sagde, at hun kunne tage en rolle, men hellere så at andre gjorde det. Dermed udfordrede hun aktivt den forventning om, at initiativet lå hos hende, som hun let blev tillagt. Efter nogen tøven tog en ansat rollen som samtaleleder på sig, og et menighedsrådsmedlem meldte sig som referent. Samtalelederen stillede det første spørgsmål og satte samtalen i gang. Han blev på et tidspunkt i tvivl om, hvordan han bedst ledte samtalen videre. Her indskød vi en timeout, hvor han kunne spørge til sin rolle, få feedback, hvorefter samtalen fortsatte. Undervejs blev der blandt andet sat ord på fællesskabet i kirken, samt på det selv at være tilflytter, og hvor svært det kan være at komme ind i det lokale fællesskab. Praktikerne blev så optaget af deres drøftelser om de to første spørgsmål om lokalsamfundet, og om hvad der gav mening til deres hverdag, at der ikke syntes at være tid til det tredje spørgsmål om, hvad de så som kirkens vigtigste opgave.

5.1.6.2. Autoritet og empowerment som situerede forhold

Her skal vi standse op ved sognepræstens rolle. Vi har tidligere set på, hvordan hendes fravær gav anledning til empowerment i forhold til at finde sprog for egne erfaringer af og forståelse af kirke hos frivillige og ansatte. På denne tredje workshop deltog hun inden for kort tid på tre forskellige måder, som tilsammen viser, hvordan inddragelsen af sognepræsten i sådanne forløb, når vedkommende tillægges autoritet af øvrige praktikere, kan rumme både udfordringer og potentiale og mest af alt ikke er éntydig.

Sognepræstens ovenfor beskrevne reaktion i forbindelse med rollefordeling under lytterunden er et eksempel på, at hun som uformel autoritet selv kunne udfordre vante roller og magtbalancer ved at være til stede og afvise at handle som forventet, hvilket rummer træk af dialogisk aktionsforskning. Samtidig var den kritisk-utopiske tilgang i spil med aktionsforskerens faglige understøttelse af praktikernes evne til at foretage eksperimenter (2.2.1).

Denne situation blev kontrasteret af den efterfølgende. Efter en kaffepause foreslog sognepræsten, at de alligevel drøftede det sidste spørgsmål i lytterunden, nemlig kirkens lokale rolle, da hun fandt det relevant for dem selv. Da jeg havde stillet spørgsmålet, sagde hun:

> Måske er det noget, vi også gør som kirke, fordi kirken også er en fællesskabs konstituerende forsamling. Ecclesia, det græske ord for kirke, det betyder forsamling. Det er simpelthen et sted, hvor mennesker mødes (…) Kristendom har jo altid to retninger. En der er vertikal, der går mellem Gud og os. Og så den der går mellem os og andre mennesker. Det er kristendommens struktur. Det er jo ikke kun os. Idrætsforeningerne og skolerne gør det også. Men det er også os (WM3, 25).

Derefter beskrev hun, hvordan kirken tog aktivt del i lokalsamfundet, og at den samtidig pegede på Kristus. En ansat tilføjede en enkelt kommentar, men ellers var der stille, da jeg efterlyste andre holdninger. Sognepræsten sagde: ”Det er det dårlige ved, at præsten siger noget først, ikke?” En anden responderede: ”Så tør man ikke.” Dette udløste fælles latter (ibid., 27).

Her var situationen en ganske anden end situationen umiddelbart forinden, hvor sognepræsten havde forholdt sig afventende. Habermas (2005) påpeger i sin kritik af Gadamer, at en herredømmefri samtale ikke er garanteret i en dialog, og at den kan fremmes gennem synliggørelse af de magtstrukturer, der hindrer den. Set i dette perspektiv balancerede udviklingsforløbet mellem to behov. Der var behov for anledninger, hvor sognepræsten med den magtstruktur, hun repræsenterede, ikke var til stede, hvilket gjorde det uundgåeligt at udforske nye roller for de øvrige praktikere. Der var samtidig behov for situationer, hvor de øvede sig på andre roller og kunne italesætte og le ad situationer, hvor sognepræsten alligevel fik en dominerende rolle for en stund. Her blev der arbejdet med andre typer roller på måder, som potentielt i et vist omfang kunne forankres i den fælles efterfølgende praksis.

Efterfølgende udspillede der sig et ikke planlagt refleksionselement, hvor praktikerne delte viden, ressourcer og kontakter. De udspurgte sognepræsten og hinanden om viden om

østeuropæere og særligt om den katolske og den ortodokse kirke, som mange af disse tilhørte. De var interesserede i at høre, hvori forskellen fra folkekirkelig lutherdom bestod. Her blev sognepræstens faglighed, men også hendes rolle som garant for, hvad folkekirken står for, bragt i spil som en forståelsesramme, der skabte tryghed. Mens jeg kunne bidrage med *metodisk* empowerment, kunne hun sammen med en af de ansatte styrke den vage *kirkelige forståelsesramme*, praktikerne havde for det fremmede, de skulle møde. Dette var endnu en rolle, sognepræsten indtog i forløbet, nemlig den teologiske ekspert, der løftede vidensniveauet og skabte tryghed at handle med afsæt i.

Her er det relevant at se på Turners tidligere nævnte beskrivelse af liminaliteten som balancerende mellem at opløse sammenhæng og at fremme kreativitet: ”(…) liminality may be for many the acme of insecurity, the breakthrough of chaos into cosmos, of disorder into order, [rather] than the milieu of creative interhuman or transhuman satisfactions and achievements” (Turner 1982, 46, min tilføjelse). Både oplæringen i lytterunden som metode og praksis og den teologiske introduktion kan ses som hjælp til praktikerne, så det at mødes med og udvikle en kirkelig praksis sammen med østeuropæerne ikke oplevedes lammende men kreativitetsfremmende, fordi der var opbygget et tilstrækkeligt niveau af tryghed samt af idéen om og dermed orientering i forhold til det ukendte.

Således blev der anledning til, at sognepræsten kunne fungere som teologisk ekspert, der skabte tryghed, viden og orientering, som ville kunne anvendes i det nye, der lå foran. Dermed bidrog hun selv til empowerment af lægfolket gennem oplæring. Således havde hun en ganske sammensat rolle. Det viser, hvordan dialogtilgangen i aktionsforskning, hvor stemmer bringes sammen på tværs af (her uformelle) magtstrukturer, var meget befordrende, når der var et udgangspunkt af kollektivt ejerskab og handlekraft samt en høj grad af indbyrdes tillid. Det viser samtidig, at den kritisk-utopiske tilgang har træk, som var væsentlige at bringe i spil for at styrke lægfolkstanken, idet der i udgangspunktet var en stor faglig, erfaringsmæssig og autoritetsmæssig forskel på sognepræst og de fleste praktikere (2.2.1).

Set i et liminalitetsperspektiv var sognepræsten som den lokale uformelle autoritet en deltagende som de øvrige praktikere. Det vekslede, hvilken funktion det var relevant, at hun spillede. Også hun var en deltagende, på rejse og kan ikke fastlåses i en bestemt rolle eller funktion. Min tilstedeværelse og facilitering bidrog til, at frivillige og ansatte bragte sig selv i spil på måder, som de ikke gjorde, når sognepræsten ledte drøftelsen, fordi hun blev tillagt en markant rolle og havde let ved at indtage den. Min opgave over for hende var ikke at dekonstruere hendes rolle,

men at skabe anledninger, hvor hendes ekspertise og handlekraft og rolle som samlingspunkt kunne bringes i spil til at understøtte de øvrige praktikeres engagement og samtidig at skabe anledninger til at bryde med vante begrænsninger og roller for især de frivilliges vedkommende. Det blev tydeligt, da sognepræsten forlod sognet, at der var behov for en person som hende til at få projektet til at lykkes. De andres bidrag afhang af, at hun var tovholder og bandt trådene sammen.

Min funktion som aktionsforsker tolkede jeg for det første som gennem min facilitering at skabe en ramme med et fælles fokus, hvor forforståelser, praksiserfaring og nye indbyrdes handlemønstre kunne udforskes på måder, der muliggjorde handling udadtil, og hvor uhensigtsmæssige interaktionsmønstre kunne ændres gennem både bevidstgørelse og indøvelse af nye samspilsformer. For det andet var det min funktion at udfordre praktikerne til at organisere sig og handle på deres intentioner samt at forholde sig lyttende og reflekterende i og efter dette.

5.1.6.3. Konflikt mellem refleksion og planlægning

På dette tidspunkt var der blot tyve minutter tilbage af den tredje workshop. Der opstod et spændingsforhold mellem praktikernes behov for at reflektere over situationen sammen og opbygge viden på den ene side og en utålmodighed efter at handle på den anden side. Da jeg foreslog, at vi efter en pause gik videre til effektiv planlægning i den begrænsede tid, der var tilbage, protesterede en af praktikerne og argumenterede for, at de havde behov for mere viden, før de kunne møde østeuropæerne. Det satte mig i en spændingsfyldt situation. Jeg havde fra et ledelsesperspektiv et ansvar for ikke at hægte praktikere af og fjerne den opbyggede ejerskabsfølelse, men også for at bevare andre praktikeres momentum. Jeg besluttede at lægge op til gå videre til planlægningen, begrundede dette og afsluttede på følgende måde:

DK	Så når jeg skærer igennem, så er det ikke fordi, at det ikke er en relevant samtale.
Praktiker	Jeg havde bare lige brug for at få vendt den.
DK	Det er meget fint lige at tage den.
Praktiker	At vi ikke kommer som… Selvfølgelig kommer vi som kirke – men at vi er interesseret i dem og ikke ønsker at pådutte dem noget.

Her gav han udtryk for, at det ikke blot handlede om egen usikkerhed, men om respekten for østeuropæerne og et ønske om at komme dem i møde på en hensigtsmæssig måde. Det var netop

den relationelle, dialogiske tilgang, der lå til grund for ønsket om mere viden. Her handlede modstanden mod hurtig handling ikke om frygt for forandring; den udsprang af værdier, der var centrale i aktionsforskningsprojektet.

Det var min hensigt at tale med vedkommende efterfølgende, men det lykkedes ikke, inden jeg måtte afsted til toget. Den pågældende praktiker deltog hverken i den efterfølgende workshop eller i evalueringen. Dette er den eneste situation i forløbet, hvor jeg oplevede et spændingsforhold omkring min rolle. Da jeg drøftede den med praktikerne under evalueringen var de dog enige om, at det var vigtigt, at jeg havde afrundet deres drøftelse, og at dette var en del af min rolle (5.1.9.2). Alligevel mener jeg, der her træder en situation frem, der viser, at idealisering af aktionsforskerens rolle ikke er mulig. Den udspiller sig situeret i et felt mellem flere mulige positioner at indtage. Selve det, at jeg kan vælge en rolle eller et perspektiv på min rolle som aktionsforsker frem for en anden i den givne situation, er et eksempel på min magt. Denne magt er underbelyst i aktionsforskningslitteratur, der efter min mening i højere grad ser på den magt, der udspiller sig i den kontekst, der udføres aktionsforskning i, samt den magt, man afstår fra ved at inddrage praktikeres tolkninger i relation til undersøgelsesfeltet (se fx Frimann & Sunesen 2019, 220).

5.1.6.4. Den egentlige planlægning

Selve planlægningen af lytterunden tillægges ikke megen betydning i tilbageblik. Praktikerne besluttede i første omgang at invitere nogle voksne unge og midaldrende østeuropæere, som en af dem havde en relation til gennem sit arbejde. Der var et udgangspunkt af tillid, som de forventede, der kunne bygges videre på. Sognepræsten ønskede at deltage i alle lytterunder, og kun menighedsrådsmedlemmet med kontakt til østeuropæere via sit arbejde meldte sig i første omgang til at gennemføre dem sammen med hende. Tanken var, at de efterfølgende kunne oplære andre i initiativgruppen. Det var blevet foreslået at tage udgangspunkt i spørgsmål om, hvordan det var at bo i Danmark, eller hvad man lavede i sin fritid samt eventuelt selv fortælle lidt om kirken. Samtalen skulle foregå i sognegården og invitationen gives både mundtligt og skriftligt.

Planlægningen blev foretaget på omkring 25 minutter. Set i analytisk tilbageblik muliggjorde særligt fire forhold en så effektiv planlægning. *For det første* byggede den på de drøftelser, der havde været på de tre workshops om værdsættelse af egen tradition, interesse for østeuropæernes, bevidstheden om ikke at vide, hvad disse tænkte eller ville, ønsket om ligeværdighed og om at lære, den netop øvede lyttende praksis samt de aktuelle kontaktflader til østeuropæerne. Beslutninger blev taget hurtigt og med stor enighed på baggrund af refleksivitet om egne

forforståelser, deling af viden og bevidsthed om at måtte forholde sig lyttende og eksperimenterende. I dette tilfælde affødte det grundlæggende refleksive arbejde mulighed for stor beslutningsevne, effektivitet og handlekraft.

For det andet var praktikerne blevet oplært i en enkel metode, der passede til deres situation, og fik udleveret skabeloner, som de selv kunne tilpasse til den lokale kontekst på baggrund af deres egen kontekstuelle viden. Inden for aktionsforskningsteori er det traditionelt inden for den kritisk-utopiske tilgang, at der bidrages med faglig viden som en del af empowerment-strategien i forhold til marginaliserede grupper (Husted & Tofteng 2012). Her er der imidlertid ikke tale om uddannelse til at tage hånd om egne livsvilkår eller lignende, men om at styrke fagligheden til at forholde sig lyttende og inddragende over for de (for kirken samt kulturelt) marginaliserede. At tage ansvar for at inkludere og give empowerment til de i praksis ekskluderede (østeuropæerne) blev i sig selv en anledning til empowerment blandt de frivillige. Snarere end at afspejle en kamp om ressourcer i form af magt eller anerkendelse, afspejler dette Rosas tanke om, at der er rigeligt potentiale for resonans i verden (Rosa 2016, 57).

For det tredje var der en kontaktflade at bygge videre på i form af gatekeeperens kendskab til østeuropæere. I tilbageblik konstaterede hun, at dette var afgørende for, at mødet lykkedes. Teolog Karen Marie Søe Leth-Nissen (2018) har vist, at personer med lav social kapital møder færre nye personer i kirken, fordi de har færre anledninger til at komme der. Det kan således kræve en særlig indsats at finde anledning til at involvere dem. Dette viser, hvordan frivilliges livsverden udenfor den kirkelige kontekst kan være afgørende for det, der kan udvikles og udspille sig indenfor kirken.

For det fjerde indtog sognepræsten de funktioner, der ikke var andre til at indtage. Det var afgørende, at der var en ressourcestærk, handlekraftig projektleder, der tog de funktioner, de øvrige praktikere ikke kunne overskue at tage, og som samtidig anerkendte disses ressourcer og lod dem vokse med opgaven ved at blive tilpas udfordret. Dette var endnu en rolle, som sognepræsten spillede i forløbet, hvor empowerment af lægfolket var muligt, fordi hun både opmuntrede til mest mulig deltagelse, respekterede folks grænser og udfyldte resterende funktioner (5.1.6.2).

Herfra kunne nogle af praktikerne bevæge sig fra det nu etablerede og velkendte lille og afgrænsede liminale rum, som workshopforløbet udgjorde, ud i den liminalitet, som mødet med fremmede personer i den lokale kontekst udgjorde. Dette gjorde de repræsentativt, det vil sige på vegne af initiativgruppen og af den lokale kirke som organisation. Til forskel fra de åbnende og associative refleksionsøvelser, de underholdende fordybelsesøvelser og oplæringen gennem

lytteelementet, var der her fokus på tydelighed og konkretisering, så det var overskueligt at handle, og så der forelå et tydeligt mandat fra gruppen.

Min funktion som aktionsforsker var her at facilitere planlægningen og sikre, at rollefordeling, opgaver, beslutningskompetence og tidsramme var tydelig. Det var enkelt, fordi der var stor indbyrdes afklaring om, hvad opgaven gik ud på, og hvem der skulle handle.

5.1.7. Refleksion over at handle og lytte

Afholdelsen af én lytterunde mellem tredje og fjerde workshop viste sig at blive en aktion i sig selv. Ikke blot i den forstand, at den var en handling i mødet med østeuropæerne, men at den var en kirkelig praksis med sin egen værdi, som ikke blot havde til formål at give afklaring på videre handlemuligheder. På den fjerde workshop blev der genfortalt og reflekteret over indtryk og erfaringer derfra.

5.1.7.1. Genfortællingen og reaktionerne

Sognepræsten og menighedsrådsmedlemmet udviste stor begejstring, da de genfortalte, hvad der var sket siden den tredje workshop. De havde inviteret to små grupper af østeuropæere til hver deres lytterunde gennem skriftlig invitation og mundtlig henvendelse. Det var udelukkende på grund af den personlige kontakt, at det delvist lykkedes at få aftaler i stand, mente gatekeeperen. Kun ved den ene lytterunde var deltagere dukket op som aftalt. Der var givet mundtligt samtykke til anvendelse af informationen i kirken, men ikke til anvendelse i forskningsøjemed, hvorfor indholdet af samtalerne ikke gengives, blot de to praktikeres egne reaktioner. Der var blevet serveret kaffe og småkager. Sognepræsten og gatekeeperen havde taget håndskrevne noter undervejs, havde renskrevet dem elektronisk og præsenterede dem for de øvrige praktikere på workshoppen, detaljeret og med begejstring. Gatekeeperen havde stillet spørgsmål om det at være kommet til Danmark, at bo i landet, relationer m.v., mens sognepræsten havde stillet en række spørgsmål, der handlede om tro og kirke. ”Det er nogle mennesker, der er meget, meget mere vant til at tale om deres tro, end danskere er,” konkluderede hun (WM4, 19). Hun var vant til, at dåbsforældre gerne ville tale sammen, men havde meget begrænset sprog for tro.

De øvrige praktikeres deltagelse i samtalen var kendetegnet ved begejstring. Et menighedsråds-medlem var forundret over, at østeuropæerne gerne ville tale med dem. Samtalen fortsatte over i drøftelser af, hvordan den kommunistiske periode i Østeuropa havde sat sit præg på befolkningens religiøsitet. Endelig drøftede praktikerne deltagernes feedback og hvilke historier, de håbede, at dette ville skabe omkring kirken blandt østeuropæerne i området. Sognepræsten havde oplevet, at

der var færre fordomme blandt deltagerne, end hun havde forventet, og at der dermed var en barriere mindre at forholde sig til. Et menighedsrådsmedlem tilføjede: ”[Barrierer] er der jo også fra vores side af. Der er også nogle, der har [fået] færre barrierer i forhold til fremmede og udlændinge. Sådan er vi jo skruet forskelligt sammen.” Dertil svarede præsten: ”Og det er jo sjovt med de der barrierer, for de har det jo med at forsvinde, når vi mødes.”

Sognepræstens konklusion på deltagernes feedback var, at det netop var sådanne samtaler, der var brug for, snarere end særlige arrangementer for østeuropæere, som disse ikke havde tid til i hverdagen. ”Jeg vil gerne, at vi holder nogle flere lytterunder, og jeg vil ikke sige to til eller fem til, men så mange vi overhovedet kan. For det, synes jeg, er en rigtig god ting.” Et menighedsrådsmedlem foreslog, at man efter et halvt år samlede deltagere fra lytterunder til fællesspisning, hvilket de besluttede at lægge op til. Sognepræsten supplerede, at man kunne holde en andagt i samme anledning, en enkel religiøs praksis med eksempelvis læsning af en bibeltekst. For hende som teolog og sognepræst var det en interessant faglig udfordring at skabe en sådan *økumenisk* praksis, det vil sige, at den var relevant på tværs af kirkelige retninger. Vi drøftede GDPR-regler, samtykkeerklæringer til deltagelse i forskningsprojektet, hvordan menighedsrådet i øvrigt skulle have indblik i resultater fra lytterunderne, tavshedspligt omkring følsomme temaer m.v.

5.1.7.2. Repræsentativ handling

Det er relevant at opholde sig ved forholdet mellem de få personers handling og kollektivets refleksion på denne baggrund. Kontaktpersonen i menighedsrådet fortalte et år senere om denne situation: ”Det [vigtigste tidspunkt] var den tilbagemelding, I kom med fra de der møder. Der gik det virkelig op for mig, hold da fast. Her er der faktisk noget at bygge på” (WM5, 8). Der var i høj grad tale om en repræsentativ handling. Initiativgruppens deltagelse i udforskning af forforståelser, undren, metodeoplæring og planlægning medførte, at de havde et stærkt ejerskab af forløbet. Selv i opsamlingen og evalueringen et år senere gav nogle af disse udtryk for begejstring omkring projektet. Detaljeret, konkret dokumentation fra de to ’udsendte’ praktikere gjorde det muligt for de øvrige praktikere individuelt at forstå, reagere på og tolke det lytteelement og den aktion, der havde fundet sted som en hermeneutisk deltagelse. Der kunne samtidig opstå resonans ikke blot mellem praktikerne, men mellem den enkelte praktiker og den begivenhed, de fik gengivet, fordi den ikke alene var bundet op på de to praktikeres egne følelser.

Martin Modéus har i *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit* tematiseret fem former for delagtiggørelse i gudstjenesten, hvoraf en af dem er ”den repræsentative” (M.

Modéus 2005, 186-188). Den består i, at en person, der udfører en synlig opgave under en gudstjeneste, kan opleves som repræsentant for de tilstedeværende, der har samme karakteristika som vedkommende, og dermed give dem en oplevelse af at være inddraget. I det midtjyske aktionsforskningsforløb handler nogle på vegne af andre i det, vi kunne kalde en *delagtiggørelse gennem udsendelse af repræsentanter*. Her er en væsentlig pointe i forhold til forankring af aktionsforskningsforløbet i kirken som helhed samt at søge at undgå en dikotomi mellem de traditionelt orienterede og de udviklingsorienterede (1.5.3). Ikke at have lyst eller mod til at mødes med østeuropæerne medførte ikke automatisk, at man ikke deltog i bevægelsen i at række ud og praktisere gæstfrihed. Denne forankring af projektet fik betydning for, at visionen for projektet var bæredygtig, da sognepræsten var flyttet.

5.1.7.3. At lytte som kirkelig praksis i sig selv

Samtalen afveg fra en forbrugerundersøgelse ved først og fremmest at bære sin egen mening. Metoden blev, efter praktikernes beskrivelse, bragt i spil på en måde, der var relationel og inviterede til deltagelse i en fælles situation, snarere end at anvende distanceret analytisk eller styret af et ydre formål. Praktikerne mødte østeuropæerne som ligeværdige individer, hvis fortællinger de ønskede at lade sig berøre af, snarere end som potentielle forbrugere af kirkens ydelser. Set i et resonansperspektiv gik alle ifølge praktikerne i en eller anden grad ”transformerede” fra samtalen på en sådan måde, at praktikerne ønskede at fortsætte med at gennemføre disse lytterunder som en selvstændig kirkelig praksisform.

Det var sognepræstens sensitivitet over for det, der udspillede sig, der var afgørende for, at hun kunne omstille sig fra at se situationen som en metode til at se den som den egentlige kirkelige praksis. Set i Turners perspektiv viste selve sonderingen på dørtærsklen til det ukendte sig at udgøre en tilstedeværelse på den anden side. De var ikke på vej, de var der allerede. I lyset af Gadamer kan vi se det som en sensitivitet: ”Wer einen Text verstehen will, ist vielmehr bereit, sich von ihm etwas sagen zu lassen. Daher muß ein hermeneutisch geschultes Bewußtsein für die Andersheit des Textes von vornherein empfänglich sein“ (Gadamer 1965, 253; jf. 3.1.1). Det handlede ikke blot om at være sensitiv over for den anden (som hos Gadamer), men over for det, der udspillede sig i den gensidige deltagelse, den sociale deltagelses hermeneutik, kan vi kalde det, som skabte nye forståelser af situationens potentiale. Ved at give slip på sin forestilling om situationens formål, kunne sognepræsten reorientere sig og erkende, at den kirkelige praksis allerede var udviklet og fandt sted.

5.1.8. Forankring gennem refleksivitet

Et væsentligt tema i aktionsforskning såvel som anden understøttelse af forandring er, hvordan udviklingen bliver bæredygtig gennem lokal forankring, som ikke er afhængig af aktionsforskerens tilstedeværelse. I det midtjyske aktionsforskningsforløb blev bæredygtighedens skrøbelighed synlig, da sognepræsten forlod sit embede. Det gav anledning til at opnå en særlig viden om udfordringer og muligheder i relation til forankring af forandring.

På den femte og evaluerende workshop et år efter den fjerde workshop deltog den vikarierende sognepræst. Menighedsrådet havde bygget ny sognegård og befandt sig fortsat i processen omkring ansættelse af en kommende sognepræst, hvor en del af normeringen skulle gå til arbejdet blandt østeuropæere. Formålet med workshoppen var at evaluere og afrunde aktionsforskningsforløbet, at reflektere analytisk over forløbet og udkommet til gavn for praktikerne selv i form af lokal teoridannelse og til anvendelse i nærværende afhandling, samt at facilitere deres drøftelse om videre forankrings- og handlemuligheder (Frimann og Sunesen 2019, 218). I det følgende skal vi se på, hvordan forankringen skete, hvilke udfordringer, den var forbundet med og hvilke perspektiver, det kaster på praksisudvikling i folkekirken.

5.1.8.1. Forankring gennem at forstå og italesætte egen bevægelse

Indledningsvis bad jeg praktikerne om at beskrive situationen, som de stod i netop nu. *Kontaktpersonen* beskrev, at de værdsatte den vikarierende præsts tilstedeværelse i overgangsperioden. Han havde ”lidt dårlig samvittighed” over, at de ikke havde inviteret nogle af østeuropæerne i løbet af foråret, som de oprindeligt havde talt om. ”Vi har lagt barrieren lidt højt (…) vi kom [lige] til at ligge lidt underdrejet, for lige pludselig var der jo egentlig mange ting, vi skulle til at tage højde for” (W5, 1). Her fandt jeg det oplagt ikke blot at facilitere, men eksplicit at anerkende, at praktikerne havde haft store opgaver at forholde sig til. Rosa (2020) beskriver i høj grad spændingsforholdet mellem verdens ukontrollerbarhed og individets ønske om at kunne kontrollere den. I dette tilfælde var der i højere grad tale om et spændingsforhold mellem verdens ukontrollerbarhed og individets oplevelse af forpligtelse til at leve op til et givet ideal. Opgaven

her var at anerkende situationen som et værdigt sted at befinde sig på sammen undervejs på en uforudsigelig rejse.[36]

Gatekeeperen var på sin side optaget af at tale om, hvor begejstrede østeuropæerne havde været for invitationen et år tidligere, og hvilke tiltag de kunne tage fremadrettet. Det oprindeligt kritisk indstillede *menighedsrådsmedlem* fortalte:

Jamen jeg læste lige det her [tilsendte opsamlinger fra tidligere workshops] igennem i formiddags, jeg tænkte, nu skal jeg lige se, om jeg kan huske, hvad det er -[afbrudt af kommentarer] Nå. Men jeg synes altså det er et utroligt spændende projekt. Jamen alt det du kom og lagde op til, og som vi så skulle svare på og tage stilling til og tænke over (…) Og så er jeg også der, hvor vi sluttede, at vi skal fortsætte med at - [afbrudt] (W5, 5).

Kontaktpersonen opsummerede besvarelserne på følgende måde: ”Det, der kunne være, det var måske netop at sige, at - der har godt nok været den pause. Vi har nået noget. Vi vender tilbage.” Der var en fælles hermeneutisk forståelse af, at pausen havde været ærgerlig men uundgåelig, samt at engagementet stadig eksisterede og ville blive aktiveret, så snart der var ressourcer og anledning til det. I et liminalitetsperspektiv viser det, hvordan der var sket en så grundlæggende bevægelse ud i mødet med det fremmede, at den ikke blev ophævet af et års pause; de var stadig på rejse. At stå på dørtærsklen til noget nyt var forankret i deres selvforståelse, uanset at der ikke kunne handles på det foreløbigt. Set i lyset af kirkerefleksionsmodellen havde praksis sat aftryk på kirkens vision, ikke blot som konklusion på en visionsdag to år tidligere, men i selvforståelsen som kirke.

Beskrivelsen af, hvordan gennemlæsningen af opsamlinger fra forløbet aktiverede begejstring hos menighedsrådsmedlemmet, rummer samtidig både en *metodologisk* og en *forskningsmæssig* pointe. De skriftlige notater, som var taget på tavlen på baggrund af praktikernes udtalelser, gjorde det muligt at genkalde sig både forløbets indhold og følelser knyttet til forløbet, herunder ønsket om at arbejde videre med projektet, selvom sognepræsten ikke længere var til stede. Det var ikke knyttet op på denne, men på deres egen fælles refleksion og deltagelse, udmøntet i en fælles fortælling. Det viser, hvordan refleksiviteten som omdrejningspunkt i metodologien havde gennemsyret forløbet og bidraget til forankring og latent engagement.

---

[36] Missionsteolog Patrick Kiefert (2006) kritiserer således tendensen til at søge at bedrive kirkeudvikling med afsæt i et abstrakt ideal, snarere end i de givne forhold.

Dernæst tegnede jeg en tidslinje på tavlen og genfortalte forløbet i store træk, idet jeg beskrev det som en *rejse*. Dermed risikerede jeg at genfortælle en historie, som øvede vold på deres egen opfattelse af forløbet. Det var imidlertid min vurdering, at det ville hjælpe dem til hurtigt at nå frem til at tale om det væsentlige og at placere det i forhold til helheden, frem for at blive udstillet for, hvor lidt de huskede. Dertil kom, at jeg anerkendte forløbet som en sammenhængende rejse midt i de uventede forandringer, der var sket. Der blev nikket og kommenteret genkendende undervejs.

Da jeg spurgte til, hvilke nedslag, der var vigtigst for dem selv i tilbageblik, pegede de tre praktikere på tre forskellige dele af forløbet. For det kvindelige *menighedsrådsmedlem* var det kombinationen af at tale om, hvad kirke er, og at tale om østeuropæerne, der stod ud som særligt godt. *Gatekeeperen* huskede særligt lytterunden med østeuropæerne og uddybede sine indledningsvise udtalelser. *Kontaktpersonen* udpegede det at høre beretningen fra lytterunden som det, der havde givet ham begejstring ved forløbet og motivation til efterfølgende at arbejde for at få mødet med østeuropæerne indarbejdet i stillingsopslaget for den kommende sognepræst. Således var det tre forskellige situationer, der stod tilbage som det mest betydningsfulde for dem. Det viser, hvordan der finder bevægelser sted for de deltagende i den fælles rejse, som tolkes, vægtes og indvirker individuelt.

5.1.8.2. Læring om processen

Da jeg spurgte til, hvad de tog med sig, handlede besvarelserne imidlertid om selve forløbet. Et menighedsrådsmedlem udtalte: ”At man kan vende noget fra negativt til positivt.” Et andet svarede: ”Jeg synes også, at det er vigtigt, når man sætter noget i gang, at man får snakket det ordentligt igennem. At det ikke bare er sådan noget, nu gør vi bare lige så’n og så’n og så’n. At vi får snakket om mange af de ting, som kan berøre det, inden man går i gang.” Det tredje svarede, at det er en fordel, hvis nogen brænder for et givet felt. ”Hvis de brænder for noget, så kan de altså også tænde andre. Det synes jeg er vigtigt at tage med som en idé i hvert fald. Det er godt, hvis det er opstået, tanken er født hos præsten.”

Alle tre pointer omhandler den interne proces og udgør i høj grad metarefleksion, som er relevant for afhandlingens problemformulering. Bevægelsen fra at være kritisk til positivt indstillet berører det at være i bevægelse. Det synliggjorde, at modstand mod forandring i sig selv kan være udtryk for kirkeligt engagement og ikke nødvendigvis udgør et problem, men i tilfælde som dette kan vise vej til eksisterende værdier, som kan spille en værdifuld rolle som del af den bevægelse,

der finder sted. Det kalder på nysgerrighed og tillid hos aktionsforskeren til, at der kan ligge noget væsentligt i det, der kommer til udtryk som umiddelbar modstand.

Refleksiviteten forud for handlingen havde fyldt en stor del af forløbet. Gatekeeperen så selv virkningen af dette ved, at lytterunden blev en i sig selv værdifuld oplevelse. For hende var kvaliteten af forløbet det interessante.

Engagementet, at brænde for sagen, beskrives i det tredje udsagn som et forhold, der var afgørende for, at der skete en bevægelse, og at det samtidig var muligt, at det bredte sig til flere over tid. Det kan forstås som et forhold af *diagonal resonans*, det vil sige resonans mellem individet og en genstand, i dette tilfælde den sag, de er samlet om (Rosa 2016, 381; 3.2). Resonansen indebærer, at individet er en deltagende i forløbet, bringer sig selv i spil og lader sig berøre i mødet med sagen.

Sognepræsten beskrev forløbet som en oplæring i procesledelse, hvor hun selv noterede sig, hvordan jeg greb forløbet an og anvendte det i nye kontekster (IM1, 5). Således kan det at have en ekstern aktionsforsker (eller konsulent) rumme den bæredygtighed, at enkeltpersoner kan observere og hente generel læring omkring det at facilitere interne processer.

5.1.9. Den videre bevægelse

Praktikerne så det som afgørende, at en kommende sognepræst gik ind i projektet. For én handlede det om, at vedkommende ville have tid til det. Men der var samtidig enighed om, at sognepræstens deltagelse i sig selv havde betydning:

MRML	Jeg synes præsten skal være med. Om man kunne gøre det? Det ved jeg ikke. Det synes jeg, at præsten skal med til sådan et projekt. Det synes jeg bare.
DK	Hvad er det, der gør, at det er vigtigt?
MRML	Jamen det ved jeg ikke, at vi har en præst, der udadtil, jamen altså, jamen folk ser op til præsten. De ser op til vores præst. Præst ude på landet, det er en, de ser op til. Sådan er det.

Sognepræstens symbolske tilstedeværelse var tilsyneladende en præmis for, at en sådan praksis kunne gennemføres i sognet. Praktikerne blev enige om, at sognepræsten ikke nødvendigvis skulle være tovholder, men at vedkommendes tilstedeværelse i forhold til at møde østeuropæerne samt den teologiske sparring var afgørende. Her var der en faglighed, men også en symbolværdi og funktion knyttet til sognepræstens rolle på nogle områder, mens der var en pragmatisk tilgang til

sognepræstens rolle på andre områder. Dette afspejler delvist en traditionel kollektiv identitetsforståelse med prædefinerede roller, som fastholdtes på den anden side af den liminale, udviklende fase som i det, Turner beskriver som et traditionelt samfund (3.3.1). På andre områder viste der sig en åbenhed for at ændre ved sædvanlige funktioner i en mere individualiseret og procesorienteret tilgang. Igen udspiller den kirkelige praksisudvikling sig som en bevægelse i et felt med træk af det traditionelle og det individualiserede, set i lyset af Turner. Denne sammensathed, som han beskriver som et træk ved det industrialiserede samfund, gælder her inden for kirkens egne rammer.

Praktikerne drøftede på eget initiativ, om der var mulighed for, at jeg kunne deltage i et møde, når den nye sognepræst var blevet ansat. Her lagde praktikerne særligt vægt på det at bidrage til at sætte den nye sognepræst ind i det forløb, der havde været. Således blev der lagt op til, at jeg kunne bidrage til at bygge bro mellem menighedsrådsmedlemmernes praksiserfaring og forforståelser og det videre forløb gennem den nye liminale overgang, de stod i.

5.1.9.1. Krise som anledning til strukturel forankring

Krisen i projektet blev samtidig en anledning til, at menighedsrådsmedlemmer tog et større ansvar for videreførelse af visionen i fraværet af sognepræster, ikke ved at overtage sognepræstens funktion, men ved at få projektet integreret strukturelt i sognet gennem udformningen af stillingsopslaget for den kommende sognepræst. Set i et liminalitetsperspektiv var der sket så stor en samlet bevægelse som kirke, at der var en parathed til at forankre den videre bevægelse i kirkens struktur uafhængigt af den hidtidige sognepræst. Dette kan ses som en styrke ved en stærk lægfolksforankret fælles identitet i den lokale kirke. Kontaktpersonen i menighedsrådet, som var blevet berørt af gengivelserne af lytterunden, synes at være den, der i særlig grad tog ansvar for lade indsatsen i forhold til lokalt bosiddende østeuropæere indgå formelt i stillingsopslaget. Set i lyset af kirkerefleksionsmodellen satte repræsentativ praksis aftryk på både kirkens vision og kirkens organisering, hvilket ville muliggøre langt mere af denne form for praksis i fremtiden (4.4.2.1). Bevægelsen udsprang af oplevelsen af resonans i relation til konkrete østeuropæere, enten i det direkte møde eller repræsentativt. Det var genkaldelsen og gengivelsen af denne oplevelse af resonans, der var motiverende over tid. Den langsigtede bevægelse lykkedes, fordi tilstrækkeligt mange var bærere af denne (for nogles vedkommende repræsentative) praksiserfaring og horisontudvidelse, og fordi enkelte strukturelt handlekraftige menighedsrådsmedlemmer kunne omsætte det til en strukturel forandring.

5.1.9.2. Aktionsforskerrollen

Som del af evalueringen spurgte jeg praktikerne om, hvordan de ville beskrive min rolle i deres forløb, og hvad de så som en god konsulent. Om min rolle sagde en af praktikerne: ”Jeg ser det som dig, der har stået for det. Altså den overordnede i det her projekt. Sådan én, der ligesom har holdt det sammen og kommet med de rigtige ord, [én] der har startet, når vi skulle til at diskutere et eller andet” (WM5, 12). En anden udtalte, at en god konsulent ”er én, der er i stand til at lytte sig ind til, hvad er det for en forsamling (…)” (WM5, 12). For sognepræsten var det afgørende, at vi arbejdede for samme sag, at hun havde tillid til min faglighed, og at hun havde kemi med mig som person. ”Men altså for mig er der omkring din person en ro og en sikkerhed og en stor viden omkring det folkekirkelige, og en tilpas ydmyghed over for at stå i lokalet og arbejde sammen med os” (IM1, 6). Hun beskrev desuden relationen til hende som sognepræst som afgørende: ” Det har noget at gøre med personlighed og kemi (…) Og det tror jeg måske også er vigtigt er til stede mellem præsten og konsulenten. Hvis præsten er negativt indstillet over for konsulenten, så tror jeg, det vil blive rigtig svært at gennemføre et projekt” (IM1, 6). Endelig påpegede den vikarierende sognepræst, at det havde været vigtigt for hende at høre mig gengive forløbet for fuldt ud at forstå det. I sognepræstens fravær blev jeg den, der kunne sammenfatte en fortælling, som inkluderede praktikernes egne beskrivelser. Jeg konfronterede praktikerne med min usikkerhed i situationen på den tredje workshop, hvor jeg så et behov for at bevæge sig videre til planlægning, mens en praktiker ønskede at fortsætte med at opbygge den indbyrdes viden, inden de bevægede sig videre. Her mente praktikerne, at det i høj grad havde været min rolle som konsulent at udfordre dem til at bevæge sig videre fra samtale til handling.

Samlet set taler praktikerne her om konsulentens rolle som den at forholde sig sensitivt til konteksten, bringe sin faglighed i spil for at samarbejde med og understøtte den bevægelse, praktikerne er i og at hjælpe til at skabe overblik, fremdrift og fælles sprog. Der er noget personlighedsmæssigt og relationelt på spil, som det er vanskeligt for sognepræsten at definere præcist. Ud fra min egen oplevelse af forløbet vil jeg beskrive dette som at være deltagende i en bevægelse, hvor vi indtog forskellige funktioner, og hvor jeg var rammesættende, men hvor vi alle samtidig var deltagende medmennesker, der var på opdagelse og opbyggede indbyrdes tillid og humor over tid.

Målet for en aktionsforsker må til enhver tid være at gøre sig selv undværlig, fordi der er opbygget tilstrækkelig empowerment blandt praktikerne. Det må være en stadig overvejelse, om jeg kunne have gjort mere, eksempelvis for at udfordre praktikerne til selv at italesætte den læring,

der var opstået. Dette ville i sig selv kræve tid afsat til lokal teori som tema, hvor fokus ikke var på at handle, men at styrke forståelsen af egen situation og handlemuligheder yderligere, samt til yderligere faglig oplæring, eksempelvis af enkeltpersoner i praktikergruppen til at facilitere den videre udviklingsproces (Frimann & Sunesen 2019, 218). Sognepræstens afrejse synliggjorde mange af disse forhold som et snit gennem et udviklingsforløb. Det viser også noget om de sårbare vilkår, der er for udvikling i sognekirker, hvor sognepræsten er omdrejningspunktet for mange aktiviteter, og hvor overdragelse kan have lange udsigter i et projektudviklingsperspektiv. Endelig peger det på værdien af kontinuerligt engagement fra lægfolk, der magter eller har potentiale til, at tænke struktur, kirkeforståelse og praksis sammen.

5.1.10. Delkonklusion – det midtjyske forløb

I det midtjyske aktionsforskningsforløb var der tale om en landsbykirke med en stærk fælles identitet blandt ansatte og menighedsrådsmedlemmer og dermed træk af et traditionelt samfund, kombineret med individualisering i form af frihed til forskellighed i holdninger. Initiativgruppen bestod af menighedsrådsmedlemmer og ansatte, der bevægede sig ind og ud af forløbet med sognepræsten som samlende figur. Forløbet er blevet beskrevet som en bevægelse ud i delvis liminalitet. Afsøgningen af nye kirkelige praksisformer i mødet med lokale østeuropæere udfordrede forestillinger om grænser for kirkens praksis uden dog at ændre ved eksisterende traditioner.

I et indledende refleksionselement, hvor ansatte og frivillige drøftede, hvad kirke er, skete to væsentlige bevægelser, som dannede afsæt for det videre fælles forløb som lokal kirke. Den ene bevægelse handlede om empowerment, mens den anden omhandlede horisontudvidelse. Refleksionen tog for en stor del form af en fænomenologisk dvælen ved kropsligt forankrede praksiserfaringer så som salmesang, som jeg har tolket som forbundet med resonans. Jeg har argumenteret for at der i workshopsituationen opstod resonans i forhold til de konkrete minder om tidligere oplevelser og indbyrdes resonans i samtalen. De to former for resonans forstærkede hinanden. Her blev anledning til selvvirksomhed, således at individet ikke ensrettedes i forhold til projektet, men at de forforståelser og praksiserfaringer, som det bragte ind i forløbet, blev afsættet for projektets videre udvikling. I selve refleksionselementet som struktur lå en anerkendelse af deres viden og praksiserfaring som relevant for forløbet. Ud af stoltheden over sammen som lægfolk at være i stand til at udfolde en rig og omfattende kirkeforståelse opstod nysgerrighed og villighed til at bevæge sig ud i ukendt land. Undervejs opdagede praktikerne selv en hermeneutisk

sammenhæng mellem de fælles praksiserfaringer og fordringer forbundet med kirke på den ene side og østeuropæernes tilstedeværelse i lokalområdet på den anden side. Deres egen tradition bød dem at række ud til den marginaliserede og vækkede deres engagement.

Gennem indbyrdes vidensdeling og gennem praktisk oplæring i en relevant metode blev praktikerne i stand til at handle på denne fordring. Sognepræsten og en frivillig, der fungerede som gatekeeper til en række østeuropæere i lokalområdet, mødtes med en gruppe af disse for at få indblik i deres livsverden. Ved at forholde sig lyttende til østeuropæerne og at forholde sig sensitivt over for det, der udspillede sig under en lytterunde, opdagede de, at den praksisform, de søgte, allerede udspillede sig her og nu. Der var ikke blot tale om en metode til at nå et mål, men en kirkelig praksis, som bar sin egen værdi. Da sognepræsten måtte udgå af forløbet, var det den brede forankring af visionen i menighedsrådet, baseret på (delvist repræsentativ) praksiserfaring, der bevarede visionen, og det var den løbende involvering af strukturelt handlekraftige menighedsrådsmedlemmer, som medførte en strukturel implementering af visionen i kirkens fremtidige arbejde.

Den større fælles bevægelse ud i liminalitet som kirke, der rakte ud til lokalt bosiddende østeuropæere, blev forberedt i et lille afgrænset og trygt liminalt rum. Det blev hurtigt etableret, netop fordi der var stort indbyrdes kendskab og tillid samt en lang fælles praksiserfaring at trække på. Her kunne praksiserfaringer sprogliggøres og forståelseshorisonter udvides, metoder trænes og viden deles. Dernæst blev øvrige menighedsrådsmedlemmer og ansatte inddraget og fik del i projektet ved at bidrage med deres nysgerrighed og idéudvikling. Fra denne fælles base kunne enkelte udsendes, gøre erfaringer i ukendt terræn og med deres gengivelser muliggøre en oplevelse af sammen at bevæge sig ud i noget nyt.

Hvad angår *inddragelsen af frivillige* blev menighedsrådsmedlemmernes empowerment styrket af, at sognepræsten på flere tidspunkter var uventet fraværende. Samtidig var det afgørende, at hun påtog sig rollen som projektleder og udfyldte de funktioner, som ingen andre kunne eller ville indtage. Hun havde den teologiske faglighed og lokale autoritet til at legitimere og opbygge tryghed og viden i mødet med andre kirkesamfund. Empowerment viste sig således ikke at handle om at frakoble de sædvanlige autoriteter, men at bringe tilpas forstyrrelse og tryghed gennem rammesætning i et liminalt felt, sådan at nye roller kunne indtages og en mangfoldighed af kompetencer bringes i spil. Sognepræstens markante rolle kan ses som en sårbarhed, der blev tydelig, da hun flyttede. Samtidig var det netop hendes inddragelse af menighedsrådsmedlemmer og videregivelse af teologiske perspektiver, der skabte den forankring, som gjorde det muligt at

fortsætte forløbet, når en ny normaltilstand havde indfundet sig. Hvad angik involveringen af østeuropæere som frivillige var det et udtalt ønske blandt praktikerne at inddrage dem tidligt; lytterunden var tænkt som et første skridt i den retning. Min rolle som *aktionsforsker* på dette punkt var at skabe en ramme, hvori frivillige blev udfordret til at interagere på nye måder, og at udforske nye roller og perspektiver, som kunne videreføres efterfølgende. Jeg rammesatte desuden samtaler om, hvad kirke er, som sognepræsten ønskede at videreføre. Således åbnede jeg også for, at hun kunne indtage nye roller og videreføre ny intern praksis.

Det kirkelige kom mest eksplicit i spil som del af udviklingsforløbet, da jeg spurgte til, hvad kirke var og skulle være i praktikernes perspektiv. Praktikernes fænomenologiske dvælen ved kirkelig praksiserfaring og deres ekstensive hermeneutiske og dialogiske refleksion derover var mulig, fordi der var en stor fælles praksiserfaring at trække på. Interessen for andres praksisformer blev vakt, fordi de blev nysgerrige på, om der eksisterede en mere grundlæggende erfaring, som ikke kun knyttede sig til de for dem selv velkendte religiøse praksisformer. Således kunne det at genkalde sig og italesætte etableret kirkelig praksis gøre det muligt at se ud over disse og forholde sig åbent og dialogisk til det fremmede. Tilknytningen til kirken var ikke reduceret til formen eller det kulturelle symbol i sig selv, men var forbundet med en erfaring, som det var muligt at forestille sig, andre tilsvarende kunne have. Med andre ord var religiøsiteten ikke begrænset til det religiøse udtryk og kunne netop derfor danne afsæt for kontekstualiseringsarbejdet. Samtidig var det en *religiøs* fordring om at række ud til den marginaliserede, der udgjorde drivkraften i projektet hos centrale aktører i initiativgruppen. I dette perspektiv kunne det at praktisere gæstfrihed i sig selv ses som en kirkelig praksis for praktikerne. Det affødte, at mødet med østeuropæere i sig selv viste sig at udgøre en kirkelig praksisform.

Min konkrete funktion som aktionsforsker, det vil sige den, der understøttede forløbet, bestod i begyndelsen primært i at lægge til rette for drøftelser, der gav anledning til horisontudvidelse praktikerne imellem med afsæt i dels fælles praksiserfaringer, dels individuel viden. Dernæst bidrog jeg med relevant metode og faglig sparring i forhold til at finde anledning til at mødes med og lytte til den lokale kontekst. Efterfølgende handlede min funktion om at på den ene side at give plads til behov for vidensdeling, og på den anden at udfordre praktikerne til at udarbejde en realistisk og tydelig handlingsplan. Her valgte jeg, da et valg blev nødvendigt, at følge det generelle ønske om snarlig handling for at undgå et fald i engagement i projektet. Endelig havde jeg den funktion at hjælpe praktikerne til at sammenstykke forløbet til en sammenhængende fortælling, som det var muligt at invitere nye aktører ind i og hente læring fra. Undervejs bidrog

jeg til, at frivillige kunne udforske nye roller og italesætte deres kirkeopfattelse uafhængigt af den sognepræst, der kort efter forlod sognet. Dette kan ses som en form for empowerment.

Jeg har beskrevet aktionsforskerrollen som en deltagende på praktikernes rejse i og gennem liminalitet og antydet betegnelsen *medvandrer*. Forståelsen af forløbet som en rejse medførte, at jeg kun kunne understøtte bevægelsen ved at følges med praktikerne og lade deres bevægelse være udgangspunktet, frem for en på forhånd tilrettelagt strategi. Min funktion ændrede løbende karakter, alt efter hvad praktikernes bevægelse havde brug for. I løbet af det københavnske forløb fik jeg anledning til at reflektere over aktionsforskerrollen i langt højere grad, idet der var flere dilemmaer, jeg måtte tage stilling til og navigere i, hvilket tydeliggjorde min egen situerede forankring, begrænset i tid og rum.

5.1. Aktionsforskningsforløbet i den københavnske kirke

Udviklingsforløbet i den københavnske kirke udspillede sig ganske forskelligt fra det i den midtjyske kirke. En central pointe i analysen vil være, at der viste sig at være behov for etablering af fælles praksis at reflektere og eksperimentere ligeværdigt på baggrund af, før egentlig udvikling af nye praksisser kunne finde sted.

Ligesom i det midtjyske forløb var der stor forskel på, hvilke forløbselementer, de enkelte praktikere så som væsentlige i tilbageblik. I det københavnske forløb var der langt flere dilemmaer forbundet med min rolle som aktionsforsker end i det midtjyske, hvorfor disse vil fylde forholdsvis mere i analysen. Opbygningen af forløbet bestod af mange mindre elementer, og det kan ikke på samme måde som det midtjyske forløb ses som en samlet, fremadskridende bevægelse gennem liminalitet. Derimod har jeg beskrevet workshopforløbet som et *liminalt felt*, hvorfra der skete en centrifugal igangsættelse af eksperimenter med nye praksisser på baggrund af nogle af de mange bevægelser, der skete i workshopforløbet.

5.1.1. Baggrund for forløbet

Aktionsforskningsforløbet i den københavnske kirke kom i stand, fordi to sognepræster fandt det relevant i forhold til at sætte fokus på den store gruppe af 30-50-årige i sognet, som de havde begrænset kontakt til. Derudover så de det som en anledning til at få ekstern sparring på deres måde at arbejde med aktivitetsudvikling på. Jeg havde et par år forinden udøvet betalt konsulentydelse til den samme kirke for Kirkefondet, hvor jeg faciliterede en evalueringsproces

og en visionsproces. Dermed havde de to sognepræster og menighedsrådsformanden allerede kendskab til mig.

Gruppen af praktikere blev sammensat til anledningen af de to sognepræster, en nyligt ansat medarbejder (”den ansatte”), en FDF-forælder, der var et relativt nyt medlem af menighedsrådet, og fra den tredje workshop en spejderforælder uden kontakt til kirken, som undervejs i forløbet blev medlem af menighedsrådet. FDF-forælderen omtales som sådan, idet han i kontekst af aktionsforskningsforløbet i højere grad identificerede sig med andre FDF-forældre end med kirken som organisation.

Organiseringen af aktionsforskningsforløbet fulgte hverken en typisk organisationsudviklings-tilgang, hvor dialog på tværs af en organisation rammesættes, eller en typisk kritisk-utopisk tilgang, hvor marginaliserede praktikere eksperimenterer beskyttet fra sædvanlige autoriteter (2.2.1). Den fik træk af begge dele ved at lægge op til kontekstuel eksperimenteren såvel som dialog på tværs af sædvanlige roller i den lokale kirke. Man kan argumentere for, at dette udgangspunkt var udfordrende og fra ét perspektiv bremsende for forløbet, men at det samtidig gav anledning til uventet læring.

5.1.2. At skabe et felt af liminalitet

Indledningsvis vil jeg beskrive, hvordan jeg præsenterede Kirkefondet og min metode for praktikerne, og hvordan disse beskrev deres afsæt for at deltage.

5.1.2.1. At definere forløbets udgangspunkt

Det havde netop været sommerferie, og jeg havde ikke haft mulighed for at drøfte gruppens sammensætning med tovholderen på forhånd. Den nyligt ansatte og FDF-forælderen kendte ikke hinanden og havde begrænset kendskab til de to sognepræster. Jeg beskrev kort forskningsprojektets afsæt som en overvejelse omkring, at mange ikke deltager i søndagsgudstjenesten, men at kirke måske alligevel kunne være et relevant rum for fordybelse for dem. Udgangspunktet var således et åbent spørgsmål. Dernæst præsenterede jeg aktions-

forskningen som tilgang, herunder cirkelbevægelsen mellem refleksion, planlægning og handling, og hvordan denne vekselvirkning kan bidrage til at lære af de erfaringer, der gøres.[37]

Derefter bad jeg praktikerne introducere sig selv og deres tanker om at gå ind i forløbet. Den sognepræst, der var *tovholder*, beskrev sit ønske om at række ud til 30-50-årige: ”Jeg vil bare gerne have dem [aldersgruppen mellem børn og ældre] med, fordi jeg ved, de er der i sognet på en eller anden måde (…) Men vi har et eller andet med, vi sætter noget i søen, og så sejler det lidt i sin egen sø, altså hvis jeg skal være lidt ond. Så de dør ligesom, de nye ting” (WK1, 2). Dertil kom en interesse i at få forløbet dokumenteret samt at høre, hvilke tanker den ansatte og FDF-forælderen gjorde sig. *Den anden sognepræst* var også optaget af at sætte fokus på denne gruppe, der var svær at nå som kirke. Samtidig fandt han det interessant at samles på tværs af funktioner i kirken, samt at få mine perspektiver på forløbet. *Den ansatte* udfoldede pointen om behov for metodisk refleksion fra sit eget perspektiv:

> [..] én af de ting, jeg har nået at opdage på den relativt korte tid, jeg er her [i kirken], er, at der er en eksplosion af gode ideer (…) [Men] der ikke er ressourcer til at gennemføre det. Og det er egentlig lidt synd. Så jeg ser, at det at komme ind i den her proces kan være med til at disciplinere en proces, hvor den læring, vi så får ud af det, kan kopieres ind i nogle af alle de ting, vi gør i forvejen (ibid., 2).

Desuden gav han udtryk for, at han her så en mulighed for at bidrage med sociale kompetencer, som han ikke ellers oplevede at få i spil i sit arbejde. *FDF-forælderen* var i højere grad optaget af gruppen af voksne, der ikke var ældre: ”Jeg synes, det kunne være rigtig interessant at være med til at lægge hovederne i blød og tænke, hvordan kan man få fat i dem [midt imellem børnene og de ældre], hvordan kan man facilitere nogle aktiviter for dem, så de synes, det kunne være sjovt at komme i kirken” (WK1, 2). I tilbageblik et år senere beskrev han det således: ”[…] jeg tror, at jeg som udgangspunkt, i hele det her projekt, mest har tænkt, der har jeg ikke tænkt kirken som institution, der har jeg mere tænkt: ’Hvad kunne jeg som almindeligt menneske ude i den travle

[37] Fordybelsesøvelserne introducerede jeg ikke i den forbindelse, da jeg ikke tænkte dem som et særskilt element i aktionsforskningscirklen på daværende tidspunkt.

verden måske have brug for?'" (IK3, 1). (Da spejderforælderen senere kom til, var hendes primære formål at lære personer i kirken bedre at kende; dette vender vi tilbage til.)

Samlet set var der interesse, der gik på selve sagen. For sognepræsten var det at få flere ind i det, han betegnede som kirkens fællesskab. For FDF-forælderen var det at skabe noget, der var interessant for voksne som han selv. Der var desuden motivation, der havde et mere organisatorisk fokus. Denne bredde afspejler den erfaring, professor i dogmatik og tidligere leder af kirkeudviklingsprogrammet *Church Innovations* Patrick Kiefert, Luther Seminary, har gjort om, at nogle i kirkeudvikling er optaget af synlige, hurtige successer, mens andre er optaget af kulturudvikling, og at begge former for motivation ideelt set må søges mødt i et faciliteteret udviklingsforløb (Kiefert 2006). De udgjorde samtidig så bredt et spænd, at det med så lille en initiativgruppe skulle blive udfordrende at gøre begge dele.

Både FDF-forælder og den senere tilkomne spejderforælder fortalte senere, at de havde været i tvivl om, hvorvidt de ville kunne bidrage til forløbet (0, IK2, 2). Således var udgangspunktet for forløbet mere åbent, sårbart og individuelt end det midtjyske, hvor der var en tydelig projektleder og en selvfølgelighed omkring tilhørsforholdet i forløbet, som bestod i at være en del af fællesskabet i kirken.

Set i et liminalitetsperspektiv var der ikke et fælles trygt afsæt at bevæge sig ud fra som initiativgruppe. Det velkendte for sognepræsterne var, som det fremgår af deres udtalelser, den måde, de sædvanligvis udviklede og afholdt aktiviteter på i kirken, nemlig til dels ureflekteret. Det nye for dem bestod i at *reflektere* sammen over tid, sideløbende med at der blev handlet, samt at *inddrage* personer fra den gruppe, de søgte at nå *ligeværdigt i hele processen*. For FDF-forælderen var det nye at involvere sig i at udvikle et *kirkeligt* tiltag. For den ansatte bestod det nye i at bidrage til *udvikling* i kirken og dermed få anledning til at indtage en ny rolle i konteksten. Det potentielt liminale ved det felt, de begav sig ud i, havde forskellig karakter. Det havde for mig som aktionsforsker den følge, at jeg ikke kunne tage andet for givet end en fælles nysgerrighed efter at udforske et nyt felt på en for dem hver især ny måde, hvor de ville indtage andre roller end sædvanligvis.

5.1.2.2. Transparens om aktionsforskningen som afsæt for flerstemmighed

På baggrund af introduktionsrunden antog jeg, at der potentielt herskede forskellige opfattelser af, hvad kirke er, og stor variation i graden af kirkelig socialisering i form af kirkegang og viden om kristendommen (1.5.1). Det var eksempelvis væsentligt ikke at anvende indforstået kirkeligt sprog

uden at gøre rede for udtrykkene. Samtidig var det mit umiddelbare indtryk, at praktikerne kunne vise sig relativt kritisk reflekterende, på baggrund af den uformelle samtale ved ankomsten. Jeg var i tvivl om, på hvilken måde, jeg skulle præsentere Kirkefondet. Teologisk normativitet er imidlertid et tema, som er genstand for stor diskussion inden for praktisk teologi og teologisk aktionsforskning (Kaufman 2016; Kaufman & Ideström 2018; Graham 2013; Kappelgaard 2019). Nødvendigheden af transparens i teologisk aktionsforskning drøftes ofte i relation til forskningsformidling (se fx Graham 2013). Transparensen omkring metodologien er et væsentligt element i forskningsetikken i aktionsforskning, både i den forskningsmæssige formidling og over for praktikerne selv (Laursen 2019). Jeg antog i situationen, at redegørelsen for forløbet og tilgangen til at arbejde med 'kirkeudvikling' måtte være mere teoretisk og detaljeret, end det var tilfældet i den midtjyske initiativgruppe, hvis min metodologi og jeg selv som konsulent fra Kirkefondet skulle fremstå tilstrækkeligt transparente til, at praktikerne kunne vurdere, om de ønskede at fortsætte deltagelsen.

Først uddybede jeg en af de måder, jeg ville skabe rum for refleksion i processen på, nemlig at bringe *det kirkelige perspektiv* i spil i form af kirkerefleksionsmodellen (4.4.2.1; figur 3). Jeg beskrev de fire niveauer at tale om kirke på, som vi ville vende tilbage til løbende som en del af refleksionen i forløbet. Jeg betonede således, at det ville blive relevant for praktikerne at tale om, hvad kirke er, og at der ikke var noget givet svar fra min side, dette måtte blive deres drøftelse. Samtidig søgte jeg kort at skabe transparens omkring de ekklesiologiske perspektiver i Kirkefondet, for at der ikke opstod usikkerhed om, hvad der lå til grund for den foreløbige metodologi. Jeg forklarede kort, at Kirkefondet begyndte med at bygge kirker i København, mens der nu blandt andet blev drevet konsulentvirksomhed med opgaver i og for folkekirken, hvor fokus var at fremme menighedsliv (1.4.1). Jeg henviste til den tanke i Kirkefondets koncept Lokal Kirkeudvikling, at den lokale kirke ikke blot er præsten eller bygningen, men et sted, hvor der er liv og mennesker og Gud til stede også midt i dét. Jeg tydeliggjorde samtidig, at der ikke lå nogen forventning om, at praktikerne havde samme tilgang, og at formålet med bemærkningen udelukkende var metodologisk transparens. Efterfølgende overvejede jeg alligevel for mig selv, om jeg skulle have undladt dette; det havde ikke føltes naturligt, selv om jeg sagde det meget uformelt. Den ansatte responderede imidlertid på følgende måde:

Ansat: Det er altid godt at få synliggjort et paradigme, som man kigger ud igennem, når man forholder sig til forskellige ting.

DK: Ja. Og I må meget gerne udfordre det. Det er ikke sådan at uha, så kan man ikke snakke om det og det. Det er bare for at jeg melder på banen –

Ansat: Lige præcis. Min overordnede iagttagelse har været, når jeg sådan kigger tilbage, i den relativt korte horisont, jeg har, at der ligesom er et paradigme-skifte på vej i hele samfundet. […] De kirker, der formår at integrere kulturhuskoncept, medborger-huskoncept med folkekirken, tror jeg, over-lever.

Transparensen blev mødt af anerkendelse fra den ansatte, hvorefter han udfoldede sin egen bredere holdning til folkekirkens nuværende situation og udfordring mere generelt. Senere på workshoppen udtalte han, at han oplevede, at ”flere og flere mennesker finder Gud (…) i det sociale nærvær” (WK1, 5). Det er muligt, at min udtalelse havde gjort det legitimt for ham at tale frit ud fra sit eget religiøse udgangspunkt uden at skulle overveje, hvordan jeg som udefrakommende ville opfatte det. Netop den ansatte understregede under evalueringen på den niende workshop, at han ikke havde set mig som en ”autoritet”, men som en ”kompetence” (5.1.8, WK9, 24).

Dette er en interessant ordveksling i lyset af beskrivelsen af tendensen til individualisering og sekularisering. Kommunikationsfilosof Ronald C. Arnett beskriver det postmoderne som en fordring om at gøre sit narrativ transparent og lade det indgå i et ligeværdigt møde med andre narrativer (Arnett 2006). Frem for som i en modernistisk tradition at se eget narrativ som overlegent, må det rumme en kritisk selvrefleksivitet og invitere andres kritiske perspektiver velkomne. Der er en genklang i den nævnte situation af, at tydelighed ikke opleves intimiderende, så længe den ikke ophæves til en autoritet. FDF-forælderen responderede senere på, at de fordybelsesøvelser, jeg havde bragt i spil, og hvor kirkelige elementer blev inddraget, var oplagte i lyset af det kirkelige udgangspunkt for forløbet.

5.1.2.3. Opsamling

I dette indledende afsnit har jeg beskrevet, hvordan praktikerne definerede deres indgang til forløbet lidt forskelligt. Nogle vægtede det at udvikle meningsfulde praksisser for 30-50-årige, mens andre særligt vægtede læring til kirkens generelle måde at udvikle praksisser på eller medinddragelsen af den frivillige og den ansatte. Der var således ikke et fælles afsæt, et fælles tydeligt projekt eller en tydelig vej at gå, blot en vilje til at udforske feltet sammen.

Transparensen omkring Kirkefondets afsæt ansporede en længere drøftelse om forholdet mellem kultur og kirke. Initiativgruppens sammensathed gjorde, at der ikke var en fællesmængde af kirkelig praksiserfaring og viden at bygge på; dette rettede fokus mod forløbet som et liminalt felt i sig selv. Min daværende tolkning var, at forforståelser og forhåbninger for forløbet måtte udfoldes og indbyrdes kendskab og tillid vokse frem over tid, inden det blev relevant at tage beslutninger og at handle.

5.1.3. At reflektere sammen

I det følgende vendes blikket fra forløbets afsæt hos praktikerne og hos aktionsforskeren mod den videre hermeneutiske proces, hvori forforståelser blev udforsket. Det var min antagelse, at praktikerne havde behov for at udforske, hvilke forhåbninger, de gjorde sig, hvilke forforståelser dette byggede på, hvilke forskellige perspektiver de havde at byde ind med, og hvad de kunne mødes omkring. Der viste sig at være mange perspektiver at italesætte; derfor bestod de første to workshops udelukkende i refleksionselementer, som omhandlede tanker om forholdet mellem kirke og lokalsamfund samt for to praktikeres vedkommende hidtidige oplevelser med andres deltagelse i kirkelig praksis.

5.1.3.1. Et spontant refleksionselement

I forlængelse af den ansattes overvejelser om kirken som delvist kulturhus udviklede der sig en samtale om forholdet mellem ”kulturelle aktiviteter” og ”kirke”, et spontant refleksionselement. Den ansatte mente, at de i den københavnske kirke allerede var eksperimenterende, og at det gjaldt om at være bevidst om og at synliggøre dette, så flere ville deltage i de eksisterende aktiviteter. Den ene sognepræst gengav en samtale med en journalist, hvor han havde argumenteret for de mange kulturelle begivenheder i kirken.

> (…) indirekte markerer vi jo kirken og kirkens budskab i alt, hvad vi laver. Og nogle er mere hardcore end andre, hvis man kan sige det sådan, nogle foretrækker gudstjenesten og den direkte forkyndelse, og nogen foretrækker måske der, hvor man, hvad kan man sige, bliver inspireret i sin tro, bliver inspireret i sin livsopfattelse, sådan som man måske gør ved at komme til en filmaften, eller komme til et foredrag, eller til en koncert (WK1, 5).

FDF-forælderen pointerede, at de kulturelle arrangementer var ”en måde at angribe det på - det kan vi jo ikke komme udenom - at der er mange, der ser folkekirken som en stor støvet ting, der er så kedelig at komme ind i. Og netop alle de kulturelle arrangementer, som kirken så har, det er jo netop en måde at, hvad skal man sige, få støvet det af på (…)” (WK1, 5). Den ansatte mente, som tidligere nævnt, at stadig flere fandt Gud i ”det sociale nærvær” (5.1.2.2). De kom ikke fra en fælles historik og forsøgte at få greb om kirkens forhold til lokalområdet, men udforskede krydsfeltet mellem kultur og kirke fra hvert deres perspektiv og skulle gennem denne udforskning lære hinanden at kende. Liminaliteten bestod ikke så meget i en fælles bevægelse frem mod noget ukendt, men i at rette blikket mod et krydsfelt, som deres eget møde på sin vis var en del af.

Efter nogle minutter brød jeg ind og foreslog, at samtale fortsatte under overskriften ”håb/drømme/længsler” i relation til det at række ud til spejderforældre og andre 30-50-årige i lokalområdet. Dermed udfordrede jeg dem til at dele ikke bare forståelser af krydsfeltet kultur og kirke, men at bringe sig selv i spil med deres motivation, i det omfang de ønskede det. Udtrykket ’længsel’ gav plads til en eksistentiel-fænomenologisk tilgang til forløbet, forstået som stående i kontrast til en formålsstyret tilgang til udvikling.[38] Samtidig nuancerede jeg temaet med muligheden for at tale om ”håb” eller ”drømme”, sådan at praktikerne ikke oplevede et pres for at skulle opleve en længsel efter noget eller for at skulle udlevere mere af sig selv, end de havde lyst til. Denne intention om at respektere og værne om den enkeltes privatsfære afspejler Thorsteds pointering af det væsentlige i ikke at afkræve individet selvudlevering i en situation, der ikke opleves tryg og fri (Thorsted 2011, 100-102). I dette lys kan situationen forstås sådan, at den skulle give plads til, at subjektet *kunne* bringe sin egen livsverden i spil, uden at dette var påkrævet.

Undervejs i refleksionselementet satte praktikerne ord på ikke blot håb, drømme eller længsler, men også erfaringer, de havde at bygge videre på. Jeg skrev derfor ”At bygge på” et andet sted på whiteboardet og placerede hver pointe fra praktikerne i relation til en af de to overskrifter. Også i dette forløb spillede praksiserfaring en central rolle i det, som praktikerne havde at bære med ind i forløbet.

---

[38] I baggrundsinterviewet med konsulent Peter Tingleff fra udviklingsprojektet Kirke på Vej i Roskilde Stift beskriver denne, hvordan han oplever, at deltagere kom i berøring med noget væsentligt, når der spørges netop til deres ’længsel’ (B1, 13).

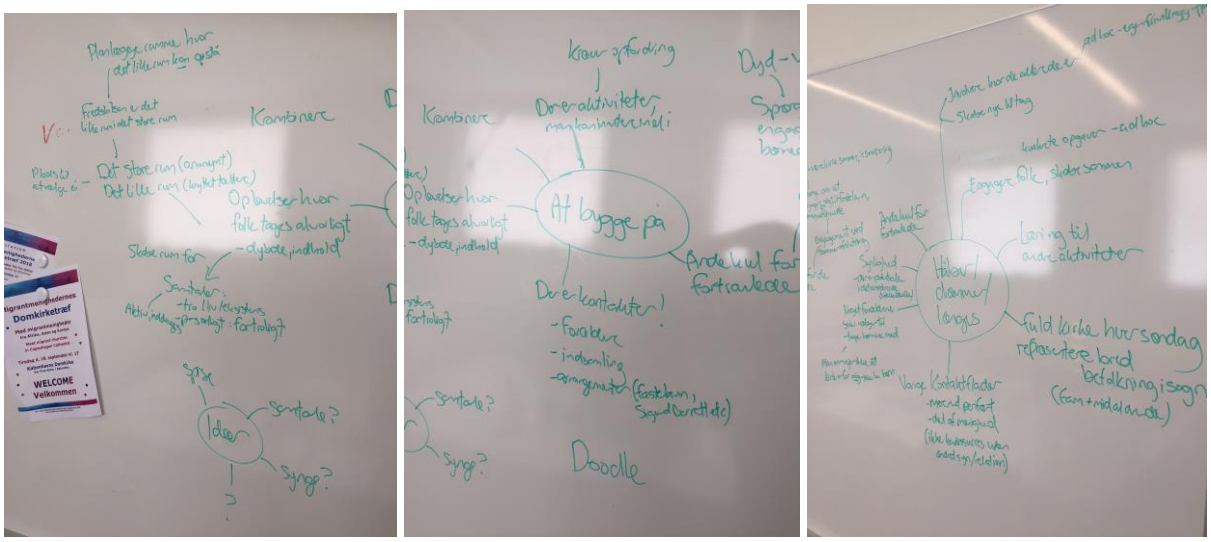

Figur 5

Dette medførte dog ikke, at man fandt frem til en bestemt vej at gå med afsæt i et fælles sæt af forforståelser. Snarere kredsede perspektiverne om hinanden og gik i mange forskellige retninger. *Den ene sognepræst* drømte om, at flere 30-50-årige deltog i søndagsgudstjenesten. Det var den aktivitet, der blev lagt store kræfter i, og det var for ham som præst oplagt at overveje, hvordan den kunne ændres, så det ville ske. Samtidig gav han udtryk for et ønske om at lytte til spejderforælderen og den nyligt ansatte og at støtte op om, hvad de var optaget af. Her blev et tema anslået, der skulle vise sig centralt for forløbet. Det var det på én gang komplicerede og ressourcefyldte spændingsfelt mellem at være den handlende sognepræst, der er centralt involveret i meget af det, der foregik, og ønsket om at give plads til andres deltagelse (eller med et praktisk teologisk udtryk *participation*) og initiativ (Iversen 2021, 173). *Den anden sognepræst* håbede på at ”skabe nogle kontaktflader, som stikker lidt dybere end den der helt perifere berøring, som man har som konfirmandforældre, eller FDF-forældre, eller hvad det nu er, men altså, hvor man egentlig får en oplevelse af at være en del af en menighed” (WK1, 6).[39] *FDF-forælderens* bidrag handlede i højere grad om at beskrive de udfordringer, han så i mødet mellem kirke og hans ligesindede i lokalområdet. Disse havde behov for et sted til at slukke mobiltelefonen og finde ro, men havde netop derfor vanskeligt ved at overskue at deltage. At man ikke forventede, at der var

[39] Hvad han forstår ved ”menigheden”, fremgår ikke; dette havde det været oplagt at få uddybet.

noget relevant at komme efter i kirken, udfordrede blot situationen yderligere. Refleksionselementets form gav plads til denne afsøgende mangfoldighed af perspektiver uden at forcere enighed eller handling. At tavleformen samlede pointer, men ikke fokuserede på, hvem der 'ejede' hvilket udsagn, gav plads til at bygge videre på hinandens perspektiver i form af bekræftelse, nuancering, videreudvikling eller udfordring samt til at forholde sig tavs og afventende. Det var tydeligt, at praktikerne havde forskellige forståelser af, hvad der var behov for, og forskellige drømme at arbejde ud fra. Skulle der være mulighed for at opbygge leg, communitas og resonans, var der behov for, at individet oplevede at kunne bevare sin individualitet; dette understreger både Gadamer (*"ein sich verhaltender"*), Turner (*"individual distinctiveness"*) og Rosa (*"Selbstwirksamkeit"*) inden for hver deres teoridannelse (Gadamer 1965, 102; Turner 1982, 45-46; Rosa 2016, 271). Den aktive deltagelse gjaldt dog særligt sognepræster og den ansatte. Dette skulle blive endnu mere udtalt i den videre drøftelse, hvor fokus rettedes mod den praksiserfaring, der var at bygge videre på.

5.1.3.2. En kreativ hermeneutik

Undervejs opstod en situation, hvor den ansatte og den ene sognepræst detaljeret udfoldede en bestemt fælles oplevelse, som skulle få en særlig betydning for eller placering i de to praktikeres samlede udbytte af aktionsforskningsforløbet. Et foredrag havde handlet om forholdet mellem tro og helbred og var blevet fulgt op af mange kommentarer og spørgsmål blandt deltagerne. Man organiserede spontant en opfølgende aften med plads til samtale om egne erfaringer, hvor foredragsholderen var til stede. Sognepræsten sagde, at "det er noget med, at folk føler, de bliver taget alvorligt. I og med, at man ikke bare kommer hen og bliver doceret en sandhed, men at den sandhed, jeg kommer med, eller den tro, jeg kommer med, den livsanskuelse, jeg kommer med, den vil vi gerne lytte til" (WK1, 8). Det var min oplevelse, at de to praktikere blev mere eftertænksomme, de forestillede sig de konkrete situationer, beskrev dem i detaljer og virkede mere begejstrede end tidligere på workshoppen. Med afsæt i Rosas resonansteori er det min tolkning, at der for de to personer var resonans forbundet med dette minde. De stod i et forhold til den begivenhed, der havde udspillet sig, og som de havde været en del af.

Jeg forsøgte at invitere til at udfolde dette yderligere: "Så der er også noget at bygge videre på i forhold til at kombinere forskellige udtryk på en eller anden måde?" De to praktikere bekræftede dette og fortsatte deres refleksion over forholdet mellem *det store rum*, som ikke skal være ren underholdning, men sætte tanker i gang, og *det lille rum* med plads til folks personlige

overvejelser. Ved at gentage praktikernes udtalelser, gav jeg dem anledning til at dvæle ved temaer, udfolde flere perspektiver og sammenfatte det, der var væsentligt. Sognepræsten opsummerede samtalen på følgende måde:

> (…) man skaber et rum, der er fortroligt nok til, at folk tør åbne op for deres personlige historier. Og det er jo egentlig vekselvirkningen mellem det store rum, hvor man måske mere tager imod, og så det lille rum, hvor man får mulighed for selv at erhverve banen og byde ind (…) Og det kan også være at, man kan sige - vekselvirkningen mellem det store rum og det lille rum kan være det der med, at for nogle er det nok med det store rum. Altså for nogle er det der med at gå for tæt på og blive for privat, 'det er ikke lige mig,' eller 'der er jeg ikke kommet til endnu, så jeg har det fint med bare at bevæge mig rundt i det store rum, hvor jeg kan komme ind og sidde på den bagerste række og lytte, og måske blive lidt klogere, og måske næste gang turde komme lidt tættere på' (WK1, 9).

Sognepræsten og den ansatte udviklede et sprog omkring "det store rum" og "det lille rum" som en vekselvirkning mellem at være modtager og at bidrage aktivt, og som muligheden for at skifte mellem at forsvinde i en anonym forsamling og at bringe sig selv i spil og blive synlig. Ved at give folk mulighed for begge dele, giver man dem plads til at foretage deres egen bevægelse af deltagelse i mødet med kirken. Begrebene små og store rum afspejler en respekt for individets fremmedhed, men giver samtidig mulighed for synlig og personlig deltagelse. Efterfølgende talte den ansatte og sognepræsten om, hvordan de genkendte oplevelsen af, at det lille rum opstod under fredshilsenen under gudstjenesten, hvor gudstjenestedeltagerne giver hånd og siger "Guds fred" til hinanden. Her blev den nye begrebsramme overført som en måde at forstå andre begivenheder på.

Den ansatte fortalte om en særlig oplevelse, hvor en fredshilsen under en gudstjeneste blev til et "fredskram" over for nogle personer, der netop havde deltaget i en bisættelse, og sognepræsten bemærkede forlængelse, at "der opstår nogle små mirakler". Denne kommentar samlede jeg op og forsøgte at gøre almen: "Det, der opstår, det er også meget fint at have i hovedet, for man kan planlægge nok så meget, men det dér, det kan man jo ikke planlægge." De to praktikere bekræftede dette, og sognepræsten fortsatte:

> ”Det, der er planlagt, er at der er skabt en ramme, hvori det kan opstå. For man kunne også have valgt en ramme, hvori det ikke kunne opstå. Men i og med at man har en ramme, som fredshilsnen jo er, er det et liturgisk element, så vil den mulighed kunne opstå fra tid til anden, og det kan være et af de steder, hvor man nedbryder den der anonymitet, der ellers ligger i det store rum (WK1, 10).

Her udfoldes relationen mellem liturgisk ramme og spontanitet som et dynamisk forhold, der tilsammen muliggør, at små rum finder sted, når der er en parathed til det.[40] Dette er oplagt at forstå i lyset af resonansteori:

> Vel at mærke betyder selvvirksomhed i resonansteoretisk forstand *ikke* at have kontrol over en proces eller en aktivitet, men evnen til at kunne nå noget eller nogen, og hvor udfaldet er åbent; det betyder, at den anden kan nås, men ikke, at den anden kan kontrolleres; det betyder opnåelighed i en responsiv hændelse, hvor udfaldet ikke er givet. Så længe vi udfører handlinger, hvor vi er sikre på forløbet, og at det vil lykkes, vil vi måske nok få succesoplevelser, men ingen resonansoplevelser (Rosa 2020, 49).

Rosa taler godt nok om forholdet mellem subjekt og en person, en genstand eller ’det større’, mens vi her ser på arrangementer. Men ligesom Rosa beskriver, at man må læse en bog for at opleve resonans i forhold til den, eller sætte musik på for at kunne opleve det samme, dog uden garanti for, at det ville ske, på samme måde mener jeg, at man kan tale om at lægge til rette for, at oplevelser af resonans kan opstå for andre under en gudstjeneste eller en event, dog uden at man kan kontrollere, at det vil finde sted. Der var tilsyneladende to niveauer af resonans på spil i relation til foredraget. Dels opstod der et forhold, som vi kan tolke som resonans blandt deltagerne. Dels kan man sige, at den ansatte og sognepræsten oplevede resonans i relation til arrangementet; de lod sig tiltale af begivenheden og ændrede på kalenderens arrangementer som en respons på det, de blev mødt af, for at give plads til det, der udspillede sig. Således var de som arrangører ikke distancerede fra det, der udspillede sig, men var selv deltagende og responsive.

---

[40] Sognepræsten omtalte fredshilsenen som et liturgisk element. Det havde været oplagt at spørge ind til dette tema for at se på forholdet mellem gudstjeneste og andre kirkelige praksisser.

Udfordringen var imidlertid, at det kun var dem, dette syntes meningsfuldt for, mens de to øvrige praktikere fungerede som ikke-involverede tilhørerere. Det var ikke *deres* praksiserfaring, som fik en hermeneutisk overbygning. Det havde oplagt været lærerigt at spørge ind til, hvordan de oplevede at lytte til de andres samtale.

Det er muligt at lægge til rette for særlige øjeblikke af resonans, men de kan ikke iscenesættes, og der skal være plads til ikke at ønske at hengive sig til det, der finder sted i øjeblikket. Denne delikate balance havde de skabt et sprog for, som kunne bringes med ind i det videre forløb. Det udgjorde ikke en strategi, snarere en forståelsesramme. Skal vi se på dette i lyset af Rosa og Gadamer, er der ikke blot tale om situeret dømmekraft (phronesis), men om som arrangører at være prisgivet det vilkår, at det, man håber på er ukontrollerbart, og at legen spiller sit eget spil.
De to praktikere satte ikke blot ord på forhåbninger eller på en måde at se situationen på, som de bar med sig ind i lokalet. De gik på opdagelse i egne og hinandens forforståelser og erfaringer og indkredsede gennem samtalen sprog for deres måde at forstå bestemte begivenheder på, og i det lys at skabe begreb omkring det, der kan opstå i kirken. Med Alvesson og Skjöldbergs betegnelse tolker jeg, at der var tale om en fokuseret og intensiveret *hermeneutisk kreativitet*, dog ikke som akademiske forskere, men som praktikere, der bedrev kreativ hermeneutik på deres egen hverdag (Alvesson & Skjöldberg 2009, 175). Samtalen fandt sted med afsæt i en dialogbaseret fænomenologisk fordybelse i konkrete begivenheder. Derigennem skabte de to praktikere lokal teori. Den skete blot ikke på baggrund af aktioner i aktionsforskningsprojektet, men i dialogen omkring tidligere erfaringer.

Det hermeneutiske arbejde bidrog til måden at forstå fremtidige handlemuligheder på. At have ”det store rum” som begrebsramme kunne give sprog for og hjælpe dem til at reflektere over, om et planlagt kulturelt arrangement ville gøre det let at være anonymt til stede og samtidig potentielt udfordre og inspirere frem for blot at underholde. Begrebet ”det lille rum” kunne hjælpe dem til at overveje, om der var tilstrækkelig mulighed for, at ”små rum” som fænomen *kan* opstå. De drøftede desuden, hvordan den fysiske indretning af kirken kunne understøtte denne bevægelse mellem store og små rum, og hvordan arealet omkring kirken kunne give anledning til at bevæge sig ind i kirken som et mellemrum.

Sognepræsten så senere tilbage på samtalen om små og store rum som noget af det mest interessante i forløbet, foruden det at de øvrige praktikere blev engageret på nye måder. For ham var det en lokal teori, der kunne anvendes i relation til øvrig udvikling af kirkens organisering, praksisformer og indretning (5.1.7.2).

Den ansatte gav udtryk for, at disse drøftelser hjalp ham til at se sammenhængen mellem kirkens formelle visioner, som han blev præsenteret for som nyansat og hans hverdagspraksis: ”Når jeg nu sidder her med jer, så har jeg sådan en oplevelse af, at der mangler et eller andet bindeled, som jeg oplever, at det her kan være med til at løse, med at gøre [kirkens mission] mere tydelig og konkret på det helt personlige plan” (WK1, 12). Initiativgruppen fik for dem funktion af et internt læringsrum, hvor man på tværs af funktioner i kirken kunne reflektere over og skabe integration mellem praksis og formål samt bearbejdelse af hidtidig viden og erfaring med henblik på at kaste lys over den videre udvikling. Dette vækkede samtidig spørgsmålet om, hvorvidt der var et behov, som ikke handlede om udvikling af nye praksisser, men om i det hele taget at fremme refleksivitet som en mere integreret del af arbejdet i kirken. Den ansatte gav senere udtryk for, at det særlige ved disse situationer (refleksionsøvelserne) var, at der var plads til eftertænksomhed og til at bevæge sig ud ad en tangent, og at jeg samtidig hjalp dem til at komme tilbage til sagen, samt at jeg skabte overblik over de mange overvejelser.

Den lokale teori havde samtidig bredere relevans i det praktisk-teologiske forskningsfelt. Således bidrog praktikerne allerede i refleksionen over tidligere erfaring til teoretisering. Oftest sker dette på baggrund af de aktioner, der finder sted som del af aktionsforskningsforløbet (Frimann & Sunesen 2019; Frimann, Hersted, Søbye & Bach 2018). Dette viser, i hvor høj grad der kan ligge erfaringer gemt i den lokale kirke, som praktikerne selv er i stand til at omsætte til forståelse, der har almen relevans, men blot ikke har haft anledning dertil. Det kunne samtidig være en indikation på, hvor begrænset formaliseret faglighed, der er på området.

Det var et skøn at lade denne samtale udfolde sig og tage tiden fra andre programpunkter, eksempelvis en samtale om, hvad kirke er. Forfatterne bag TAR beskriver forholdet mellem planlægning og det at gribe øjeblikkets bevægelse plads på følgende måde:

> Action research also relies upon *kairos* time - the right moment, the unplanned insight, the conversation that takes off when participants ‘loose track of time’. Too rigid enforcement of chronological time can squash these moments which are often decisive for the research (Cameron m.fl. 2010, 66).

Dilemmaet bestod i, at der måske var tale om et sådant øjeblik for to praktikere, mens jeg ikke vidste, om de andre praktikere havde haft gavn af at afrunde refleksionselementet. Den udviklede lokale teori viste sig at være en reference at vende tilbage til undervejs. Imidlertid var det primært de to pågældende praktikere, der var optaget af dette. Den lå som en referenceramme omkring de

praksisser, der blev udviklet, men kunne være blevet udfoldet yderligere. Heri lå samtidig fortsat en del af udfordringen i det pågældende forløb. Der var ganske enkelt så forskellige erfarings- og betydningshorisonter i spil, at det var vanskeligt at samles om en begrebsramme, der oplevedes udviklende og igangsættende for den samlede initiativgruppe. Dette viser begrænsningen i refleksionsøvelsen som afsæt for handling. Den forudsætter, at der er en praksis at reflektere på baggrund af. Dette skulle vise sig at blive en central pointe i afhandlingen.

Samtidig var der tilsyneladende behov for en bearbejdelse af forforståelser og praksiserfaring bagudrettet for de mest kirkevante for at kunne lade sig forstyrre af nye horisonter: ”En forståelse, der er ledet af en metodisk bevidsthed, må bestræbe sig for ikke uden videre at fuldføre sine anticipationer, men gøre dem bevidste for at kunne kontrollere dem og hermed opnå den rette forståelse ud fra sagen selv” (Gadamer 2007, 257). Det viste sig, at de, der talte mest i begyndelsen, forholdt sig stadig mere lyttende over tid, mens den mere stille FDF-forælder talte mere. Praktikerne blev stadig mere opmærksomme på det, der skete i rummet mellem dem og mere responsive over for hinanden. Dette italesatte de selv på den femte workshop (WWK5, 10). Måske var der behov for plads til at bringe de holdninger i spil, praktikerne bar med sig, inden deres nysgerrighed for alvor blev vendt mod hinanden. Også dette var refleksionselementet en anledning til.

5.1.3.3. En lokal stemme

For også at skabe rum for de praksiserfaringer, FDF-forælderen måtte have at bidrage med, spurgte jeg til, om der var erfaringer, man kunne bygge videre på fra FDF. Dermed tog jeg en anden type funktion på mig end hidtil, nemlig den at sikre et lokalt perspektiv i samtalen. Samtidig søgte jeg ud fra aktionsforskerens ledelsesfunktion at inkludere den mindst talende med mindst kirkeligt kendskab ud fra de ressourcer, han havde. FDF-forælderen pegede blandt andet på det oplagte i at have en mere medinddragende tilgang til deltagere. Dette var der tradition for i dele af FDF-arbejdet, mens deltagere i kirkens aktiviteter i højere grad kom med en forestilling om at skulle serviceres:

> Jeg tror bare, at det, man skal blive bedre til, det er at spørge, for jeg tror faktisk, at der står en masse, der gerne vil hjælpe, hvis det er. Og så få aflivet den der myte med at, nå men kirken, der er jo masser af folk, som kan servicere én, så det er jo bare sådan et sted, hvor man går hen og bliver serviceret (WK1, 12).

Han nåede samtidig frem til, at det ikke var dette, der ville kunne møde det behov for ”et åndehul”, som han selv og folk omkring ham havde. Alligevel var der enighed om, at perspektivet omkring medinddragelse skulle tages med i det videre forløb.

Denne samtalesekvens, som de øvrige praktikere gik med ind i for en kort bemærkning, havde et hermeneutisk perspektiv, som blev kastet på det samlede børne- og familiearbejde i kirken. Selve rummet for samtale på tværs af sædvanlige arbejdsgrene i kirken skabte anledning til innovative perspektiver på den eksisterende praksis, som andre praktikere i initiativgruppen kunne tage med sig. Allerede her blev det tydeligt, at der lå et potentiale i at skabe anledning til samtaler, der ikke handlede om iværksættelse af nye initiativer, men om inddragelse af nye stemmer og uventede perspektiver på den eksisterende praksis.

FDF-forælderens erkendelse af et behov, som han ikke havde en løsning på, korresponderede godt med den metodologi, jeg havde italesat. Det var min antagelse, at det ville være relevant at afholde en lytterunde eller på anden måde lytte sig ind på flere FDF- og spejderforældres, eller andre forældres, livsverden. Jeg afsluttede derfor workshoppen med at pege på det for mig at se oplagte i at afholde en lytterunde.

5.1.3.4. Hverdagen som del af den hermeneutiske cirkel

På sin vis fortsatte refleksionsøvelsen på den efterfølgende workshop med den mellemliggende periode praksis som endnu en forståelseshorisont i forhold til drøftelsen på den første workshop.
På den anden workshop fortalte den ansatte, at han havde set på noterne fra den første drøftelse, og at det havde sat en række tanker i gang i relation til hans arbejde i kirken. Da nogle unge fra lokalområdet havde kigget ind i kirken, havde han givet sig tid til at tale med dem.
På et eller andet tidspunkt fik vi en virkelig dybsindig, nærmest eksistentiel [udtaler ordet omhyggeligt] samtale ind imellem noget af alt det her humoristiske indslag (…) Og det tror jeg, jeg er begyndt at blive mere opsøgende på end tidligere, qua de der skærmbilleder, der ligger inde bag ved. Ikke at jeg har læst op på det inden vi skulle mødes, det havde været optimalt, det har jeg simpelthen ikke nået. Jeg læste det gennem, da du sendte det, og jeg tænkte, det er fandeme godt samlet op, ikke? [ler] Den der mindmap-ting der var lavet på væggen. Jeg synes, det er inspirerende. Og jeg vil gerne gøre det meget mere efterhånden, som jeg får det arbejdet ind (WK1, 10).

Således havde workshoppen udgjort det rum for refleksion, den ansatte havde savnet at have som led i arbejdet i kirken. Særligt drøftelsen om ”små rum” for ”eksistentiel” samtale i de store

rum, hvor folk let kom forbi, havde givet ham en hermeneutisk forståelsesramme for hans hverdag. Helt i tråd med aktionsforskningens bevægelse mellem refleksion og aktion skete der allerede her en bevægelse mellem det, der fandt sted på workshoppen og praksis. På denne baggrund udviklede der sig yderligere lokal teori, hvor praktikerne og jeg begyndte at tale om ”mellemrum” i kirken som potentielle steder for ”den lille samtale”. Praktikerne beskrev kirkens foyer og området omkring kirken som sådanne fysiske mellemrum, og om tidspunkterne før og efter et formelt arrangement som tidslige mellemrum, hvori "små rum” og ”den lille samtale” også potentielt kunne udspille sig, eksempelvis kirkekaffen i kirkens foyer efter gudstjenesten, som både fysisk og tidsligt fandt sted i et mellemrum. Denne *lokale teori* blev en hermeneutisk ramme for det videre forløb, som praktikerne løbende vendte tilbage til.

I den københavnske initiativgruppe blev refleksionselementer over tid en anledning til at forstå hverdagspraksis i et nyt lys og at lade hverdagspraksissen kaste lys over det igangværende udviklingsforløb og forståelsen af, hvori kirkens praksis består. Det udfordrede hele forståelsen af, hvad en kirkelig praksis er. Det var på denne baggrund, jeg begyndte at tale om praksis og praksisformer frem for ’tiltag’, for at pege på, at al deltagelse i situationer i princippet kan udgøre en praksis, der bærer sin egen mening, og at kirkelig praksis i høj grad kan udspille sig uformelt.

5.1.3.5. Konsulentens rolle i refleksionsøvelsen

Sognepræsterne havde behov for at reflektere over de erfaringer og forforståelser, de havde at bygge videre på, FDF-forælderen havde behov for at opleve sig tilstrækkelig tryg og have tilstrækkelig orientering til at turde og være i stand til at bidrage aktivt, og den ansatte havde behov for at dele udviklingsrelaterede tanker, han havde, men som der ikke tidligere havde været anledning til at byde ind med. Dermed begyndte den liminoide fase, som kunne generere forandring, allerede idet de samledes om det fælles ønske at skabe tiltag for 30-50-årige med udgangspunkt i FDF- og spejderforældre.

Set i lyset af forløbet som en etablering af et liminalt felt var det min opgave som aktionsforsker at give plads til, at praktikernes bevægelser ind i en samtale, der kunne skabe bevægelse udadtil, var ganske forskellige. Derfor gjaldt det om ikke at foregive, at der var en fælles tradition at finde sammen om; derimod måtte jeg som konsulent søge at fastholde fremmedheden og flertydigheden og at give plads til at skabe og udforske midt i den. At fremprovokere en søgen efter enighed kunne positionere én tilgang som den toneangivende og dermed bidrage til opbyggelse af en uhensigtsmæssig diskursiv magtstruktur i gruppen. Det ville være en uhensigtsmæssig anvendelse

af Gadamers orientering mod harmoni, jævnfør Habermas' (2005) kritik af dennes antagelse om, at harmoni vil opstå, hvis tradition bringes i spil i tilstrækkelig grad. Der var med andre ord en stor kompleksitet af perspektiver at fastholde, samtidig med at den fælles forhåbning var at kunne bevæge sig henimod handling og læring i relation til at udvikle kontekstuelle kirkelige praksisser. Jeg begyndte at forstå min funktion som den at facilitere et fælles rum for deltagelse i praksisser, der for praktikerne var meningsfulde i sig selv, og som kunne udgøre et fælles afsæt med en indbyrdes respekt for hinandens fremmedhed. *Refleksionselementer* kunne bidrage til at skabe refleksivitet og indbyrdes forståelse, men det var *fordybelsesøvelser*, der skulle vise sig at skabe det fælles afsæt, der muliggjorde en eksistentiel hengivelse til oplevelsen af *sammen* at bevæge sig ud i fremmed territorium.

5.1.3.6. Opsamling

Gennem refleksion over forholdet mellem kirke og lokalsamfund, egne forhåbninger i relation til 30-50-årige i lokalområdet og tidligere erfaringer udforskede praktikerne egne og lyttede til andres forforståelser og praksiserfaringer med relevans for det at udvikle kirkelige praksisser. Nogle tog udgangspunkt i eksisterende erfaringer i kirken, mens andre var optaget af målgruppens forestillinger om kirken og de barrierer, der eksisterede. To praktikere gengav to oplevelser præget af en høj grad af resonans; på workshoppen blev de udfoldet fænomenologisk, og lokal teori blev udviklet på baggrund deraf. Begejstringen syntes ikke at smitte af på de øvrige praktikere, mens de to praktikere omtalte dette som noget af det for dem væsentligste i forløbet. Set i et liminalitetsperspektiv var praktikerne blot på vej ind i et liminalt felt af indbyrdes deltagelse og potentiel resonans og havde ikke et samlet 'vi' at handle som. Det krævede tid, hvis der skulle opstå tilstrækkelig indbyrdes kendskab og tryghed, ligesom der måtte dannes et fælles afsæt at handle ud fra. Hvori dette fælles afsæt kunne bestå, og om det ville kunne opstå, stod helt åbent.

5.1.4. At skabe rum for fælles praksiserfaring

Efter omfattende refleksion blandt praktikerne over en række temaer relateret til at udvikle kirkelige praksisser i den lokale kontekst så jeg det som oplagt, at de fik indblik i nogle FDF- og spejderforældres livsverdener. Jeg havde fra begyndelsen peget på lytterunden som en mulighed og aftalte med tovholderen at afprøve lytterunden i initiativgruppen som afsæt for drøftelse af de næste skridt. Dette kunne give initiativgruppen et *fælles* billede af konkrete personer at tage afsæt i, så udgangspunktet var konkrete personer og møder frem for abstrakte forforståelser og indbyrdes gengivelser.

Samtidig så jeg et behov for opbyggelse af fællesskab og indbyrdes tillid, som ikke relaterede sig til viden om kirke eller forudsatte bestemte forståelseshorisonter og praksiserfaringer. Derfor ville jeg indlede med en fordybelsesøvelse, som ikke krævede andet end villighed til at deltage her og nu. Gadamer peger på legen som den deltagelse, subjektet kan give sig hen til uden blik for et ydre formål (3.1.3). Ved at indlede med det, jeg i tilbageblik kalder for en fordybelsesøvelse, håbede jeg, at fokus kunne flyttes fra den abstrakte planlægning til noget umiddelbart og legende, der udelukkende bar sin egen mening. Dette havde jeg dog på daværende tidspunkt ikke et teoretisk sprog for, ligesom jeg ikke havde en klar forestilling om, hvad det ville bære med sig. Der var således i høj grad tale om en bevægelse i liminalitet for mig som aktionsforsker. Jeg kunne blot opstille en ramme og invitere praktikerne til at deltage. Derefter ville jeg afholde en form for lytterunde med praktikerne, men tilpasse den til de behov og muligheder, jeg så.

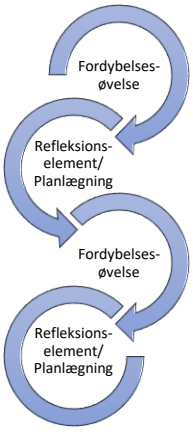

Figur 6

I hver af den tredje til den sjette workshop indgik en eller flere fordybelsesøvelser (0) en del af tiden, mens det meste af den øvrige tid gik med at forsøge at indkredse beslutninger og at planlægge eksperimenter.

5.1.4.1. Undren – at bringe sig selv i spil

Den første fordybelsesøvelse viste sig at spille en afgørende rolle for FDF-forælderens og den nytilkomne spejderforælders deltagelse i det videre forløb og for deres initiativer til at udvikle kirkelige praksisser. Den ene sognepræst, FDF-forælderen og den ansatte deltog sammen med spejderforælderen, som sognepræsten for nyligt havde mødt, og som ikke havde noget kendskab

til kirken, men var nysgerrig på den. Efter at den nytilkomne var blevet introduceret til forløbet af de øvrige praktikere, gik vi hen til en park. Jeg inviterede dem til i løbet af få minutter at finde en genstand, der vakte deres undren, på samme måde som jeg havde gjort i det midtjyske forløb; her var rammen blot en park.

Først vil jeg præsentere baggrunden for øvelsen. Den var inspireret af Hansens undrings-værksteder, som han anvender i forbindelse med fænomenologisk funderet aktionsforskning blandt fagpersoner, eksempelvis designstuderende og hospice-personale.[41] Han henviser blandt andet til Gadamers optagethed af 'sagen selv' og har udviklet praksisser til at fordybe sig eksistentielt i temaer knyttet til det faglige virke uden fokus på et ydre formål (Hansen 2018, 61-62).[42] Hans ærinde er at skabe rum for fordybelse og forundring også i organisatoriske kontekster. Han pointerer samtidig, at "et sådant fællesskab og en sådan undringsbaseret dialogform kan man kun ankomme til, hvis man tør stille sig i det åbne og samtale ud fra en søgende, legende, tankeeksperimenterende og også forundret og forsigtigt lyttende holdning" (ibid., 16). Det var min forhåbning, at en fordybelsesøvelse, der handlede om undren, ville give anledning til at bringe sig selv i spil, uden at situationen oplevedes som grænseoverskridende og privat på den måde, som Thorsted advarer imod. Derudover ville den forhåbentlig ligestille praktikerne ved ikke at kræve en særlig viden om eller relation til kirke. Min forhåbning var, at det kunne understøtte dem i at forholde sig opmærksomt og udforskende snarere end løsningsorienteret.

Jeg bad praktikerne bevæge sig rundt i det nærliggende område i parken i tre minutter for at finde en genstand, som vakte deres undren (WK3, 4).[43] Derefter mødtes vi igen, og de viste os andre, hvad de havde fundet. Sognepræsten havde lagt mærke til et skilt, man ikke længere kunne læse. Han tænkte, "gad vide, hvad der engang har stået," og gættede på, at der havde stået badning forbudt eller fiskeri forbudt. Men det mindede ham også om "kirken, når den er værst. Der er skiltet tilbage, der er stangen tilbage, men det budskab, som man ønsker at give mennesker, det er væk, det er forsvundet. Det er det sted, kirken absolut ikke skal befinde sig..." FDF-forælderen undrede sig over en fodbold, der flød på en dam. For ham var det et billede på "en forladt leg, en

[41] Undringsværkstedet har desuden ligget til grund for konceptet "eksistenssamtaler" i folkekirken som udfoldet i en bogudgivelse (Funch & Ringmose 2018).
[42] Hansen skelner med henvisning til "praxis" (den "praksis" hos Gadamer, som jeg tidligere har henvist til,) og den formålsrationelle og instrumentelle "praksis".
[43] De følgende citater er hentet fra bilag WK3.

leg der stoppede der. Det var sikkert sjovt indtil – og det er jo også lidt ærgerligt. Og måske skal man finde på en ny leg eller genfinde noget andet. Det kan også være kirken (…)" Spejder-forælderen pegede på en tom legeplads og sagde: "Jeg kom til at tænke på, at heldagsskolen gør, at der ikke er nogen, der benytter legepladsen. Og det er lidt trist ikke, at der ikke er flere, der har tid til at gå ind og benytte legepladsen (…) Jeg synes selv, vi havde et fortravlet liv [som børnefamilie]". En fælles samtale fortsatte omkring forældres og børns travle liv i dag. Den ansatte havde undret sig over bilspor i mudderet ved kanten af dammen og fortsatte: "Når jeg bevæger mig rundt inde i kirken, oplever jeg, at jeg efterlader spor (…) For så vidt er det gode spor, jeg efterlader. Så tror jeg, der er en sandsynlighed for, at de vælger at komme igen. Modsat hvis jeg var sur og gnaven. (…) Hvad er det for et spor, vi gerne vil sætte, hvordan får vi præsenteret sporet?" Samtalen fortsatte og kredsede om tanker om, hvorvidt kirken forbindes med forbudsskilte, ønsker om snarere at sætte fokus på, hvad man kan, og om livsudfoldelse. De talte blandt andet om at forsøge at undlade at bande i kirken og om at blive eftertænksom i kirkerummet. Jeg kommenterede med én sætning, at jeg som barn havde set et rødt gulvtæppe inden for en alterskranke og havde troet, at det symboliserede, at man ikke måtte lege der. Sognepræsten delte erfaringer af, hvordan folk, han havde samtaler med, reagerede på det at opholde sig i kirkerummet. Jeg samlede ikke op på temaerne, men ventede til flowet i samtalen ebbede ud. Min rolle var den at fremsætte spillereglerne og at åbne et rum for interaktion, der ikke havde noget formål uden for samtalen i sig selv og i helt begrænset omfang at deltage.

Ved at dele undren gav praktikerne hinanden et indblik i deres måde at ræsonnere på, og de modtog hinandens beretninger uden at korrigere, kontrastere eller anvende det til at fremme en egen pointe.

To forhold overraskede mig i denne forbindelse. For det første var det ikke min intention, at praktikerne skulle relatere deres 'fund' til forløbet eller kirken. Det gjorde både FDF-lederen og sognepræsten imidlertid. Med metaforerne indfangedes nogle for dem væsentlige udfordringer, som de på forskellige måder havde kredset om, men ikke udtalt så direkte. En metafor kan indfange en helhedsforståelse af et fænomen, som er rigere, end hvis man forsøger at beskrive det (Kvale & Brinkmann 2009, 214; Alvesson & Skjöldberg 2009, 125). Set i et liminalitetsperspektiv repræsenterede to af metaforerne oplevelser af overgang og forandring og knyttede udvikling til grundlæggende tanker om, hvad kirke er. Sognepræsten pegede på den uønskede forandring, hvor kirken mistede sit budskab. FDF-forælderen satte billede på tanken om, at der ikke var nogen vej tilbage til det, der havde været. Dette intensiverede muligvis en oplevelse af liminalitet i forløbet,

men først og fremmes var det blot var en øvelse, der ikke skulle bruges til noget eller diskuteres. Jeg kommenterede konsekvent ikke på de løsninger, praktikerne fandt i fordybelsesøvelserne, for at de fik lov at stå for sig selv.

Et andet forhold, der overraskede mig, var senere at opdage, hvor udfordrende denne fordybelsesøvelse havde været for FDF-forælderen. Et år senere så han i et interview tilbage på den pågældende situation som et vendepunkt i forløbet:

> (…) den dag var også sådan lidt, nå men så skal vi finde noget, der siger os et eller andet, og fortælle om det. Jeg tænkte: Gud, jeg kan da ik', det kan jeg sgu da ikke – men alligevel fandt man på et eller andet, man reflekterer over og skal fortælle om. Det gør også, at det løsner lidt op. (…) at skulle lidt ud et sted, hvor, i ubekendt land, for mig, og fortælle lidt om det, det synes jeg er ret sjovt, det er et sjovt sted at komme hen, for det udfordrer en, og det kan jeg godt lide. Og jeg kan mærke, at det på en eller anden måde så løsner det op inden i mig, når jeg har overvundet den lille frygt, der måske er inden i mig, eller den usikkerhed, eller hvad man skal kalde det, ik', "det gik sgu da egentligt meget godt", så er jeg lidt mere afslappet ik', og lidt mere ja. Så på den måde. Og det hjælper til, at når man kommer hen i en fælles snak, eller sådan noget, jamen så er jeg lidt mere afslappet, og hviler måske lidt mere i mig selv, og er lidt mere tryg i, jamen, jeg har også noget at byde ind med (IK3, 2).

Her er to ting at bemærke fra et liminalitetsperspektiv. For det første gik dørtærsklen ikke fra en velkendt praksis til at udvikle noget nyt, men udgjorde skridtet ind i et kirkeligt skabende rum i samspil med disse øvrige personer. Den definerende udfordring i forløbet var således forskellig for de enkelte personer.

For det andet beskrev FDF-forælderen det som en positiv udfordring, hvor fremmedheden i situationen var tilpas stor. Der var en opgave at mestre. På den måde kan man se fordybelsesøvelsen som et lille liminalt rum i udviklingsforløbets større liminale rum. Den "lille" overgang gav den nødvendige erfaring af tilhørsforhold og mestring til at kunne træde op på den fælles "store" overgang til at bidrage i forløbet.

Turner beskriver liminaliteten som et sted, der ikke kun giver mulighed for kreativitet, men også fortvivlelse og en oplevelse af destruktivt kaos: "(…) liminality may be for many the acme

of insecurity, the breakthrough of chaos into cosmos, of disorder into order, [rather][44] than the milieu of creative interhuman or transhuman satisfactions and achievements" (1982, 46). Idet der var tale om et på mange måder liminoidt rum, som var frivilligt tilvalgt og kunne forlades, er det næppe sandsynligt, at praktikerne oplevede en så stor grad af kaos, som det Turner beskriver. Godt nok lagde forskningsprojektet og de indbyrdes forventninger oplagt et vist pres om deltagelse på praktikerne, men de undlod på skift at deltage, når de var forhindrede på grund af arbejde, sygdom eller travlhed. Det liminales kaos ser jeg imidlertid i en mild grad komme til udtryk i FDF-forælderens frygt for at deltage og skulle bidrage inden for en ramme, hvor sædvanlige roller er ophævet eller ikke etablerede. Udfordringen ved deltagelsen i det liminoide rum skulle være så tilpas tryg, at den potentielle kreativitet ikke blev erstattet af passivitet, tilpasning af ytringer med henblik på at opnå social accept eller afbrydelse af deltagelsen i forløbet.[45]

Resonansterminologien kaster et mere konkret lys over den bevægelse, der skete hos FDF-forælderen.[46] Han gik til opgaven med nervøsitet for, om han ville finde noget at undres over og bidrage med og var ikke sikker på, om det vil lykkes. Rosa beskriver, hvordan det netop er usikkerheden omkring udfaldet af et spil, der gør det interessant, og at det på samme måde er spændingen mellem ønsket om at stå i relation til noget andet og den andens eller det andets fremmedhed og ukontrollerbarhed, der gør denne eller dette tiltrækkende (Rosa 2020, 90). FDF-forælderen beskrev senere, hvordan han *først* overvandt barrieren for sig selv og *efterfølgende* kunne dele det, han fandt, med de andre og her få oplevelsen af at have noget at bidrage med til det fælles. Dette kan oplagt ses i lyset af Rosas pointering af, at resonans i relation til omverdenen forudsætter "selvvirksomhed", at man står i sig selv, responderer og ikke bliver absorberet i relationen til dette eller denne fremmede (2020, 33). Fordybelsesøvelsen gav anledning til, at resonans kunne opstå mellem den enkelte og en eller flere genstande, "Dinge", som Rosa kalder det, som man kan opleve diagonal resonans i relation til (2016, 281). Det krævede en ramme, som

[44] Jeg antager, at dette ord eller et lignende mangler i sætningen.
[45] Sidstnævnte tendens kan med følelsessociologen Scheff (2011) og ritualteoretikeren Goffmann (1959) betegnes som skam. De peger dog i højere grad på skammens nødvendige funktion i forhold til at opretholde det sociale liv. Mit ærinde er at pege på resonans som et forhold, der ikke blot gør det muligt at fastholde både individualitet og fællesskab, men gør, at de to forhold potentielt kan forstærke hinanden.
[46] Rosa har som en hovedpointe i *Unverfügbarkeit*, at *"resonans ikke kan frembringes instrumentelt eller ikke kan bringes under kontrol"* (2020, 35).

gjorde det legitimt at trække sig bort fra gruppen for en tid. Overvindelsen gav en oplevelse af succes og kunne bringes i spil i samtalen som et eget udtryk. Derefter kom muligheden for horisontal, mellemmenneskelig resonans gennem anledningen til at dele med hinanden.

5.1.4.2. Gåturen – en fælles praksis at bygge på

Det var som sagt intentionen at afprøve lytterunden som form med praktikerne. Samtidig ønskede jeg at tage afsæt i den lokale tradition. Da der var en tradition for at gå pilgrimsvandringer i kirken, foreslog jeg praktikerne, at vi gik en tur i parken, mens jeg stillede dem de samme spørgsmål som praktikerne i den midtjyske initiativgruppe havde drøftet i lytterunden (5.1.6.1). Det viste sig, at det i høj grad blev en fordybelsesøvelse, der bar sin egen mening, frem for at opleves som en metodisk oplæring. Det var eksempelvis ikke oplagt at tage noter. Spørgsmålet om, hvilke tanker, praktikerne gjorde sig om lokalsamfundet, drøftede de, mens vi gik sammen i en lille gruppe. Praktikerne skiftedes til at tage ordet, og samtalen endte i en fælles drøftelse. Et centralt tema var børns og forældres forbrug af elektroniske medier og manglen på tid og nærvær i familierne. Dette tema havde FDF-forælderen kort berørt på den første workshop, mens det her blev udfoldet og drøftet i fællesskab. Da vi nåede til det næste spørgsmål om, hvad der gav mening til praktikernes hverdag, stod vi i en lille cirkel. Praktikerne formulerede sig kort, klart og personligt. Jeg tog dette, sammen med villigheden til at stå i en lille kreds og tale sammen uden refleksionstid, som udtryk for, at der var en høj grad af indbyrdes tillid, og at der var opbygget en indbyrdes horisontal resonans at bygge videre på. Ved slutningen af gåturen spurgte sognepræsten mig, hvilke tanker, jeg selv gjorde mig om det givne emne. Måske han som erfaren leder af pilgrimsvandringer var bevidst om, at arrangøren af en pilgrimsvandring samtidig måtte være en ligeværdig deltager. Jeg svarede på spørgsmålet, og samtalen fortsatte.

Da vi kom tilbage til kirkebygningen, bad jeg praktikerne dele deres tanker om oplevelserne i parken. Spejderforælderen sagde, at det havde været interessant at tale med nye mennesker, og at det havde været en hyggelig gåtur i godt vejr. Den ansatte påpegede, at de ikke havde set nedbrydningsprocessen i bladene, hvis de havde siddet indendørs. At reflektere gående havde åbnet for dialogen, mente han. Han var selv optaget af at skabe andre mellemrum, hvor der var plads til at tale om det, der gik én på. FDF-forælderen oplevede, at det var lettere at tale sammen, når de gik, end når de sad over for hinanden. Sognepræsten koblede oplevelsen til sin erfaring med pilgrimsvandringer og påpegede, at man er på lige fod, har et fælles foretagende, hurtigere kommer til at tale om det, der ”ligger en på hjerte”, og at indbyrdes forhindringer blev mindre. Han tilføjede,

at det for ham løftede samtalen yderligere, når man under en pilgrimsvandring bevægede sig ind i en kirke sammen. Denne tanke tog praktikerne med ind i planlægningen af aktioner, som vi skal se på nedenfor.

I refleksionen på baggrund af fordybelsesøvelsen var det enkelt at udlede mening og læring sammen, fordi det viste tilbage til praksiserfaring knyttet til en fælles begivenhed. Dette stod i kontrast til den mere uoverskuelige mængde af perspektiver og referencer til viden og praksiserfaring, som ikke var fælles, som i højere grad havde kendetegnet de hidtidige refleksionselementer. Den kropslige bevægelse, samspillet med naturen, og det at gøre noget sammen ud over at tale, bidrog på forskellige måder til, at samtalen ændredes. Der opstod et sprog omkring oplevelserne, som blev fælles, selv om det ikke er religiøst. Det var på baggrund af den kropsligt forankrede oplevelse og ønsket om gentagelse deraf, at idéer til nye praksisser begyndte at tage form. Den kognitive refleksion var ikke desto mindre væsentlig for, at det, der skulle bygges videre på, blev sprogliggjort, at planlægning kunne ske og aktion blive tilpasset til andre kontekster.[47]

5.1.4.3. Aktionsforskeren som deltagende

Da jeg blev inviteret til at deltage i samtalen, hvilket skete flere gange i relation til fordybelsesøvelser, blev jeg udfordret på, hvori min rolle bestod. At undlade at tage imod invitationen til at deltage i et vist omfang og i stedet betragte praktikernes deltagelse og sårbarhed fra distancen kunne hindre resonans i at opstå i den indbyrdes interaktion. Mere grundlæggende handlede dette om at være troværdig i lyset af den kirkeopfattelse, som jeg havde præsenteret dem for, nemlig at samspillet mellem mennesker i sig selv kunne være en del af kirkens udtryk. Samtidig måtte jeg fastholde mit analytiske konsulentperspektiv som et forsøg på et overblik over forløbet og videre handlemuligheder, trods min situerede og begrænsede forståelse.

Jeg blev på min egen måde en deltagende, der gik sammen med praktikerne, og jeg deltog i samtalen, da sognepræsten inviterede mig til at gøre det. Det markerede, at jeg var til stede, ikke blot som en række konsulentfunktioner, men som et medmenneske. Jeg begyndte at se dette som at være en *medvandrer* på praktikernes rejse. Jeg var lige så ubekendt med, hvor de bevægede sig

[47] Denne bevægelse fra oplevelse til refleksivitet kunne være udfoldet med Svend Bjergs (2006) forståelse af forholdet mellem oplevelse og erfaring.

hen som de, og min deltagelse var lige så situeret og begrænset som deres, blot med en anden forståelseshorisont, en anden praksiserfaring samt med et andet ansvar for og en anden indflydelse på forløbet. Hvor grænsen går for aktionsforskerens deltagelse er et spørgsmål om løbende bedømmelse af situationen og af den rette grad af deltagelse og distance (Smith 2007)[48]. Der kan trækkes på tidligere erfaringer, men det er i høj grad et spørgsmål om phronesis, den praktiske visdom, som Gadamer omtaler.

5.1.4.4. Hvordan praksiserfaringen skabte bevægelse

Fordybelsesøvelserne i parken affødte to nye retninger i forløbet, som skulle forblive parallelle spor med den ambivalens i forhold til fokus og tidsanvendelse, det skabte. Det ene handlede om den interne interaktion i kirken. Det andet handlede om ønsket om at give flere 30-50-årige mulighed for at deltage i lignende gåture med samtaler om eksistentielle temaer. I det følgende udfoldes de to spor.

For det første kastede praksiserfaringen lys over hverdagen i kirken, både som arbejdsplads og i menighedsrådsarbejdet. Den udfordrede den interaktion, der kendetegnede arbejdet i kirken. I løbet af den følgende ordveksling skete en drejning, som satte konturen for meget af det videre arbejde, der skete. Jeg gengiver derfor en længere passage (WK3, 7-8):

Ansat En af de refleksioner, jeg har, faktisk igen og igen, når vi sidder her i vores gruppe, måske endnu stærkere, da vi gik på grund af rummet udenfor, det er, at når jeg er her på arbejdspladsen, og jeg tænker i forhold til kollegerne, vi har fast kalendermøde hver fredag, ikke, jeg er med i et par udvalg (…) jeg savner rummet til at kunne reflektere og kontakte nogle af de der dybereliggende spekulationer, som [sognepræsten] også refererer til, kan dukke op på pilgrimsturene. Hvor der ikke er en fast dagsorden (…) Fordi uanset hvad vi holder møde om, så har vi en dagsorden, og hvad mener vi om

[48] Baseret på klienters evaluering af konsulentforløb beskriver antropolog og ph.d. Irene Skovgaard Smith (2007) den optimale fremmedhed hos en konsulent i længere forløb som afgørende for samarbejdet mellem konsulent og klient i forbindelse med implementering af forandringsprocesser i store organisationer. Konsulenten ses ideelt som ”en af os” og har samtidig noget nyt og fremmed at bidrage med. Konteksten er en ganske anden, men forskningsprojektet har tydeliggjort relevansen af at se på konsulentens balance mellem at være tæt på og at være en fremmed.

det, hvad mener vi om det. Hvor den der lidt mere frie kreative proces ikke får rum, eller den får ikke tid (…)

Sognep. Men du har fuldstændig ret. Det er netop aldrig den samtale, man får tid til, fordi der er så mange strukturerede ting, som hele tiden lægger sig først. Det der ligger nedenunder skal man bevidst, så at sige, gribe fat i, hvis man vil nå derhen, ikke. Så skal man simpelthen organisere, at man en gang imellem river noget tid ud.

Frivillig Ja

Sognep. Og så går man en tur sammen eller et eller andet, hvor der ikke er den der dagsorden, men hvor der måske nok er nogen, der sætter noget i gang, som gør, at det her bliver spændende. Det her kan vi få noget substans i. Og vi kommer hjem og kender hinanden bedre. [andre sukker, siger ”mm”] Og vi kender hinandens bevæggrund for at være de mennesker, vi er. Og hinandens bevæggrunde for at have de holdninger, vi har. Og det at man kender folks bevæggrunde for at have de synspunkter og de holdninger, de har, det er jo meget også konfliktdæmpende, kan man sige (…) Der er både den interne, hvordan skal man sige, hvordan bliver vi bedre til at være gode for hinanden. Og samtidig er der det med, hvordan når vi ud, hvordan bringer vi også de her tanker i spil i forhold til vores omgivelser.

Ansat Ja

FDF-foræl. Men måske er et godt sted at starte -

Sognep. - med os selv –

FDF-foræl. - med os selv, ja. Det er som regel et meget godt udgangspunkt. At se indad i stedet
for udad.

Selv at deltage i en formaliseret praksis i form af en fordybelsesøvelse vakte en forestilling om, at hverdagen i højere grad kunne være præget af tilsvarende praksisser, organiserede men ikke formålstyrede. Heri lå en erkendelse af, at praksis udspringer af praksis. Ligesom praktikerne havde behov for at have en fælles praksis at lade nye tiltag udspringe fra, sådan havde de som kirke (forstået som organisation) behov for at udvikle den fælles praksis, som deres virke kunne udspringe af. Også denne erkendelse kan ses som en lokal teori omkring det at udvikle praksisser.

På dette felt kunne *tre* praktikere drøfte handlemuligheder, fordi de havde en fælles kontekst i form af menighedsrådet, og en fælles referenceramme i form af deltagelse i fordybelsesøvelserne i parken. I den fælles refleksion over kontekst og praksiserfaring opstod et *vi*, som var i stand til at handle sammen, fordi de kunne *se* det samme handlingspotentiale i en konkret kontekst baseret på *praksiserfaring*. Her var forholdet mellem aktion og refleksion udvidet i forhold til udgangspunktet. Aktionen gjaldt ikke blot en målgruppe, men organisationen selv, og den udsprang ikke af refleksion over aktioner blandt en målgruppe, men af deres egen deltagelse.

Her blev en forskel på den lokale kirke og en virksomhed eller en offentlig institution tydelig. At forankre en kirkelig praksis internt bar i sig selv værdi; udadrettede tiltag kunne ses som liggende i forlængelse deraf. Set i lyset af kirkerefleksionsmodellen indledte de her en samtale om, at der var brug for *organisering*, der understøttede den interne *praksis* som værd at give opmærksomhed og understøtte i sig selv. Dette kunne muligvis høre til det, som Rasmussen har beskrevet som ”langsomme, personlige og skjulte dannelsesprocesser” med udgangspunkt i de organisatorisk involverede (Rasmussen 2008, 40; se 1.6.1).

I relation til det andet spor udfordrede jeg praktikerne til at overveje, om der var noget at udforske i forhold til de 30-50årige i lokalområdet, som havde dannet udgangspunkt for forløbet. Jeg foreslog dem at lytte til en gruppe spejderforældre, for eksempel i en lytterunde, ligesom de havde lyttet til hinanden på gåturen. Således lagde jeg op til at bringe et lytteelement ind i forløbet (jf. aktionsforskningscirklen, 4.4.1). Initiativgruppen valgte imidlertid på FDF-forælderens initiativ at udvikle et koncept omkring gåture med samtaler om eksistentielle temaer, som han sammen med andre FDF- og spejderforældre kunne iværksætte og lede.

I ét perspektiv kan man sige, at de dermed valgte ikke at anvende den lyttende tilgang, som jeg havde lagt op til. På den anden side kan man sige, at den lyttende dimension i stedet fandt sted internt i den ganske sammensatte initiativgruppe, og at det var her, der skete forandring. Udfordringen lå så blot i, at der ikke var flere frivillige i målgruppen involveret, som var optaget af det samme projekt.

Min tolkning her er, at hvor en praksisdeltagelse vakte oplevelser af resonans, opstod et engagement omkring det at skabe anledninger til lignende praksiserfaringer. Den fælles praksiserfaring medførte, at der kunne opstå et fælles sprog og en fælles begejstring midt i den indbyrdes forskellighed. Det var deltagelsen i fordybelsesøvelsen og det interne lytteelement, efterfulgt af et kort refleksionselement derover, som dannede afsæt for praksisudvikling.

Der udviklede sig således to gennemgående spor i forløbet, for det første ønsket om at fremme dét internt, som de ønskede at skabe anledninger til i lokalområdet, for det andet ønsket om at udvikle en praksis i samspillet med 30-50-årige i lokalområdet.

5.1.5. At bringe kirkeligheden i spil

Der var fra begyndelsen lagt op til, at praktikerne skulle reflektere over dette som del af forløbet. Efter den tredje workshop var det min vurdering, at der var brug for, og at der var tilstrækkelig indbyrdes tillid, til at give mere eksplicit anledning til at tale om kristendom og kirke, parallelt med påbegyndelsen af design af aktion indadtil i kirken og udadtil i form af gåture med eksistentielle samtaler. Spørgsmålet var, hvordan den samtale skulle kunne finde sted, når jeg ikke kunne tage for givet, at der var en fælles religiøs socialisering i form af viden og praksiserfaring, jævnfør det generelle billede af danskernes religiøsitet og Rosens beskrivelse af danskernes begrænsede religiøse sproglighed (1.5.1; Rosen 2009).

En refleksionsøvelse om, hvad kirke er, som den, der fandt sted i den midtjyske initiativgruppe, ville næppe få samme karakter, da der ikke var en fælles erfaring og historik at trække på (5.1.3.2). Risikoen var, at sognepræsternes sproglighed, viden og erfaring ville dominere samtalen. Derfor valgte jeg en form, hvor fokus ikke var rettet mod at definere kirkelighed, men i højere grad lagde op til at gå på opdagelse sammen.

5.1.5.1. Resonans i kirkerummet

Først bad jeg praktikerne gå rundt i kirkerummet og finde en genstand eller et sted, som mindede dem om noget for dem betydningsfuldt. Fordybelsesøvelsen var affødt af spejderforælderens kommentar på den tredje workshop om, at hun godt kunne lide altertavlen. Derefter samledes vi med mulighed for at fortælle om deres fund. FDF-forælderen sagde:

> (…) når jeg står herinde, og det kan være hvilket som helst kirkerum, vil jeg sige, næsten, så minder det mig også meget om dåb og bryllupper og begravelser jeg har været til i forskellige kirker, kan man sige, det knytter sig ikke til ét. Men hvis jeg skal sige noget her, så er der specielt to ting, der sådan minder mig om noget i mit liv. Det er lysgloben, hvor jeg tit går hen og tænder et lys og mindes de folk, jeg har nært i mit liv og sender dem gode tanker (WK4, 1-2).

Han fortalte dernæst om en oplevelse, hvor han spillede orgel med et nærtstående familiemedlem. ”Fuld pedal der. Og det synes jeg var nogle dejlige timer, vi havde der. Det var skide-hyggeligt. Og kirken lå heldigvis så afsides, så der ikke var nogen, der kunne høre det. [ler] Ellers – der er bare noget over et kirkerum, når man træder ind. Der er en dejlig ro. Så man kan læne sig tilbage” (WK4, 2). Associationerne er knyttet til konkrete begivenheder, betydningsfulde relationer og kropslige erfaringer. At knytte an til artefakter og et fysisk sted aktiverede tidligere oplevelser, som kan tolkes som kendetegnet ved resonans, som fysiske artefakter understøttede, lysgloben, orglet og kirkerummet som helhed. Ved at dvæle ved disse oplevelser blev resonanserfaringen genfremkaldt og bragt med ind i samtalen med de øvrige praktikere. At sanserne blev bragt i spil, gjorde det muligt at skabe forbindelse til de praksiserfaringer, der er kropsligt forankret. (Det er dette, praksisteori i praktisk teologi typisk vil rette fokus mod (2.1.1).) FDF-forælderen kommenterede efterfølgende selv på denne øvelse og udfolder tematikken fremmedhed og mod til at bringe sig selv i spil:

> (...) Nogle gange har det da også netop udfordret mig lidt, når man står i kirkerummet, og du siger: ”Nå, men find noget, der siger dig et eller andet, eller [som] du kan relatere til.” Hvad skal jeg lige tage og hive fat i? (…) det er også rart at høre [præsten] sige noget, det gør også mig klogere på nogle ting (…) Man giver hinanden noget. Det godt være, at man står inde i sådan et kirkerum og føler sig lidt på udebane, men igen det her med, at det også er noget med at hvile i sig selv og stole på sig selv. Præsten kan køre derudaf med en masse viden omkring det kirkelige derinde i kirkerummet, men jeg kommer jo med noget andet, som også giver gruppen noget viden, på en eller anden måde, eller nogle tanker eller noget at reflektere over hvert fald. Så på den måde, så giver man og tager man jo noget af hinanden (IK3, 2).

At oplevelsen var positiv i tilbageblik havde en direkte sammenhæng med oplevelsen af at have noget at bidrage med. Med afsæt i Rosa kan man se dette sådan, at skal der opstå resonans, skal der hos individet være en respons på det, man mødes af. Oplever man sig udslettet eller ensrettet, sådan at man ikke har sin egen stemme, er der ikke tale om negativ resonans, men simpelthen fravær af resonans, at verden omkring en ikke taler til en, men synes stum (Rosa 2016, 306). Fremmedheden blev i FDF-forælderens tilfælde så at sige vendt til noget, der ikke var skræmmende, men udfordrende. Der opstod en form for resonans i forhold til de genstande, der

talte til ham, orglet og lysgloben samt kirkerummet som helhed, men også i forhold til selve opgaven med at finde en genstand. Både påmindelsen om vigtige minder og oplevelsen af at fuldføre opgaven påvirkede ham tilsyneladende på en måde, som kan tolkes som udtryk for diagonal resonans. Deltagelsen stod ikke i kontrast til det at lytte til sognepræsterne eller at få ny viden, tværtimod var det netop fordi FDF-forælderen oplevede en ligeværdighed i deltagelsen, trods forskellige udgangspunkter, at det var interessant at modtage ny viden om kristendom og kirke; det skete som del af den fælles udveksling og deltagelse.

Her er en væsentlig pointe at hente i forhold til det at involvere frivillige, som ikke nødvendigvis har en stærk kirkelig socialisering. De praksiserfaringer, som de frivillige bar med sig, var ikke koblet til forståelse og viden, som kunne bringes i spil under refleksionsøvelser, men var knyttet til kropslige erfaringer. Derfor måtte krop og sanser aktiveres, for at det, den frivillige bar med sig, kunne bringes i spil som del af forløbet. Det liminale rum, som aktionsforskeren kan skabe, kan netop bestå i sådanne anledninger, hvor erfaringer fremkaldes gennem sanserne.

Samtidig blev det at udforske kirkerummet en anledning til, at sognepræsterne blev langt mere tydelige omkring deres egen tro og deres egne overvejelser omkring kirke. Den ene sognepræst gik frem til altertavlen og udtalte: ”Jeg tænker meget på det liv og det fællesskab, vi har. I nadveren, som ligger der midt på det grønne (…) Jeg synes at nadveren er meget et symbol på, hvorfor vi skal gå ud i verden. Fordi han delte sig selv med os. Og vi skal ikke bare holde det for os selv” (WK4, 2). Den anden sognepræst tog Bibelen og ritualbogen på alteret i hænderne og kaldte Bibelen

> ”fundamentet, ikke bare for mig, men for det, vi gør i kirken. Det er, at vi på den ene side har et grundlag, som er kilden til det vi siger og gør. Men ritualbogen er det, der hele tiden skal udfordre os til, hvordan får vi det her grundlag formidlet ud, hvordan gør vi rent faktisk?” (WK4, 3).

For sognepræsterne blev fordybelsesøvelsen anledning til at bringe kristendommens og teologiens forståelseshorisont i spil knyttet til konkrete symboler. De italesatte senere selv to virkninger, det havde haft at bevæge sig ind i kirkerummet. Den ene sognepræst mente, at han muligvis havde taget en præsterolle på sig i situationen og havde fokuseret på, hvad han skulle ”fortælle”. Den ansatte bekræftede, at kirkerummet inviterede til at fortælle historier om kristendommen med afsæt i de symboler, der var tilgængelige. Den anden sognepræst pegede på en anden forskel, det havde gjort at bevæge sig ind i kirkerummet:

> [I kirkerummet] bliver talt til os, i stedet for, at der bare bliver talt sammen. Og det er det kirken kan (…) Du vil ikke få den samme fortælling, hvis du sad [i mødelokalet], fordi det rum bærer jo på nogle fortællinger, som spiller sammen med vores private og personlige fortællinger, og det mødested, det er jo der gnisten sker, kan man sige. Hvor er mødet mellem mit liv og kirkens liv? Hvor er mødet mellem mig og Kristus? (WK9, 11).

Den ændrede relation forstår jeg som udtryk for, at der blev anledning til en erfaring af resonans i forhold til Gud. I mødelokalet var det dem selv, der talte, mens kirkerummet for sognepræsten gav en opmærksomhed til det, der var større end dem selv og tiltalte dem. Denne ændring var forankret i den kropslige bevægelse ind i kirkerummet. Den fysiske tilstedeværelse i rummet byggede ifølge sognepræsten bro mellem det, der skete i gudstjenesten, og udviklingen af andre kirkelige praksisser, forklarede sognepræsten.

Også fordybelsesøvelsen som ramme bidrog til, at sognepræsterne blev mere eksplicit teologiske:

> (…) måske [man] bevidst holder sig lidt tilbage i den gruppe, fordi man siger, alle skal have plads, og man kan så let, som fagmand, komme til at overtrumfe, hvis man kan sige sådan, med den viden man nu har, eller den erfaring man har, og så videre. Det kan hurtigt lukke munden på alle andre. Så derfor tror jeg da, at både [den anden sognepræst] og jeg har været meget bevidste om at være forsigtige, og skabe en ligebyrdig samtale. Men her var der mulighed for at komme på banen med noget, hvor der var lidt mere teologi, kan man sige" (WK9, 11).

At de blot skulle tale på egne vegne, gav dem plads til selv at tale mere frit og teologisk.

Den ansatte pegede på en udsmykning, der symboliserede treenigheden, fader, søn og Helligånd: "For mit vedkommende handler det om at lægge hovedet tilbage og kigge op i loftet. Det har en speciel symbolik" (WK4, 1). Han fortalte, hvordan man kunne tolke det som et symbol på treenigheden, men også andre temaer. Senere gengav han, hvordan han ofte tog besøgende med ind i kirkerummet, viste dem kunstværket og talte med dem med udgangspunkt deri:

> Jeg tror, det var [en af sognepræsterne], der fortalte den første gang, da jeg lærte det der at kende med faderen og sønnen og så Helligånden. Så den kan jeg godt lide at bruge som et dåseåbnerværktøj på en eller anden underfundig måde, være med til at knappe folk op. For når de er forundrede, så er der en bedre klangbund for nogle af de større ting, der nu måtte være i livet, ikke. Så stilheden gør det store rum til det lille rum, eller hvad det nu kan være. Det er en kobling, vi har haft flere gange, ikke? (WK4, 9).

Den associering i kirkerummet, som fordybelsesøvelsen rummer, indgik allerede i hans måde at møde nye personer i kirken på. Han har blik for, hvordan visuelle genstande og tilstedeværelsen i det fysiske kirkerum kan afføde andre samtaler end dem, man ellers ville have. Dermed viste han de øvrige praktikere, hvordan det, de sammen havde oplevet, kunne omsættes til praksis i de uformelle mellemrum i kirken, sådan som de havde drøftet tidligere. Han anvendte den lokale teori om, hvordan ”små rum” i ”store rum” kunne opstå (5.1.3.2). Således blev hans erfaringer til en ressource for hele gruppen.

Afslutningsvis spurgte sognepræsten til, hvad jeg lagde mærke til i kirkerummet, og jeg pegede på altertavlen med et meget sammensat landskab uden ét dybdeperspektiv. Jeg beskrev det fascinerende i at gå på opdagelse sammen med en gruppe mennesker i en kirke, hvor der aldrig blot er én måde at se virkeligheden på, at der er mange perspektiver at lytte til og inddrage. Dermed var jeg igen en deltagende, der stod ved det situerede og begrænsede ved min egen tilstedeværelse, og at jeg var på min egen rejse i forståelse og praksis som aktionsforsker.

Mackewn argumenterer for, hvad inddragelse af sansebaserede, non-verbale øvelser kan bidrage med til faciliteringsprocesser (2.2):

> The group is energized by the novel approach, the individuals are inspired because their rational and intuitive minds are working together, both individual and group have access to intuitive hunches and personal and collective wisdom which were previously missing or unvoiced (Mackewn 2008, 627).

Fordybelsesøvelsen åbnede det at dvæle individuelt og at dele indtryk kollektivt i kirkerummet for forståelseshorisonter, livsverdener og resonansoplevelser på måder, der var mere intense end hidtil. Involveringen af sanser og adgangen til symboler gav adgang til erfaring, der var kropsligt forankret. Det frisatte sognepræsterne til at italesætte tro og teologi, den frivillige til at bidrage

med erfaringer og perspektiver, som han først opdagede relevansen og værdien af, idet han bragte dem i spil, og den ansatte til at videregive sine egne måder at skabe rum for den eksistentielle og religiøse samtale, som de var samlet om at fremme.

5.1.5.2. At lege kirkeforståelser frem

Således var associering i kirkerummet bevægelse og muliggjorde en ligeværdig samtale om erfaring relateret til kirken. Efterfølgende blev en anden kropsligt forankret fordybelsesøvelse anledning til at bryde med højtideligheden omkring kirke og derigennem netop fremme samtalen om den.

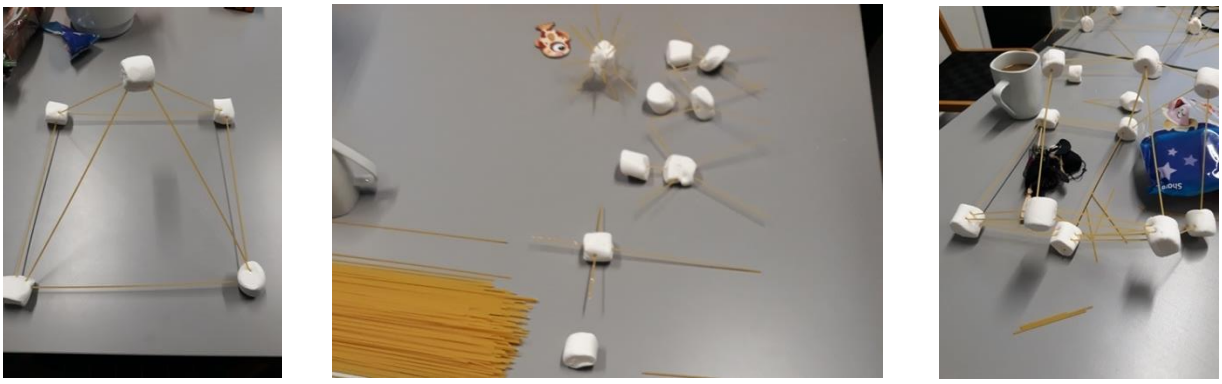

Figur 7

Vi gik ind i et mødelokale, hvor jeg bad praktikerne bygge installationer af skumfiduser og rå spaghetti, som afspejlede deres tanker om, hvad kirke er. Spejderforælderen gav udtryk for ikke tidligere at have fundet anledning til at stille disse spørgsmål. Latter, jokes, personlige overvejelser og spørgsmål om kirken, kirkeåret, kirkerummet og gudstjenesten blandede sig mellem hinanden, mens de arbejdede. Efterfølgende bad jeg praktikerne tolke hinandens byggeprojekter. Der blev talt om julelys, de hellige tre konger, der var faret vild, Jesus og de to røvere på korsene, krybber, hyrder, fællesskab og om en begejstret Jesus, der sagde 'jeg gjorde det', da han var opstået. Praktikerne talte om idealet om en transparent kirke, hvor der ikke var skel mellem indenfor og udenfor, men hvor det er let at se og bevæge sig ind og ud. Der udspillede sig ligeledes en samtale om Grundtvig og kirken som bygget af 'levende stene', om personlige relationer som den bedste reklamesøjle for kirken samt om, hvordan spejderlederen var blevet involveret gennem deltagelse i et marked uden for kirken.

Samtalen udspillede sig således i brudstykker, usystematisk og associerende. Spejderforælderen gav efterfølgende udtryk for, at det havde betydning, at kirken var et sted, hvor man kunne grine og anvende humor samt få anledning til at stille spørgsmål. Forforståelser blev bragt i spil i en associerende, deltagende bevægelse, som havde træk af den frihed og opløsning af roller, som Thorsted beskriver på følgende måde:

> In a community of play, the players have surrendered to play as a life phenomenon and become self-forgetful, placing some of their life into the hands of their good colleagues. In a community of play you feel safe and free, everyone is equal, there is no power negotiation, just a will to collaborate and, at the same time, allow space for the individual to experiment and just be (Thorsted 2016).

Jeg ville ikke kalde det et magtfrit rum, men at deltagelsen fremstod som kendetegnet ved disse træk af frihed, lighed, tryghed og eksperimenteren.

Det er interessant, at samtale om religiøse temaer og uhøjtidelighed syntes at følges ad. Den legende, associerende tilgang gav plads til at være undersøgende og stille spørgsmål til det indforståede, samt til at give udtryk for, hvad der var betydningsfuldt for én selv uafhængigt af de øvriges synspunkter og overbevisning. Når der var plads til at joke med det, i religionssociologisk forstand, hellige, var deltagelsen ikke styret af frygt for at overskride grænser, men gjorde det tværtimod muligt at udforske religiøse temaer. FDF-forælderen gav i evalueringen af workshoppen udtryk for, at fordybelsesøvelserne satte aftryk på den efterfølgende udvikling af konceptet for eksistentielle gåture i lokalområdet.

Man kan overveje, om der er tale om det, Turner kalder *anti-struktur*, og om det er *communitas*, der opstår:

> (…) the modality of human interrelatedness which is communitas can "play" across structural systems in a way too difficult for us at present to predict its motions – this is the experiential basis, I believe, of the Christian notion of "actual grace." Thus, (…) almost anywhere people can be subverted from their duties and rights into an atmosphere of communitas (Turner 1982, 45).

Turners karakteristik af sin britiske samtid i 1960erne er præget af en dikotomi mellem pligt og individualiseret nydelse, mens communitas er undtagelsen, der kun opstår kortvarigt, inden den

størkner i nye begrænsende strukturer. Fordybelsesøvelsen er rammesat og udgør dermed en struktur i sig selv. Jeg mener, at der er behov for at tilføje en dimension af liminalitet, som består i rammesat potentiale for og beskyttelse af udforskning af nye roller og handlemuligheder. Aktionsforskerens balancegang består i dette lys i at skulle lægge til rette for det at bryde vante rammer uden at kunne iscenesætte det.

5.1.5.3. Den lokale kirkes vision som forståelseshorisont

Endelig introducerede jeg et led, som var mere bundet, men fortsat ikke pegede direkte på det forløb, de stod i. Jeg skrev den københavnske kirkes officielle vision på tavlen og bad praktikerne overveje, om de så et samspil mellem den og noget af det, de havde talt om hidtil på workshoppen.[49] Dermed blev der skabt en eksplicit kobling til den del af kirkerefleksionsmodellen, der handlede om den københavnske kirkes vision. Tanken var, at det kunne understøtte en opfattelse af, at der var et samspil mellem det, de selv forbandt med kirke, og det, som den lokale kirke som helhed havde som vision.

Praktikerne associerede over, hvordan den pågældende vision blev afspejlet i en af skumfidus-installationerne, i det fællesskab, de havde italesat, og hvordan gåture i lokalområdet ville skabe anledninger til at følges ad og lære andre at kende. De drøftede, hvordan kirkens fysiske indretning kunne understøtte en let bevægelse mellem ’store rum’ og ’små rum’ i kirken ved at sætte fokus på ’mellemrum’, hvori 'små rum’ kunne opstå (5.1.3.2). Det kunne eksempelvis ske i kirkens foyer, som i høj grad var et mellemrum mellem gaden og kirkerummet. Således opstod samspil mellem vision, organisering, fysisk ramme og praksis. Den ene frivillige satte samtidig ord på, hvordan de muligvis havde forskellige tilgange til kirke. Jeg tolker det sådan, at jo flere erfaringer, der blev gjort af, at der var plads til forskellighed, jo mere turde praktikerne være tydelige og italesætte denne forskellighed, og jo mere voksede den indbyrdes tillid.

Set i relation til Four Voices of Theology var der ikke tale om, at én teologisk stemme blev undersøgt, men at der skabtes et rum, hvori mange stemmer kunne høres, blive inddraget eller blive drøftet (Cameron m.fl. 2010). Kirkens tradition, det personlige vidnesbyrd, overvejelser

[49] Af hensyn til anonymisering har jeg ikke gengivet visionsformuleringen her.

knyttet til det at stå mellem tradition og kontekst som sognepræst, levet religion og legende dekonstruktion af bibelske beretninger fandt sted side om side.

Aktionsforskningsforløbet udviklede sig til at blive mere omfattende, hvad angik antallet af workshops, end jeg havde forventet. Det viste sig, at de elementer, der skabte rum for resonans, var fordybelsesøvelser, refleksion over tidligere praksis og udvikling af den uformelle og den organisatoriske kultur i kirken, mens store dele af planlægningselementerne ikke var præget af resonans, og at det var svært at komme frem til beslutninger og handling. FDF-forælderen udtalte, at workshops ofte begynde i en lidt underlig tavshed, men at fordybelsesøvelserne engagerede dem i en grad, så de efterfølgende havde vanskeligt ved at ophøre med at tale (IKx). Dertil kom, at praktikerne selv kom med forslag til fordybelsesøvelser, som de antog kunne inspirere deres eget udviklingsforløb. De agerede således selv ud fra en oplevelse af, at deres egen evne til konceptudvikling udsprang af opbyggelse af fælles praksisdeltagelse. Derfor prioriterede jeg at lade fordybelsesøvelserne tage lang tid. Det havde ikke nødvendigvis været muligt i et betalt konsulentforløb, hvor et menighedsråd oplagt havde efterlyst mere målbare resultater. Det viste sig dog i tilbageblik at være disse fordybelsesøvelser, der affødte empowerment til at vedtage og gennemføre aktioner.

5.1.6. Planlægning og forsøg på aktion

På den tredje til den sjette workshop indgik således en eller flere fordybelsesøvelser efterfulgt af refleksion og planlægning af de næste skridt i forhold til en aktion.

5.1.6.1. Handlekraft gennem praksiserfaring

På den tredje workshop bakkede FDF-forælderen op om tanken om at styrke den interne praksis blandt ansatte og menighedsrådsmedlemmer. Samtidig var han på baggrund af fordybelses-øvelserne om undren og gåturen i parken blevet interesseret i at udvikle et koncept omkring gåture, hvor man drøftede eksistentielle temaer som et eksempel på det rum for fordybelse, han havde efterlyst. Han mente, at et sådant tiltag skulle være båret af frivillige i forlængelse af drøftelsen om at involvere lokale beboere frem for at servicere dem. Han foreslog at præsentere en skitse til en sådan praksis over for de øvrige FDF-forældre i håb om, at nogle af disse ville vise interesse for at indgå i en arrangørgruppe. Således var det praksiserfaring, snarere end abstrakt refleksion over forforståelser, der nærede forestillingsevnen og gav empowerment til selv at udvikle nye praksisser og at dele dem med andre. Set i et resonansperspektiv mener jeg, det var den indbyrdes resonans, der opstod i relation til fordybelsesøvelsen, der gav den værdi for praktikerne, og som

gav initiativ til at invitere andre til at deltage i lignende praksisformer. Et sådant initiativ fra FDF-forælderen kunne jeg tydeligvis ikke have planlagt ved hjælp af en formålsrationel tilgang. I dette er der den læring at hente, at understøttelse af udvikling i nogle tilfælde kan bestå i det at skabe rum for resonans i sig selv og se, hvad der springer ud af dette.

Den første mulighed for at tale med FDF-forældrene opstod imidlertid først et par måneder senere. Mens praktikerne ventede på dette, fortsatte de med at drøfte konceptet. De overvejede herunder, om de selv skulle igangsætte en gåturspraksis, hvis ikke det lykkedes at inddrage flere FDF-forældre. Samtidig blev principielle diskussioner taget op, herunder om alle skulle have mulighed for at deltage, herunder gangbesværede og børn, og hvori det kirkelige ved praksisformen kunne bestå. FDF-forælderen landede på idéen om efter gåturen kort at samles i kirkerummet i stilhed eller til musik og med efterfølgende kirkekaffe. I samtalerne ville tro og kristendom blive bragt i spil i det omfang, deltagerne selv tog det op i relation til det givne tema.

5.1.6.2. Den forskudte fremmedgørelse

Da FDF-forælderen fandt en anledning til at præsentere konceptet for andre forældre, var der ingen, der responderede på invitationen. Han havde flere gange stillet spørgsmålstegn ved, om forældrene ville have tid til at engagere sig. Alligevel undrede og ærgrede han sig, da han så tilbage på forløbet, idet han så konceptet som oplagt til forældre som ham selv. Det lykkedes herefter ikke at lægge møder på tidspunkter, hvor FDF-forælderen havde mulighed for at deltage i det videre workshopforløb.

På den følgende workshop var stemningen præget af forsinket deltagelse på grund af andre møder, flere afbrud af kolleger, der skulle tale med sognepræsterne samt ærgrelse over, at det ikke var lykkedes at inddrage FDF-forældre. Den ene sognepræst havde en anden analyse end FDF-forælderen:

> Men problemet med de der grupper er måske også, at det er os, der kommer og siger, nu skal I bare høre, vi har en rigtig god ide til jer (…) [Man kan] sidde og tænke, årh, det er dem der ovre i kirken der sidder og vil et eller andet. Så kan man let få forsvarsmekanismerne lidt op, ikke (WK9, 3).

Der opstod en grundlæggende refleksion omkring inddragelse af frivillige, nemlig at ejerskab ofte går forud for frivilligt engagement på tovholderniveau. Mens det tydeligste skel i begyndelsen gik mellem de kirkevante og de praktikere, der i mindre grad identificerede sig med kirken, gik

det her mellem insiderne i gruppen og de lokale. Sådan overskrides en barriere mellem insidere og outsidere måske gennem inddragelse af enkeltpersoner i initiativgruppen, men derigennem kan nye skel opstå mellem de nye insidere i forløbet og omgivelserne. Set i et liminalitetsperspektiv skaber deltagelsen i bevægelsen ind i og opholdet i liminalitet en barriere i forhold til omgivelserne. Turner beskriver, hvordan der i eksempelvis religiøse karismatiske kontekster kan opstå en stærk identitet omkring det at adskille sig fra omgivelserne (Turner 1982, 51). I forløbet var ærindet det modsatte, nemlig at nedbryde grænsen mellem deltagelse og fremmedhed. Senere drog praktikerne den konsekvens udelukkende at tage afsæt i personer, de allerede var i berøring med og at give dem anledning til nye praksisformer. (En anden tolkning kunne bestå i, at konceptets ydre ramme nok kunne beskrives, men at det var resonansen forbundet med specifikke erfaringer, der var attraktiv, og at den erfaring var vanskelig at videregive i en mundtlig præsentation.) På baggrund af aktionen opstod en erfaring, praktikerne selv havde sprog for og ville kunne overføre til andre situationer. Således opstod der læring, sådan som de havde ønsket det fra begyndelsen, selv om det var med afsæt i en frustrerende oplevelse.

5.1.6.3. Liminalitet som desorientering

Den situation, initiativgruppen befandt sig i på dette tidspunkt, kan i et rejsemetaforisk perspektiv beskrives som en vildmark. Praktikerne overvejede, om de skulle afholde en lytterunde blandt forældrene eller på anden måde få indblik i deres livsverden, sådan som jeg havde lagt op til i første omgang. Imidlertid var det træthed, der kendetegnede initiativgruppen på dette tidspunkt, ud over at FDF-forælderen ikke selv var til stede. Den ansatte gav udtryk for skepsis over for, om der var kapacitet til at afholde lytterunder og at omsætte det i nye tiltag. Da spejderforælderen blev spurgt til mulig involvering af andre spejderforældre, sagde hun, som hun tidligere i forløbet havde gjort, at hun ikke troede, der vil være interesse for at lede nye tiltag blandt dem. Erkendelsen af, at planen ikke lykkedes, kombineret med den generelle træthed, skabte tilsyneladende et rum, hvor forskellige former for skepsis og kritisk refleksion blev italesat. Set i et liminalitetsperspektiv havde initiativgruppen begivet sig ud på en rejse, der ikke umiddelbart havde ført nogen synlige steder hen, og hvor de havde begrænsede kræfter til at reorientere sig. Spørgsmålet var, hvad praktikerne skulle gøre herfra, og for mit eget vedkommende, hvordan jeg skulle gribe situationen an.

Dette rettede mit blik mod mit eget dilemma. Hvis jeg forsøgte at presse praktikerne til at forsøge at gennemføre nye aktioner mod deres eget ønske, ville jeg reducere dem til objekter for

mit ønske om at nå dette mål og gå imod den tilgang til kirkelig udvikling, som jeg havde italesat som ideel. Jeg var samtidig overbevist om, at det ikke var muligt at presse praktikerne til at udvikle kirkelige praksisser imod deres egen forståelse af situation og niveau af engagement. Her var tre perspektiver i spil på en gang. Jeg var aktionsforsker, der ønskede brugbare data, jeg var en konsulent, der ønskede at understøtte det, der kunne udspille sig i initiativgruppen, og jeg var en deltagende, der var frustreret. Øvelsen for mig var at lade konsulentperspektivet tage styringen, som deltagende at acceptere og overgive mig til situationen frem for at distancere mig fra den, og som forsker at vælge at tro, at jeg havde tilstrækkeligt relevant materiale at arbejde med.

Jeg valgte at konfrontere praktikerne med muligheden for at give slip på projektet omkring gåture og sagde, at de ikke skulle fortsætte for min skyld, da jeg havde tilstrækkeligt med data. Tovholderens reaktion var, at de måtte afprøve gåture i et eller andet format og i det mindste indhente erfaringer derfra. ”Jeg tror, vi er nødt til at holde os fast på det, så må vi forkaste det eller tage det til os. Jeg synes heller ikke, jeg er indøvet i den øvelse endnu. Hvordan gør man, hvordan laver man de her ture, hvordan evaluerer man på dem” (WK6, 4). Også spejderforælderen mente, at noget måtte afprøves. Dermed blev en motivation italesat, som jeg kunne tage udgangspunkt i at understøtte. Dette udgjorde set i tilbageblik et afgørende vendepunkt i forløbet. Det var praktikernes egen drivkraft, der ledte forløbet videre. Jeg forsøgte blot at skabe en ramme derfor. Min opgave var ikke at motivere, men at understøtte praktikernes ønske om at være i bevægelse. Praktikerne stod i et liminalt felt og vidste ikke, hvor de skulle bevæge sig hen, men de valgte aktivt at blive stående i det felt og at være deltagende. I den afsluttende evaluering udtalte den ene sognepræst om denne situation:

> Vi var på et tidspunkt et sted, hvor vi ikke vidste, hvor vi skulle gå hen med vores udvikling, men vi er blevet bragt tættere på hinanden. Vi er blevet mere opbyggede af det, som gruppe. Altså, jeg synes vores dynamik altid har været der, også når vi har været trætte eller desillusionerede, så har vi altid haft en fortrolighed, og den, synes jeg, kun er blevet styrket. Altså jeg synes, vi har kunnet sige her, hvad vi tænkte, uden problemer. På den måde har det været en meget tryg ramme (WK9, 24-25).

Dette indikerer, at måden at være i forløbet på, bærer en egen værdi. Reason (2000), argumenterer for, at teologien har noget at bidrage til aktionsforskning som helhed med, nemlig erkendelsen af, at ikke alt kan udvikles og restaureres, og at døden er et eksistentielt vilkår. Det kalder på at være

nærværende i magtesløsheden. På trods af den store forskel i alvor, kaster dette et interessant perspektiv på det følelsesmæssige lavpunkt på den sjette workshop. Situationen blev en indøvelse i at fastholde den indbyrdes ærlighed, sårbarhed og vilje til læring i frustrerende situationer. At være til stede sammen i det, der virkede håbløst, blev set som værdifuldt af sognepræsten i tilbageblik, ikke fordi det ledte til noget, men fordi det gav en erfaring af, at selv på et sådant sted kunne der være fællesskab og fortrolighed.[50] Reasons udpegning af teologien som ressource på dette felt kan bidrage med perspektiver på udviklingsforløb i kirker, som ikke nødvendigvis tematiseres i andre kontekster, hvor formålet er udvikling i form af målbar succes. Håndteringen af oplevelser af desorientering rummer i sig selv en tilgang til, hvad kirke er; den er i sig selv en praksis, som kan bære en egen værdi ved at pege på samhørighed.

På dette følelsesmæssige lavpunkt opstod en ny erkendelse af at kunne dele et mørkt sted, som liminalitetserfaringen også kan være. Praktikerne kunne ikke forcere en beslutning. De ønskede, at noget skulle ske, men havde ikke noget initiativ at bringe ind i interaktionen. På denne baggrund gik jeg hen til whiteboardet og bad dem om kort at skitsere de muligheder, der var i spil, uden at gøre sig nærmere tanker. Formålet var ikke at bringe dem et nyt sted hen, men at skabe overblik, så de kunne lægge tankerne fra sig. Sognepræsterne pegede på forskellige muligheder. Der kunne afholdes lytterunder, eller de kunne selv afholde en gåtur og se om andre ville overtage tovholderfunktionen efterfølgende. De kunne forsøge at inkorporere gåture ved andre lejligheder, når det viste sig relevant som del af sognepræstens arbejde. Gåture kunne desuden ligge i forlængelse af familieaktiviteter, som en anden sognepræst havde en del af ansvaret for. Med dette lille refleksionselement skabte vi et overblik, som blev fastholdt visuelt af whiteboardet.

5.1.6.4. At bringe kirkens tradition i spil – overvejelser om normativitet

Dernæst drejede jeg tavlen bort og præsenterede den tidligere beskrevne fordybelsesøvelse ”At lytte til Ordet og hinanden” som et afbræk. Inden gennemgangen af, hvad der fandt sted, er det relevant at se på en række overvejelser omkring normativitet og religiøsitet i metodologien med udgangspunkt i denne fordybelsesøvelse.

---

[50] Ekklesiologisk kan man se det som et aspekt af det at være kirke. Det giver eksempelvis et nyt perspektiv på et bibelvers som: ”Hvor to eller tre er forsamlede i mit navn, der er jeg midt iblandt jer.” Her er kirke ikke det at skabe noget, men knyttet til selve det at forsamles som kirke.

I min planlægning af workshoppen havde jeg været nysgerrig på, hvad det ville gøre ved interaktionen i initiativgruppen at forholde sig til en bibeltekst som del af den kristne tradition på en ligeværdig måde, hvor frivilliges perspektiver fik lige så meget stemme som sognepræsternes. I den givne situation præget af ærgrelse, træthed og manglende fokus i initiativgruppen så jeg desuden teksten som en relevant afbrydelse, der kunne flytte fokus bort fra at planlægge og handle. Jeg havde på forhånd aftalt dette med tovholderen og bedt ham vælge en af flere tekster, jeg havde medbragt. Han valgte den kommende søndags prædiketekst, hvor Jesus helbreder en blind mand, der sidder i vejsiden, idet Jesus går forbi (Mark 10, 46-52).

Jeg tøvede med at bringe fordybelsesøvelsen i spil. Dels vidste jeg ikke, hvordan den ansatte og spejderforælderen ville opfatte det at skulle forholde sig til en bibeltekst. Dels overvejede jeg, om fagfæller ville anklage mig for at anvende min indflydelse til at påvirke praktikerne eller deres indbyrdes interaktion i en religiøs retning, hvor modvilje mod deltagelse risikerede at blive undertrykt på grund af skam i form af frygt for social eksklusion (Scheff 2011). Det uafklarede spændingsforhold, der ifølge Kaufman (2017) omgiver normativitet og forforståelser i diskussioner om praktisk teologi som fagområde, gav ligeledes anledning til overvejelse om, hvorvidt det var metodologisk uoverskueligt at inddrage en så markant religiøs praksis. Her blev det usædvanlige ved at bedrive *aktionsforskning* i krydsfeltet mellem *sociologi* og *teologi* særlig tydelig. *Ikke* at trække på kirkens egen tradition, når jeg egentlig forestillede mig, at det ville være hensigtsmæssigt i situationen, var også et aktivt valg; intet var neutralt i et sådant forløb.

Min usikkerhed kom tydeligt til udtryk, da den ansatte efter min introduktion rejste sig og forlod lokalet, og sognepræsterne kommenterede, at det blev for meget for ham. Jeg sagde, at vi ikke skulle gennemføre fordybelsesøvelsen, hvis ikke alle ønskede at deltage. Praktikerne morede sig og forsikrede mig om, at det blot var en joke, og at den ansatte næppe havde rejst sig på grund af fordybelsesøvelsen. Jeg indrømmede min egen forlegenhed: ”Det er sociologen herovre der er mega-bange for at hive en bibeltekst ned over hovedet på nogen som helst.” En af sognepræsterne sagde: ”Jamen vi er også fremmede over for den bog der, hvad er det lige for noget, hvad kan det føre til?” Den anden kommenterede, at det var ”super oplagt” (WK6, 7). Spejderforælderen gav udtryk for usikkerhed om, hvorvidt hun ville have noget at bidrage med, men ville gerne deltage. Både sognepræsterne og jeg forsikrede hende om, at hun sandsynligvis havde noget mere interessant at sige end teologerne. Da den ansatte kom tilbage, meldte han sig til at læse bibelteksten op, og alle deltog engageret. Således blev min egen blufærdighed gjort til skamme i

relation til praktikerne. At den fungerede i den specifikke kontekst, antager jeg skyldes den indbyrdes tillid i initiativgruppen, der var blevet opbygget over tid.

5.1.6.5. Fordybelsesøvelse som hvilepunkt

I dette afsnit udfoldes, hvad der skete under og efter selve fordybelsesøvelsen. Den ansatte meldte sig til at læse bibelteksten højt, efter at jeg selv havde gjort det, med den begrundelse at det ellers altid var præsterne, der gjorde det. Derefter var der stille et par minutter, hvorefter praktikerne talte sammen to og to. Samtalen var afdæmpet, nærværende og indeholdt en høj grad af opmærksomhed indbyrdes og over for teksten. Derefter havde praktikerne mulighed for at genfortælle lidt af, hvad den anden havde sagt.

Ifølge den ene sognepræst havde *den ansatte* blandt andet delt tanker omkring det at være inkluderende på måder, som var synlige i rummet udenfor kirken. ”Altså at kirken eller vi åbner op eller er meget nysgerrige på den anden. Og så sagde du også noget med, at det var et magisk spørgsmål. Det sagde du til sidst. Vi talte om det der: Hvad vil du, at jeg skal gøre for dig? Det var et magisk spørgsmål (…)” (ibid., 7). Ligesom tidligere associerede den ansatte til mødet med mennesker i lokalområdet, der kommer forbi kirken. På denne måde blev der skabt en hermeneutisk sammenhæng mellem ikke blot hverdagspraksis og kirkens vision, men også mellem disse og en konkret bibelsk beretning. Hverdagspraksis, vision og et religiøst skrift gav anledning til at udlægge og udfolde hinanden. *Den ansatte* gav på sin side udtryk for at være så træt, at han ikke kunne gengive sognepræstens udsagn. Dette blev accepteret uden indvendinger. *Spejderforælderen* genfortalte sognepræstens fascination af tanken om at have overværet helbredelsen. Hun forholdt sig også selv konkret og umiddelbart til beretningen om Jesu helbredelse af en blind mand. Den gav associationer til minder om en person med en ”healende effekt” (ibid., 9). *Sognepræsten* genfortalte deres samtale om at fornemme Jesu usynlige nærvær, ligesom den blinde mand bemærkede Jesu nærvær uden at kunne se ham. De fortalte desuden, at hun havde ment, at sognepræsterne ikke var på samme niveau som Jesus. Dette udløste generel latter og en lang række humoristiske kommentarer. Jeg forstod dette sådan, at der var en atmosfære af indbyrdes resonans, gengivelser af vertikal resonans samt en uhøjtidelighed omkring egen rolle hos sognepræsterne.

Først og fremmest er det oplagt at se på fordybelsesøvelsen i lyset af Gadamers beskrivelse af legen som en aflastning for subjektet, der ikke skal forholde sig til ydre formål, men kan nøjes med at give sig hen til at opfylde legens iboende mål: ”So stellt das Kind sich selbst beim Ballspiel

seine Aufgabe, und diese Aufgaben sind Spielaufgaben, weil der wirkliche Zweck des Spieles gar nicht die Lösung dieser Aufgaben ist, sondern die Ordnung und Gestaltung der Spielbewegung selbst“ (Gadamer 2007, 102-103). Praktikerne fik anledning til at vende blikket bort fra forløbet og dermed blive nærværende over for det, der udspillede sig, og over for hinanden.

Fordybelsesøvelsens ramme blev desuden en anledning til, at den frivillige kunne bringe perspektiver i spil, som kunne fungere som brud i forhold til sognepræsternes position som de sædvanlige udlæggere af teksterne. Observatøren noterede, at det ”måske [er] lettere for de uindviede (især spejderforælderen) at komme med refleksioner og indspark, fordi passagen repræsenterer nyt og ukendt land, hvorimod den er mere almen for dem med en større kirkelig tilknytning og dermed sværere at analysere i ny sammenhæng” (OK2, 3). Frem for at italesætte forholdet mellem præst og frivillig som et spil om indflydelse, som i Felters (2010) henvisning til Bourdieus beskrivelse af relationen, tilgås forholdet her som dynamisk og påvirkeligt gennem indøvelse af nye praksisser. Derudover blev et tyngdepunkt flyttet fra sognepræsterne som eksperter, til en fælles udforskning af indtryk fra beskrivelsen af Jesus i bibelteksten.

I tilbageblik ved den afsluttende evaluering lod to praktikere beretningen om Jesus og den blinde mand være en hermeneutisk forståelsesramme for det, der skete efterfølgende. Sognepræsterne bragte spontant den læste bibeltekst i spil et år senere som et hermeneutisk perspektiv på det, der udspillede sig på denne workshop. Den ene lod den afspejle den givne situation: ”Vi sad nærmest og famlede i blinde, og så handler det om, at den blinde faktisk får synet tilbage og får lov til at se, altså at vi fik lov til at finde ud af, at der altså var noget, vi kunne gøre. Vi kunne se en løsning på det her” (WK9, 16). En anden pegede på, hvordan Jesus gik uden for murene og så mennesker der, og at det måske havde givet mod til at bevæge sig ud fra kirkens tykke mure. Her fik sognepræsterne anledning til at anvende deres praksis omkring det at læse begivenheder i lyset af en bibeltekst som en form for applicering, enten i situationen eller efterfølgende. Således blev endnu en side af kirkens traditionelle praksis bragt i spil i relation til noget af den praksisudvikling, der skete uden for gudstjenesterummet. Sidst men ikke mindst blev fordybelsesøvelsen anledning til handling på en uventet måde, hvilket udfoldes i det følgende. At bringe fordybelsesøvelsen ind i forløbet på denne måde affødte således en række virkninger, som jeg ikke kunne have forudset i en formålsrationel tilgang til udvikling. På denne måde var jeg i høj grad en deltagende, der ikke kunne gennemskue alt i et fugleperspektiv, men måtte bringe forstyrrelser i spil ud fra en phronesis-tilgang, hvor enhver situation er unik, og hvor der er læring at hente i enhver lille bevægelse.

5.1.6.6. Empowerment gennem fællesskab og resonans

Efter fordybelsesøvelsen vendte jeg tilbage til whiteboardet, hvor de hurtigt skitserede tanker omkring situationens muligheder var optegnet. Jeg bad praktikerne bruge et minut på at mærke efter, hvad der var væsentligt for dem uden at tænke for meget. De så på whiteboardet, men begyndte efter ca. ti sekunder at tale om flødebollerne på bordet, som spejderforælderen havde medbragt. De forklarede, at de allerede vidste, hvad de skulle sige. Den ansatte var træt og vidste, at han ikke skulle kaste sig ud i nye opgaver. Sognepræsterne gav deres reaktioner. Spejderforælderen, som havde været dybt engageret i samtalen med den ene sognepræst, sagde, at hun værdsatte det fællesskab, der allerede eksisterede:

Spejderf. Det fællesskab, vi har hernede. Jeg er positivt overrasket. Måske er det bare sådan i min opdragelse, at man hjælper, hvor man kan.

[…]

DK Så for dig er det mere et fokus, at du er taknemmelig for det fine, der er i kirken, mere end at du gerne vil sætte alle mulige ting i gang, eller hvordan?

Spejderf. Nej jeg kan godt lide gåture også. Men jeg kan bare ikke se, hvor vi skal høste de mennesker, der skal ud at gå. Jeg har ikke noget imod at sige, at søndag efter gudstjeneste, et kvarter senere, smutter vi ud og går en tur og taler om dagens prædiken. Det kunne vi sagtens, eller sådan noget.

Sognep. Ja, god idé.

Spejderf. Eller man tog her tilbage og fik kaffe og en sandwich eller et eller andet. Men at der var noget mere, end at gudstjenesten bare stopper, og præsten kører afsted på sin cykel. Og det behøver ikke være hver gang, det kunne være en gang om måneden. Og man har tid til at tale med hinanden.

Sådan opstod den idé, der blev realiseret. I løbet af de få minutter, der var tilbage af workshoppen, blev det aftalt, at spejderforælderen sammen med hver af de to sognepræster ville afholde en gåtur efter to søndagsgudstjenester. Den ansatte bidrog med indkøb til maden. Konceptet omkring enkle stykker brød havde spejderforælderen fra en katolsk kirkelig sammenhæng, hun havde oplevet. Gåturskonceptet hentede hun både fra fordybelseselementet på den tredje workshop og fra gåture, hun havde haft i en anden foreningssammenhæng. Fra det ene øjeblik til det næste stod hun frem og bragte for første gang en række praksiserfaringer fra andre kontekster i spil.

Det er interessant at se på denne situation i et resonansperspektiv. I forlængelse af fordybelses-øvelsen var der fortsat en koncentration og indbyrdes opmærksomhed, der var langt større end inden fordybelsesøvelsen og oplagt kan ses som et rum af resonans mellem praktikerne og i forhold til bibelteksten. Denne selvvirksomhed styrkede tilsyneladende dømmekraften i den efterfølgende drøftelse. Tilsvarende fortsatte den selvvirksomhed, der fandt sted hos spejderforælderen i hendes handlekraft som en form for empowerment. Det var første gang hun tog initiativ til at udvikle eller handle. Drivkraften var oplevelsen af fællesskab, som hun hermeneutisk overførte fra den givne fordybelsesøvelse til andre typer af situationer knyttet til kirken, hvor der var potentiale for lignende fællesskabsoplevelse.

Fra det tidspunkt, hvor jeg havde introduceret fordybelsesøvelsen, havde jeg oplevelsen af, at interaktionen udspillede sig med meget lidt hjælp fra min side. Observatøren beskrev det således:

> Der er en god koncentration og godt engagement her til sidst i forhold til at definere, hvad det er, der er vigtigt at få med på disse gåture. Deltagerne får gang i nogle gode drøftelser uden megen indblanding fra Dorte. Afslutningsvist skærer Dorte igennem og hjælper gruppen med at konkretisere og omsætte alle ideerne til virkelighed: ”Hvad har I brug for nu ift at gribe det an? (OK2, 4).

Tilsyneladende var det, der havde været behov for, et rum af resonans, som skabte rum for selvvirksomhed og en oplevelse af at påvirke og lade sig påvirke i den enkle samtale om en tekst. Situationen tydeliggør, at det kan kræve tid for deltagelse at blive opbygget i en grad, så det fører til handlekraft. Det peger også på det nødvendige i at skabe rum for oplevelser, der bærer deres egen mening og giver en oplevelse af, at deltagelsen er værdifuld i sig selv.

5.1.6.7. Opsamling

Denne del af forløbet gav læring omkring, hvordan deltagelse i praksis kan føre til frivilliginitieret handling, men også om de udfordringer, der kan være forbundet med at søge at involvere andre frivillige i et projekt, de ikke har ejerskab i forhold til.

Initiativer til praksisudvikling lagde sig i forlængelse af egen deltagelse i en praksis, hvor selvvirksomhed havde fundet sted og resonans opstået, og hvor refleksivitet gjorde det muligt at kontekstualisere praksiserfaringen over i en ny sammenhæng. Dette kan ses som stående i kontrast til det at deltage ved at tilpasse sig ydre forventninger og kopiere andres praksis på en måde, hvor

egen forståelseshorisont tilsidesættes, og hvor der ikke er nogen selvvirksomhed og derfor ikke mulighed for resonans og bevægelse, som kan danne afsæt for handling.

Hvor der i udgangspunktet var et skel mellem de indforstået kirkelige og de delvist udefrakommende frivillige, opstod der her et skel mellem dem, der havde en fælles praksiserfaring gennem deltagelse i initiativgruppen, og dem, der ikke havde det. Der var sket en forskydning af, hvem der var fremmedgjorte og forholdt sig passivt over for andres gengivelse af det relevante i at udvikle en given praksis. Således var afstanden mellem de indforståede og de udenforstående med begrænset viden og praksiserfaring ikke et forhold, der kunne opløses en gang for alle, men en kontinuerlig problemstilling at være opmærksom på.

Krisesituationen, der var præget af både træthed og manglende oplevelse af retning for forløbet, har jeg beskrevet som *liminalitet som desorientering*. Udgangspunktet for senere synlig bevægelse bestod i ærlighed omkring, hvordan situationen oplevedes og italesættelse af ønsker og forhåbninger, snarere end at konstruere målsætninger og handleplaner, der var løsrevet fra oplevelsen af den aktuelle situation. Det kan ses som en kollektiv accept af og bevidstgørelse omkring det landskab, praktikerne oplevede at stå i. Forankringen i det, der var her og nu, blev forstærket af deltagelsen i en fordybelsesøvelse, som gik ud på at være i dialog med en tekst og at lytte til hinanden. Praktikerne gav sig hen til deltagelsen i et lille liminalt rum, som bar sin egen mening og gav anledning til resonans midt i det større liminale felt præget af desorientering. Da de vendte tilbage til drøftelsen efter lytterunden, var der opstået så megen selvvirksomhed hos de enkelte praktikere, at de kunne være tydelige om deres egen ønskede rolle i det videre forløb, ligesom de viste indbyrdes opmærksomhed og anerkendelse, og fællesskab og relationer blev italesat som værdsatte.

Langsomt voksede der empowerment frem hos den, der ikke havde været aktivt deltagende i planlægningselementer hidtil, men som havde nydt godt af det indbyrdes fællesskab i initiativgruppen. Hun blev optaget af selv at bidrage til flere anledninger til fællesskab omkring kirken for personer, der havde et reelt ønske om det, og som allerede befandt sig omkring kirken og det derfor var enkelt at invitere. Hendes initiativ udsprang således af hendes egen praksiserfaring og oplevelse af fællesskab, ligesom FDF-forælderens. Her opstod der en resonans i forhold til et konkret projekt, som indgød lettelse hos sognepræsterne.

Denne bevægelse var praktikernes egen. Ved at spørge direkte til, om de ønskede at fortsætte eller afrunde forløbet, blev dette slået fast, hvorefter jeg kunne søge at skabe ramme for, at de kunne bevæge sig fremad. Gennem tydelig facilitering aflastede jeg dem i forhold til at holde

overblik, så de kunne koncentrere sig om at gøre én ting ad gangen. Min funktion bestod først i at hjælpe praktikerne til at være forankrede i den virkelighed, de stod i, sondere terrænet af muligheder fra det sted, og give dem anledning til at opleve dette som et fortroligt rum. Dernæst skabte jeg anledning til resonans ved at vende praktikernes fokus bort fra formålsrationel tænkning mod fælles deltagelse, som bar sin egen mening her og nu. Efter fordybelsesøvelsen var selvvirksomheden og den indbyrdes responsivitet så stærk, at jeg intervenerede ganske lidt og blot søgte at bekræfte og give opmærksomhed til det, som jeg fornemmede, rummede resonans eller spirende handlekraft.

5.1.7. To aktionsspor

Tidligere 'aktioner' i form af handling på baggrund af initiativgruppens arbejde, er blevet berørt, nemlig den ansattes opmærksomhed på at udvikle sin egen praksis i uformelle situationer og FDF-forælderens invitation til andre FDF-forældre. I det følgende skal vi se på de to spor af aktion, som fandt sted i den sidste del af forløbet, nemlig to gåture efter gudstjenester og udvikling af den interne praksis i kirken, samt berøre en indøvelse i at forholde sig lyttende som en form for aktion i sig selv.

5.1.7.1. Gåture efter gudstjenester

De hurtigt planlagte gåture fandt sted i to omgange. Spejderforælderen og de to sognepræster planlagde dem efterfølgende. Planen var, at jeg var deltagerobservatør og på den baggrund kunne interviewe deltagere efterfølgende, mens observatøren udelukkende var deltagerobservatør. Den første gang, gåturen skulle finde sted, viste det sig, at en kirkegænger havde medbragt kage til kirkekaffen, og da gåturen ikke havde været annonceret, valgte sognepræsterne at udskyde den for ikke at konkurrere med det frivillige initiativ. Her blev det tydeligt, at fællesskab og frivillige initiativer, der skabte ramme omkring en fælles uformel praksis i kirken, blev sat over både det at følge egne planer og at følge tidsplanen i forskningsprojektet. Dette afspejlede i høj grad den tilgang til aktionsforskning, som jeg havde lagt op til, hvor kirkelig praksis ikke kan reduceres til et projekt med afsendere og modtagere, men udspiller sig som gensidig deltagelse, hvor al handling kan ses som potentiel kirkelig praksis.

Forud for den første gennemførte gåtur annoncerede spejderforælderen tiltaget under meddelelserne efter gudstjenesten. Flere var forhindrede i at deltage, fordi de ikke havde hørt om det på forhånd, og blot to personer deltog. Der blev tale om en uformel og ganske ligeværdig gåtur og samtale med efterfølgende uformel samtale. Min primære funktion bestod i at spørge de to

praktikere til læring fra begivenheden, som kunne tages med til den efterfølgende gåtur; deri bestod den korte refleksion i aktionscirklen, der var mellem de to aktioner, og kun spejderforælderen ville være til stede sammen med den anden sognepræst på den efterfølgende gåtur.

På den efterfølgende gåtur meddelte sognepræsten gåturen ved gudstjenesten og gik efterfølgende rundt og opfordrede gudstjenestedeltagere til at deltage. På denne opfordring valgte omkring otte personer at deltage. Jeg informerede yderligere om forskningsprojektet, inden vi gik udenfor. Der var blevet opfordret til, at man kunne tale om gudstjenesten, men hurtigt dukkede mange andre samtaleemner op; deltagerne gik to eller tre sammen og snakkede. Præsten mødte flere lokale beboere, som han talte med, og de øvrige hilste på andre undervejs, og en bekendt fulgte med tilbage til kirken. Efter omkring tyve minutter spiste man brød sammen i kirkens foyer ved et langbord. Jeg sad med ved dette lange bord, mens observatøren satte sig på afstand og tog noter. Sognepræsten tog initiativ til, at deltagerne præsenterede sig selv og deres tilknytning til kirken. Dette udspillede sig som en anledning til at fortælle om, hvor længe deltagerne var 'kommet i' kirken og til dels hvorfor de gjorde det. Dette blev i sig selv en anledning til indbyrdes kendskab og til at sognepræsten fik indblik i de tanker, der var forbundet med at være relativt nye kirkegængere i den pågældende kirke. Flere opsøgte fællesskab i lokalområdet efter store livsforandringer, eller deltog på tværs af sognegrænser fordi de værdsatte den varme og uhøjtidelige stemning i kirken (OK3). Jeg tog til sidst ordet og spurgte, hvilke ideer de havde til udvikling af formatet. En person nævnte, at de selv kunne bidrage ved at foreslå temaer, som man kunne gå og tale sammen om. Dette lagde sig i forlængelse af en af de ideer, praktikerne havde drøftet internt. Efterfølgende interviewede jeg to deltagere i gåturen om oplevelsen, hvor de udfoldede denne yderligere.

Ud over at indhente informeret samtykke til forskningen blandt deltagerne blev min funktion at skabe små rum for at lytte til deltageres perspektiver på den kirkelige praksis, enten gennem interviews på vegne af initiativgruppen eller ved at stille åbne spørgsmål i plenum, at improvisere et refleksionselement for praktikerne før og efter gåturene og ellers være en deltagende som andre i aktionerne. Observatøren bemærkede til min overraskelse, at jeg i den ene aktion havde en meget synlig rolle. Dette fik mig til at overveje, om jeg overhovedet skulle have deltaget. Jeg improviserede et lytteelement over for deltagerne og et internt refleksionselement med praktikerne som evaluering der pegede frem mod den næste gåtur. Det bidrog til den fælles læring og kan ses som et fagligt indslag, men det flyttede også fokus fra praktikerne over på mig.

Den senere refleksion på baggrund af de to gåture gik på, at der havde været kritik af den opdeling af søndagsmenigheden, som gåturene havde affødt, selv om det havde været meningen, at andre kunne blive i foyeren, mens gåturen fandt sted, og at man kunne spise sammen efterfølgende. Læring fra forløbene blev skrevet på en tavle, så den kunne anvendes i relation til fremtidige praksisformer. Gennemgangen af interviewet med de to deltagere overraskede sognepræsterne, som udelukkende havde hørt kritik af gåturen. Dette viste for dem, hvor væsentligt det var at finde veje til at lytte til et bredt spektrum af perspektiver blandt deltagere i kirkens aktiviteter. Dette viste også relevansen af pastorale etnografiske studier, som Moschella (2008), og i en dansk kontekst Johannessen-Henry (2019b) har tematiseret.

5.1.7.2. Styrkelse af kirkens interne praksis

Som tidligere nævnt var der et andet aktionsspor i forløbet, som gik på at arbejde med den praksis, der kendetegnede kirken som organisation. Det var blevet drøftet, at jeg kunne holde oplæg for menighedsrådet og muligvis ansatte. Dette spor førte til en aftale om, at jeg skulle medvirke ved begyndelsen af et menighedsrådsmøde i umiddelbar forlængelse af den afsluttende workshop. Formålet var ikke blot, at de blev orienteret om initiativgruppens arbejde, men at der blev sat fokus på behovet for at skabe rum for fordybelse og refleksion i kirken som organisation.

På den afsluttende workshop var det dette tema, der var det centrale for den ansatte.

> (…) når jeg har deltaget, så har jeg været meget i nuet. Og så er livet kommer i vejen, når jeg er færdig med processen, ikke. Så er jeg gået ind i de almindelige kirkelige ting og sager, som jeg nu har gjort. Så det, jeg ligesom synes, jeg har taget med mig, det er, at når vi har (haft) stunder, hvor vi har anledning til at sidde og reflektere dybt over nogle forskellige ting og sager, det har fyldt utrolig positivt for mig (…) at der har været rum, hvor jeg kunne sidde og reflektere sammen med [sognepræsterne], hvor vi ikke har været forstyrret af nogle andre ting (WK9, 3).

En af sognepræsterne fortsatte:

> Men jeg synes at det korte af det lange er jo simpelthen, at der er et savn, [den ansatte] udtrykker et savn omkring, at vi i det daglige som gruppe får mulighed for at dykke ned i det lag, hvor det ikke bare handler om dagen og vejen og i

> morgen og i forgårs, men hvor det handler om, hvorfor vi er her. Og hvad det er, der egentlig er missionen med det at være her på det her sted. Den skal have lov til at bundfælde sig (WK9, 4).

Således udgjorde forløbet et mellemrum, et liminalt rum, hvori noget uventet udspillede sig, som ikke var ventet, men viste sig nødvendigt i den lokale kirkes interne interaktion som organisation. Den anden sognepræst oplevede som tidligere nævnt, at der havde været en indbyrdes fortrolighed og et trygt rum at udforske idéer i, som han ville savne.

Selve workshopforløbet havde i min tolkning udgjort et liminalt felt, som der var behov for at etablere midt i kirkens praksis. Det liminale bestod her i at kunne standse op og forholde sig reflekterende og legende til kirkens praksis som helhed. Set i dette perspektiv var der i mindre grad behov for at initiere nye praksisser for personer i lokalområdet end at styrke den interne praksis. Forløbet havde netop vist, at det var ud af praksiserfaring og i refleksionen derover i et rum af gensidig opmærksomhed og tillid, at nye forståelseshorisonter, nye roller og nye initiativer kunne springe. Som organisation kan den ses som et stort felt af deltagelse, forståelseshorisonter, erfaringer og relationer med megen aktivitet. I dette var der behov for felter af liminalitet, hvor træk af antistruktur kunne opstå, hvor hverdagens gøremål kunne sættes i perspektiv gennem refleksion, dagsordener sættes på pause i fordybelse, der bar sin egen mening, og opmærksomhed på hinanden og det, der udspillede sig her og nu, kunne styrkes. I dette perspektiv blev aktionsforskningsforløbets understøttelse af den lokale udvikling af praksis ikke så meget en anledning til, at en konkret praksis blev udviklet, som at det gav erfaring af og sprog for, hvordan kirkens samlede praksis kunne styrkes.

Menighedsrådsformanden var til stede på denne sidste workshop og foreslog, at jeg introducerede en af fordybelsesøvelserne på det efterfølgende menighedsrådsmøde. At hun var vidne til praktikernes indbyrdes refleksion over læring fra forløbet, gjorde hende i stand til at bygge bro mellem deres liminale rum og den større struktur. Netop den strukturelle forankring kan være vanskelig i aktionsforskning, og særligt i kirker, hvor der er mange aktører. Menighedsrådsformandens deltagelse gjorde hende i stand til at gøre sine egne mellemregninger og overveje, på hvilke måder, forløbet kunne sætte menighedsrådsarbejdet i perspektiv.

På menighedsrådsmødet præsenterede jeg først de to aktionsspor, som praktikerne havde arbejdet med, gåture og mellemrum. Jeg inviterede medlemmerne til at deltage i den fordybelsesøvelse, hvor man i kirkerummet skulle finde et artefakt, der mindede en om noget, der

var betydningsfuldt for én selv. Jeg opfordrede til, at man delte sin association med en anden person. Efterfølgende blev de to aktionsspor drøftet. Der var generel enighed om, at gåturene ikke fungerede i forlængelse af gudstjenesten, da de havde delt menigheden op. Samtidig drøftede man, hvorvidt det var relevant at indlægge fordybelsesøvelser og refleksionsøvelser i kirkens praksis, og hvordan man på andre måder kunne tale om mellemrum. Menighedsrådsformanden foreslog, at den forestående drøftelse om kirkens liturgi, som alle menighedsråd var blevet opfordret af biskopperne til at tage, blev flyttet fra at være et punkt på dagsordenen på et menighedsrådsmøde til at udgøre en begivenhed i sig selv. Her kunne man invitere bredt til deltagelse blandt de faste kirkegængere. Således fik princippet om refleksionsøvelse et konkret udtryk.

Sognepræsterne argumenterede samtidig for, at der var behov for fordybelsesøvelser internt i kirken, som ikke havde noget formål uden for sig selv, blandt andet med henvisning til, hvordan det kunne give større indbyrdes forståelse og forebygge konflikter. Den tydelige opdeling i refleksionselementer og fordybelsesøvelser havde således sat sig i sognepræsternes forståelseshorisont og gav mulighed for at bedømme, hvad hver af de to elementer kunne bidrage med til kirkens samlede interaktion. I min tolkning gav den ene anledning til refleksion over, italesættelse af og udvidelse af forståelseshorisonter, mens den anden først og fremmest gav anledning til indbyrdes resonans, som gav værdi til mødet mellem mennesker i sig selv. Den ene sognepræst argumenterede for, at det kunne være en hjælp af og til at have en ekstern facilitator for sådanne drøftelser, ligesom jeg havde været i forløbet. FDF-lederen pegede på, at jeg havde deltaget, samtidig med at jeg havde ledet fordybelsesøvelserne, og at de selv ville kunne gøre det samme. Dette berører det væsentlige spørgsmål om forankring og bæredygtighed. Fordybelses-øvelserne var ifølge FDF-forælderen så enkle, at de let kunne kopieres. Ønsket om at få ekstern sparring handlede i højere grad om, at sognepræsterne kunne deltage ligeværdigt. Her tegnede sig et billede af en oplagt ny organisatorisk konstellation, hvor FDF-forælderen brugte sine kompetencer til at facilitere drøftelser internt og dermed give sognepræsterne frihed til deltagelse. Menighedsrådsformand og FDF-forælderen fortalte efterfølgende, at engagementet i det videre menighedsrådsmøde havde været langt større end ellers (TKF, 1; IK3, 3). De overvejede, hvordan menighedsrådsmøderne kunne bygges op på nye måder med varierende mødeformer, sådan at der blev et større engagement fra de enkelte medlemmer. Menighedsråds-formanden var desuden blevet mindet om relevante metoder fra sit tidligere arbejde, som hun ville bringe i spil til at understøtte engagementet på møderne. Således var der ansats til en forankring af det, som initiativgruppen havde arbejdet med. Det lykkedes ved, at der skete en række overlap mellem

menighedsråd og initiativgruppe, hvor både formanden, sognepræster, en frivillig og jeg selv var til stede, og ikke mindst fordi menighedsrådet selv blev deltagende i en praksis. Også deres læring skete på baggrund af praksiserfaring.

Samtidig kunne initiativgruppens bidrag på mødet have været styrket. Sognepræsterne havde opfordret mig til at præsentere forløbet med fokus på, hvad jeg havde fået med til min forskning. FDF-forælderen, som ikke havde haft mulighed for at deltage på workshoppen umiddelbart forinden, bemærkede senere, at praktikerne kunne have bidraget mere aktivt i fremlæggelsen for menighedsrådet. Her kunne jeg have været opmærksom på at skabe konkrete anledninger til udfoldelse af deres individuelle erkendelser fra forløbet og dermed fremmet deres ejerskab over for menighedsrådet i øvrigt.

5.1.7.3. At forholde sig lyttende – en aktion i sig selv

Et tema, vi ikke kommer ind på her, er de perspektiver og praksisser, som sognepræsterne tog med sig. Den ene overvejede muligheden af at gå en tur og tale om eksistentielle temaer med dåbsforældre og andre, de var i kontakt med i forbindelse med kirkelige handlinger. Derigennem kunne der blive anledning til andre typer af samtaler, mente han. Den anden sognepræst oplevede at have øvet sig i at lytte:

> Jeg tænker også, at for [os sognepræster] har det jo været et privilegium at få lov til at være med og måske blive bedre til at lytte, i hvert fald øvet os i at lytte. Så det har også været givende for os. Altså at lytte til de frivillige og de kræfter, der er i området. Og være nysgerrige på det (WK9, 23).

Det var øvelsen i at lytte, der havde sat sig spor, snarere end formel viden. Han var desuden interesseret i at arbejde med lytterunden som metode i forhold til nogle af de grupper, kirken allerede var i berøring med. Deltagelsen i forløbet fungerede således som et hermeneutisk såvel som erfaringsforankret perspektiv på andre dele af deres virke. Igen var det den kropsligt forankrede deltagelse, der gjorde det muligt for dem at bedømme, i hvilke kontekster, det var relevant at tilpasse og implementere dem. En del af den phronesis, der ville komme i spil, handlede om deltagelse, ikke blot kognitivt, som Gadamer har fokus på, men kropsligt og socialt.

5.1.8. Aktionsforskerens rolle

Aktionsforskningsforløbets konstruktion rummede i sig selv en udfordring i dens sammensathed. Det var vanskeligt at handle, fordi det krævede, at der var to personer, der var optaget af at gøre det samme, og det engagement hos de enkelte praktikere, der var så stort, at det kunne gennemføre aktioner og konsolideres videre frem, gik i vidt forskellige retninger. Det er ikke givet, at den sammensatte gruppe kan skabe noget sammen. Dermed blev det snarere et liminalt felt for de små forandringer hos og mellem praktikerne, som kunne danne afsæt for ydre forandringer på vidt forskellige måder.

Forløbet var til tider vanskeligt at facilitere, fordi det ikke var tydeligt, i hvilken retning, jeg kunne lede dem. Skulle den sparsomme tid anvendes på faglige oplæg eksempelvis om inddragelse af frivillige, om forholdet mellem fysiske rammer og social interaktion, om resonansteori eller i samspil med den ene sognepræst om pilgrimstraditionen? Skulle jeg bede dem blive enige om at engagere sig i ét tiltag, hvilket ville ekskludere en del af gruppen, eller skulle jeg understøtte tendensen til parallelt at bevæge sig i flere forskellige retninger? Hvor meget skulle fordybelsesøvelserne fylde, som tilsyneladende opbyggede fortrolighed og indbyrdes resonans, men ikke førte til konkret handling? Når praktikerne var trætte, skulle jeg så forsøge at indgyde energi og udfordre dem til beslutsomhed for blot at komme i gang og se, om handling ville give nye perspektiver, eller skulle workshoppen fungere som et hvilested, hvor der var plads til ikke at skulle være handlekraftig? I hvor høj grad skulle jeg udfordre praktikernes aktionsstrategier, og i hvor høj grad skulle jeg forholde mig afventende og faciliterende, lade dem lære af deres handlinger og reflektere med dem efterfølgende? Sådanne tanker gik gennem mit hoved mange gange i løbet af forløbet. Set i analytisk tilbageblik havde det været hensigtsmæssigt i højere grad at italesætte sådanne dilemmaer og inddrage praktikerne i mine overvejelser som de medforskere, jeg ønskede, at de var, ikke blot i forhold til de praksisformer, de udviklede, men i forhold til bevægelsen derhen.

Praktikerne fremhævede ganske forskellige funktioner ved min rolle som facilitator eller ved den måde, hvorpå jeg indvirkede på forløbet. På den femte workshop spurgte jeg, om jeg styrede forløbet for meget ved at inddrage så mange fordybelsesøvelser, som satte aftryk på de beslutninger, de tog efterfølgende, eksempelvis om at afholde gåture. Praktikerne sagde blandt andet:

SP1 Det er jo vigtigt, at du ikke tager os et sted hen, hvor vi ikke ønsker at være. Men at du alligevel tager os et sted hen, hvor vi ikke havde tænkt at vi skulle være, men hvor vi måske -

SP2 Kan opleve noget spændende.

SP1 Ligesom måske også - parallelt til de der gåture - man bliver taget nye steder hen, men rent fysisk står man jo selvfølgelig, hvor man har aftalt. Men det har været en rejse, som man ikke havde troet var sådan der eller endte sådan. Så der kommer noget andet ud af det end det, man havde set fra start. Det er vigtig også, ligesom du sagde?

Frivillig Jo. Jeg synes også, at det netop i sådan en lille forsamling her, med det formål, vi nu har, at det er rart, at der kommer input udefra. På en eller anden måde nogle andre tanker. Ellers kunne man sagtens sidde i en lille gruppe og tale sig ind i noget, der bare bliver en hårknude, ikke? Så er det meget godt, at der lige kommer et spark ind fra højre. Sådan nå ja! Sådan kunne man også gøre, lige få rystet posen (WK5, 25).

Sognepræstens beskrivelse af at bevæge sig et nyt sted hen korresponderer med tanken om den liminale bevægelse ud i noget uvant, og placerer min funktion som den at bevæge dem ud i ukendt terræn, hvorfra noget nyt kan opstå.

Den frivillige så iscenesættelsen af fordybelsesøvelserne som en velkommen afbrydelse, hvor forestillinger om potentielle praksisformer opstod af egen praksisdeltagelse frem for gennem refleksionsøvelser, der var begrænsede til de forforståelser, de hver især bragte med sig. Her var fokus på min tilrettelæggelse. Dette afspejles i udtalelserne på menighedsrådsmødet om, at de selv ville kunne gennemføre de fordybelsesøvelser uafhængigt af mig. For ham var det muligt at adskille det, der opstod fra det at have besøg af en aktionsforsker eller konsulent.

Ved den afsluttende evaluering forbandt den ene sognepræst min rolle med, at jeg havde en *myndighed*, der skabte en *tryg ramme.* ”Hun er altid nysgerrig, når vi siger noget, og på den måde er vi jo meget trygge, og kan sige det, vi tænker og de ideer vi får” (WK9, 24). Han fremhævede den *fortrolighed*, der var vokset over tid, selv når det var vanskeligt. Dette afspejles i ønsket på menighedsrådsmødet om af og til at få en udefrakommende til at skabe rammen for fordybelsesøvelser og refleksionsøvelser (5.1.7.2). At det var en fremmed, der samtidig skabte rum for tryghed og fortrolighed, havde således en egen værdi i dette perspektiv.

Den ansatte angav som tidligere nævnt at se mig som en *"*kompetence*",* som både havde givet plads til fordybelse og langsomhed frem for hurtige holdninger, og som havde skabt overblik over deres mange perspektiver og hjulpet dem til at holde fokus (WK9, 24). Her handler det i høj grad om faglige kompetencer frem for konkrete øvelser, som enhver kunne gennemføre, eller en måde at interagere på, som handler om den relationelle tryghed, der opbygges.

På den afsluttende workshop, hvor menighedsrådsformanden var til stede, fortalte jeg om situationen, hvor jeg havde været betænkelig ved at bringe en bibeltekst i spil, at den ansatte havde forladt lokalet, at jeg havde troet, han ikke ønskede at deltage, og hvordan praktikerne havde moret sig. Lidt senere svarede menighedsrådsformanden på observatørens spørgsmål om den gode konsulent med reference dertil: "Den dygtige konsulent skal tage sin egen medicin. Og Dorte viser jo, at hun også arbejder efter den lærende proces, som hun har forsøgt at få ind her" (WK9, 24). På denne måde blev min villighed til at erkende mit behov for at lære i processen anerkendt som væsentlig for min autenticitet som en aktionsforsker, der søgte at fremme en udforskende, lyttende og reflekterende udviklingspraksis i kirken. Også denne udtalelse gør det for mig meningsfuldt at tale om aktionsforskeren som en medvandrer, der selv er begrænset og udforskende, snarere end en distanceret ekspert. Denne cirkelbevægelse mellem handling og det at gå i sig selv og erkende fejl for at vende tilbage til handlingen igen beskriver filosof og beskæftigelsesforsker Olav Eikeland, professor ved Oslo Metropolitanuniversitet, som central i aktionsforskningens læringscirkel og grundlæggende forankret både hos Aristoteles og i kristendommens tanke om syndserkendelse og tilgivelse (Eikeland 2017, 157).[51]

Således definerede praktikerne undervejs og efter forløbet min rolle ganske forskelligt, både i forhold til indhold, men også i forhold til, hvor personafhængig denne rolle var. For én var det væsentligste den type redskaber, jeg anvendte; en funktion som praktikerne selv ville kunne overtage og videreføre på baggrund af at have deltaget. For en anden var det væsentlige knyttet til en kompetence, som krævede en vis faglig øvelse. For en tredje handlede det om den 'fortrolighed', der voksede frem og skabte det rum for interaktion, som han så et behov for. Dette syntes i højere grad knyttet til den relation, der opstod i det konkrete forløb. Mens det er vanskeligt

[51] Eikeland henter inspirationen hos Aristoteles og drager en parallel til kristendommens cirkelbevægelse mellem bekendelse af synd og forsøg på at handle godt.

at kategorisere konkrete relationer, er det muligt at se på de konkrete funktioner og den grundlæggende rolle, jeg havde. Det vender vi tilbage til i afsnit 5.2.2.

5.1.9. Delkonklusion – den københavnske kirke

Aktionsforskningsforløbet i den københavnske kirke kan ses som et liminalt felt, som blev etableret som en midlertidig tilføjelse til de mange organisatoriske felter i den københavnske kirke. Praktikerne bevægede sig ind i det liminale felt, oplevede her på forskellig vis horisontudvidelse og resonans, og tog dette med sig ud i andre dele af den lokale kirke og dens kontekst, hvor det satte små bevægelser i gang, både formelt og uformelt. I den københavnske kirke, hvor den organisatoriske kompleksitet var større og tilknytningen til kirken mere fluktuerende og præget af diversitet, var det oplagt at lade forandring udforskes i et afgrænset felt, hvorudfra virkning kunne sprede sig til andre dele. Opgaven som aktionsforsker blev at facilitere dette rum med den kompleksitet det indebar.

I dette forløb fandt mødet mellem den lokale kirke som organisation og en del af den lokale kontekst sted i initiativgruppen og workshopforløbet, snarere end i udadrettede aktioner. Initiativgruppen var sammensat af personer med meget begrænset indbyrdes kendskab bortset fra sognepræsterne, og med ganske forskellig tilknytning til den lokale kirke. Der skulle undervejs opbygges indbyrdes tillid, og selve det at bevæge sig ind i deltagelsen i forløbet udgjorde en rejse i liminalitet og var præget af usikkerhed for de to frivillige.

Refleksionsøvelser var relevante i situationer, hvor der var en fælles praksiserfaring at trække på. Her viste sig et underskud af anledninger til fælles refleksivitet på tværs af arbejdsgrene og en stor kreativitet i udvikling af lokal teori og analyser af kirkens vilkår i den lokale kontekst. På dette punkt viste initiativgruppens sammensathed sig værdifuld for sognepræsterne, idet de blev konfronteret med nye forståelseshorisonter i forhold til forholdet mellem kirken og dens kontekst. I inddragelsen af praktikere, der ikke havde en stor fælles bagage af praksis, sprog og viden at trække på, var der imidlertid behov for etablering af fælles praksiserfaring gennem fordybelsesøvelser, som ikke krævede andet end villighed til deltagelse. Disse havde ikke noget ydre formål og gav mulighed for at give sig hen til deltagelse i det omfang, man var parat til, som i en leg. Rammen gjorde det muligt at lege med det højtidelige og at bryde med eller udfordre sædvanlige roller. Indbyrdes opmærksomhed og latter blev gennemgående fænomener. Derigennem opstod en fælles praksis af ligeværdig deltagelse, indbyrdes tillid og oplevelse af hver især at have noget væsentligt at bidrage med qua egne erfaringer og perspektiver. Praksisøvelserne

skabte anledning til oplevelser, som jeg har tolket som resonans, og gjorde det værdifuldt for praktikerne at deltage, selv når det var vanskeligt at nå frem til at udvikle og gennemføre kontekstuelle praksisser. På baggrund af disse fælles, reflekterede praksiserfaringer opstod de initiativer, de frivillige satte i værk på disses eget initiativ. Fordybelsesøvelserne kom desuden til at fungere som mellemrum, hvor mange spørgsmål om kirke, kristendom, lokalsamfund og hverdagsliv spontant blev drøftet, hvilket gav en voksende oplevelse af tillid og tilhørighed i forhold til kristendommen og den lokale kirke, samtidig med at forskellighed i synspunkter trådte mere tydeligt frem, jo større trygheden var.

Ud fra refleksionselementer og fordybelsesøvelser opstod idéudvikling og handlekraft til at udvikle kirkelige praksisser i den lokale kontekst for sig selv og andre. Den ansatte og en sognepræst havde to fælles praksiserfaringer i kirken forbundet med en særlig grad af resonans at reflektere over sammen. På den baggrund udviklede de lokal teori om forholdet mellem 'store rum', hvor man som anonym deltager kunne hente inspiration, og 'små rum' til samtaler om tro og eksistens, som krævede, at man bragte sig i spil i højere grad. Dette kastede efter workshoppen et hermeneutisk lys på den ansattes arbejde, så han begyndte at se hverdagen som en lang række anledninger til uformel kirkelig praksis i kirkens mellemrum. Begge overførte den lokale teori til drøftelser i kirken omkring fysisk indretning både i og udenfor kirken, så denne kunne understøtte bevægelsen mellem 'store' og 'små' rum. Den anden sognepræst oplevede at være blevet trænet i at forholde sig lyttende til frivillige og var optaget af, hvordan han kunne bruge lytteredskaber fra forløbet i andre dele af kirkens virke og i den lokale kontekst. Den ene frivillige så et potentiale i at udvikle gåture med eksistentielle samtaler med afsæt i en af fordybelsesøvelserne, hvori han selv havde oplevet et behov blive mødt. Den anden frivillige tog afsæt i sin egen praksiserfaring, som bestod i oplevelsen af fællesskab. Hun tog med hjælp fra de øvrige praktikere initiativ til at afprøve at afholde en kort gåtur i den nærliggende park efter enkelte søndagsgudstjenester. Den frivillige engagerede sig efter forløbets afslutning i andre aktiviteter, da hun fandt ligesindede at samarbejde med og fik øje på behov for konkrete praksisformer blandt andre deltagere i kirkens aktiviteter. Rejsen i det liminale felt bragte praktikerne nye steder hen på forskellige områder, men det var vanskeligt at handle samlet udadtil, og det var vanskeligt at finde andre, som ikke havde været en del af forløbet, at handle sammen med.

Samtidig var en større del af initiativgruppen optaget af at implementere noget af læringen i menighedsrådsarbejdet, hvilket menighedsrådsformanden bakkede op. Dermed blev det muligt at arbejde med en strukturel forankring af læringen fra forløbet. Med afsæt i deltagelse i en

fordybelsesøvelse fik menighedsrådsmedlemmerne en oplevelse af, at interaktionen på mødet ændrede sig. Erfaringen heraf medførte ansatser til udvikling af dele af kirkens organisationspraksis. Man drøftede muligheden for at skabe liminale mellemrum i det formelle menighedsrådsarbejde med henblik på at fremme deltagelse, refleksivitet, dialog og tillid gennem refleksionselementer såvel som fordybelsesøvelser. Desuden drøftedes en bredere inddragelse af søndagsmenigheden i den forestående diskussion af kirkens praksisformer. På baggrund af præsentationen af den lokale teori opstod desuden et fælles begrebsapparat og en samtale om kirken som ramme for uformel praksis ud fra en drøftelse af kirkens 'mellemrum'.

Samlet set tegner der sig et billede af, at egen *praksisdeltagelse* forbundet med resonansoplevelse var det, der gav motivation og empowerment til at udvikle ny formel og uformel kirkelig praksis. Nogle kunne trække på eksisterende praksiserfaring, mens andre skulle have nye fælles praksiserfaringer at kunne bygge videre på. Det viste sig samtidig i alle dele af forløbet væsentligt at kunne *dele refleksion* over denne praksis med andre og *sammen tage initiativ* til handling. Således syntes sprogliggørelse af fælles praksiserfaring og fællesskab omkring det at udvikle en ny praksisform at udgøre væsentlige afsæt for udvikling af nye praksisformer i forløbet. Det indikerer samtidig, at det kan kræve relationsdannelse, opbyggelse af fælles praksiserfaring, tilpasning af organiseringsformer og sammenfald af interesser blandt flere personer at etablere et miljø, hvor nye frivillige bidrager til udvikling af nye kirkelige praksisformer.

Hvad angår det at understøtte dette forløb, var det min opgave at skabe anledninger til, at indbyrdes tillid kunne vokse frem, og at deltagelse og engagement kunne vokse i et tempo, som passede praktikerne og hverken oplevedes intimiderende eller afhængigt af særlig viden eller erfaring. Jeg tog udgangspunkt i at invitere praktikerne til at udforske egne og hinandens forforståelser og forhåbninger. Derefter bestod balancen i på den ene side at skabe anledninger til selvvirksomhed, indbyrdes resonans og ligeværdige anledninger til at tematisere kirke og kristendom, og på den anden side at understøtte bevægelser frem mod planlægning og handling, når jeg fornemmede, at der opstod initiativ og engagement hos en eller flere praktikere.

Således så jeg bevægelsen som praktikernes egen, mens min rolle var at understøtte den og fremme ligeværdighed gennem etablering af praksisser, der fremmede dette. I forbindelse med den ene aktion bidrog jeg dog med at opsøge deltageres perspektiver på gåturen efter gudstjeneste og blev således i mindre omfang en medarrangør. Her var igen en balance at finde mellem intervention og afventen. Jeg kunne have holdt faglige oplæg, som udfordrede praktikerne og satte deres dilemmaer i et større perspektiv. Imidlertid pegede deres ønsker i så mange retninger, at jeg

tøvede med at bruge tid på at opbygge fælles viden og sprog på et felt, som forfordelte ét ønske frem for et andet, eller som potentielt ikke var relevant for den retning, praktikerne i sidste ende valgte at gå.

For en praktiker bestod min rolle i at skabe et trygt rum med plads til både ufærdige tanker og frustration. For en anden bestod den i at facilitere deres drøftelser professionelt. En tredje så mit primære bidrag som en række konkrete redskaber, de selv ville kunne videreføre. Graden af empowerment og den langsigtede virknings uafhængighed af aktionsforskeren afhænger således af, hvilket perspektiv man anskuer forløbet fra.

Styrken ved initiativgruppens sammensætning var, at barrierer blev overvundet, horisonter udvidet og erfaring med engagement på tværs af typiske grupperinger i kirken opbygget. De to frivillige fik en større tilknytning til kirken, og deres efterfølgende engagement voksede. Der opstod en erfaring af, at der i menighedsråd og blandt ansatte var behov for rum for refleksion over det at være kirke såvel som rum for fordybelse, der ikke havde et ydre formål. Dermed bidrog forløbet til et blik for kulturudvikling i den lokale kirke. Begrænsningen ved den sammensatte gruppe var, at det at udvikle en kirkelig praksis kræver, at en gruppe personer er optaget af og har ressourcer til at udforske nogle af de samme behov og muligheder i konteksten.

5.2. At understøtte praksisudvikling - perspektiver og begrebsudvikling

Gennem de to første dele af analysen har jeg udfoldet de to aktionsforskningsforløb med afsæt i de centrale bevægelser og dilemmaer. I dette delkapitel sammenfatter og udfolder jeg en række centrale analysepointer og begrebsudviklinger i relation til praksisudvikling og understøttelse deraf. Først sammenfattes en overordnet forståelsesramme omkring kirkelig praksisudvikling samt en række metodologiske pointer fra forløbene. Dernæst sammenfattes en række funktioner knyttet til det at understøtte praksisudviklingen samt en udfoldelse af medvandrermetaforen.

Også andre dele af metoden var væsentlige. Det gælder eksempelvis den praktiske metodeoplæring som del af planlægningen, betydningen af, at planlægningselementer blev faciliteret effektivt og udfordrede til at nå frem til en konkret handlingsplan, lytte-elementer der skabte et ligeværdigt møde og gav indblik i andres livsverdener og idéer til videre praksisudvikling frem for distancerende undersøgelser af deres forventninger som forbrugere samt afprøvningen af enkle, omkostningslave aktioner som afsæt for læring. Her skete imidlertid ikke i samme grad begrebsudvikling omkring nye erkendelser.

5.2.1. Perspektiver på kirkelig praksisudvikling

I det følgende sammenfattes en forståelse af kirkelig praksisudvikling som en bevægelse i liminalitet. Dernæst rettes fokus mod nogle udvalgte metodologiske perspektiver, som er vokset frem i aktionsforskningsforløbene. Det drejer sig om forholdet mellem praksis og resonans, om fordybelsesøvelsen som forløbselement, og om at forankre praksisudvikling kirkeligt gennem refleksionselementer henholdsvis fordybelsesøvelser.

5.2.1.1. Praksisudvikling som rejse og bevægelse i liminalitet

At søge efter samlende begreber beskriver Alrø og Hansen (2017) som en del af aktionsforskningen. De begreber, jeg her beskriver, relaterer sig til selve det at være i proces, da det er denne del af aktionsforskningsforløbene, der er afhandlingens tema. At anvende metaforer i analyse kan som tidligere nævnt give en rigere og mere helstøbt beskrivelse af et fænomen end en deskriptiv tilgang til data (Kvale & Brinkmann 2009, 214).

De to aktionsforskningsforløb er på forskellig vis blevet italesat som en rejse eller bevægelse af både praktikere og mig selv undervejs i forløbet, og jeg har senere beskrevet det som bevægelser i liminalitet. Birkedal har beskrevet rejsen som metafor for *menighetsutvikling* og henviser til rødderne i den kirkelige tradition (Birkedal 2011, 43). I hermeneutikken tales om en rejse i forståelse og erkendelse; i dette tilfælde er der tale om en rejse i både praksis og erkendelse. Den består i deltagelsen i en bevægelse, som fører én nye steder hen, sådan som en af sognepræsterne sagde (5.1.8). Turner og Edith Turner (1978) beskriver pilgrimsrejsen som en bevægelse i liminalitet, der giver et nyt og mere helhedsligt perspektiv på den hverdag, pilgrimmen vender tilbage til. At tilgå praksisudvikling som en rejse i liminalitet, kan bidrage med en række perspektiver på udvikling i kirker. Det kan give forståelse for, at det kan være forbundet med frygt eller skepsis at lade nyt opstå blandt dem, der værdsætter hidtidige praksistraditioner. Frem for at forsøge at negligere dette, kan det løftes frem som en ressource at bygge på. Rejse- og liminalitetsmetaforerne kan ligeledes give sprog for individuel deltagelse, hvor det, der skabes, formes af, hvem man er, men hvor man også selv bliver formet af det, der møder en, fordi man er i en udforskende bevægelse.

På den afsluttende workshop i det *midtjyske* forløb et år efter den seneste workshop anvendte jeg den til at italesætte den sammenhæng og fremadskridende bevægelse, jeg så i forløbet på trods af den uventede afbrydelse. Dette vakte genkendelse og begejstring. At se det, der kunne opleves som afbrudt og delvist fragmenteret eller fjernt, som et samlet men uafsluttet hele, ansporede til

videre handling. I det *københavnske* forløb talte jeg i højere grad om det at *udforske*, idet der var et felt af mange bevægelser, snarere end én samlet bevægelse. Her giver liminalitetsmetaforen mulighed for at beskrive bevægelser, der fandt sted i det københavnske forløb, uden at forsøge at reducere det til én fremadskridende rejse. Derudover gav den mulighed for at skelne mellem de bevægelser, der skete internt i initiativgrupperne og de bevægelser, der skete i det ydre på baggrund af førstnævnte. De overvindelser, det krævede for de frivillige for at deltage, var ikke synlige udadtil, men udgjorde væsentlige bevægelser for deres deltagelse.

Endelig kan man se en sammenhæng mellem de to metaforer og en kontekstuel tilgang til kirke. I dette perspektiv er det den lokale kirke selv, der er i bevægelse i mødet mellem tradition, kontekst og udforskning, snarere end at der er tale om at udvikle et produkt adskilt derfra.

5.2.1.2. Praksisser kan rammesættes, resonans finder sted

Et gennemgående tema har været forholdet mellem det, der planlægges og det, der udspiller sig. En praksisform kan iscenesættes og inviteres til. Individer kan vælge at deltage i den, men om der opstår leg i Gadamers forstand, der bevæger dem et nyt erkendelsesmæssigt sted hen, om der opstår resonans i forhold til noget eller nogen uden for individet, og om det vækker et handlekraftigt communitas i Turners forstand, er ukontrollerbart (Gadamer 1965, 99; Rosa 2016; Turner 1997, 45). Den samme praksisform kan udspille sig i to forskellige kontekster og det ene sted udgøre det, som Thorsted kalder et hverdagsbrud uden større betydning, mens den i en anden kontekst kan beskrives med begreber som liminalitet, communitas og resonans og vække handlekraft til at tage initiativ til kontekstuel praksisudvikling (Thorsted 2011, 215). Dette lægger op til, at en aktionsforsker eller en konsulent skaber anledninger til at resonans kan opstå, uden at søge at fremtvinge den, og giver den plads, når den opstår, hvis der er enighed om, at den er væsentligere at følge end det lagte program.

5.2.1.3. Fordybelsesøvelsen som afsæt for udvikling

Samlet set spillede fordybelsesøvelserne en central rolle for udviklingen i det københavnske forløb, hvilket er særligt interessant, fordi der ikke var behov for dem i det midtjyske forløb, og fordi de ikke er en del af den typiske aktionsforskningscirkel (4.4). For FDF-forælderen udgjorde fordybelsesøvelsernes funktion i forløbet den væsentligste læring, som han ville tage med til andre organisatoriske kontekster (IK3, 5). I det følgende vil jeg sammenfatte og perspektivere, hvad de generelt bidrog med til aktionsforskningsforløbet (se desuden 5.2.1.5).

For det første vil jeg argumentere for, at der var tale om en form for ”antistruktur”, hvor der blev brudt med sædvanlige roller:

> ”Anti-structure,” in fact, can generate and stir a plurality of alternative models for living, from utopias to programs, which are capable of influencing the behavior of those in mainstream social and political roles (whether authoritative or dependent, in control or rebelling against it) (…) (Turner 1982, 33).

Der opstod en mellemfase, der kan belyses med Turners begreb om liminalitet: ” (…) when the past is momentarily negated, suspended, or abrogated, and the future has not yet begun, an instant of pure potentiality when everything, as it were, trembles in the balance” (1982, 44; 5.1.3.1). Der var ikke tale om en fælles fortid, men om at komme fra flere steder og ikke vide, hvor man sammen var på vej hen. Opbruddet var således ikke fælles for alle; for nogle var det individuelt. Men som i den midtjyske kirke opstod der et ophold i en margin, et mellemrum, hvor man endnu ikke vidste, hvor man skulle bevæge sig hen fra de vante måder at tænke og handle på og derfor blot kunne hengive sig til det, der udspillede sig her og nu og se, hvor det bar hen. Det gjorde praktikerne bevægelige og responsive over for hinanden og for nye måder at handle og forstå hverdag og kirke på. På denne måde blev deltagelsen i fordybelsesøvelser formativ, en opøvelse af erfaring af at gå ind i et efterfølgende planlægningselement med en klarere dømmekraft og handlekraft.

For det andet blev fordybelsesøvelserne en anledning til større indbyrdes forståelse og fortrolighed, som for praktikerne bar en værdi i sig selv. FDF-forælderen beskrev det sådan, at når man delte nogle personlige overvejelser, blev det grebet, og så turde de andre også dele flere af deres tanker. Det gav en selv mod på at dele endnu mere. Han blev også mere tydelig omkring, at han og sognepræsterne havde forskellige udgangspunkter for deres engagement i forløbet (W5, 13). Dette kan ses i lyset af Rosas pointering af, at resonans ikke handler om selvudslettelse, men tværtimod, at man bringer sig selv i spil. Dette, mener jeg, er en væsentlig pointe i forhold til, hvordan fællesskaber kan opstå og vedligeholdes. Fællesskaber beskrives af sociologer typisk som kendetegnet ved skam og frygt for at falde udenfor normen (Scheff 2011), af fælles værdier, der skaber sammenhængskraft og modvirker anomi (Durkheim 2020) og lignende. I initiativgruppen viste det sig imidlertid, at jo mere tillid, der var til fællesskabet, jo mere blev det muligt at bringe sig selv i spil og at sige noget, andre måske ikke genkendte eller ikke var enige i. Denne overskridelse af frygt var der plads til at gøre i fordybelsesøvelser, hvor man ikke samtidig skulle

koncentrere sig om at udvikle en praksis. I dette ligger der et overset tema i sociologien, som Rosa giver sprog for, og som jeg mener kommer tydeligt til udtryk i det københavnske forløb.

For det tredje viste det sig, at fordybelsesøvelserne udgjorde en fælles praksiserfaring, der havde manglet, for at praktikerne kunne udvikle nye praksisser sammen. Forskningsprojektets tilgang til udvikling var som tidligere udfoldet, at praktikerne blev inviteret til at være deltagende i det, der udspillede sig, snarere end distancerede organisatorer. Det, de ønskede at invitere andre ind i, måtte de selv udforske først. Tilgangen kan ses som sammenhængende med Gadamers tanke om, at erkendelse er et ontologisk vilkår, der finder sted i en deltagende bevægelse, snarere end som et distanceret forhold, som subjektet er uberørt af (Gadamer 2007, 253-255). Forskellen på det midtjyske og det københavnske forløb tydeliggjorde dette. I det midtjyske forløb var der allerede praksiserfaringer at udvikle på baggrund af. I det københavnske forløb var det vanskeligt at finde frem til konkret handling gennem refleksions- og planlægningselementerne. Gennem fordybelsesøvelserne blev der opøvet en fælles erfaring, som de kunne henvise ligeværdigt til, og hvor sognepræsterne ikke havde en større viden om det, der fandt sted, blot en anden erfaring og forståelse af det samme fænomen. Dels havde det givet erfaring at bygge på, dels havde det givet en oplevelse, som de frivillige ønskede at dele med ligesindede. Det skete gennem fordybelsesøvelserne. Ligesom forforståelser dannede afsæt for nye horisontudvidelser, var det praksiserfaring, der lå til grund for udvikling af nye praksisser.

5.2.1.4. Kirkerefleksionsmodellen

Udgangspunktet for de to aktionsforskningsforløb var blandt andet, at der skulle være en villighed til at reflektere teologisk over projektet. Denne formulering ændrede jeg ved forløbenes indledning til refleksion over, hvad kirke er, for at undgå at signalere, at enhver praktiker skulle forholde sig til en fagteologisk tradition. Det blev muligt at tematisere det kirkelige ved en praksis ad to forskellige veje i de to forløb.

Med *kirkerefleksionsmodellen* opsatte jeg over for praktikerne en ramme for drøftelser omkring det at være kirke (4.4.2.1). Vi arbejdede på alle fire niveauer på skift, men jeg henviste ikke eksplicit til den i samme grad som jeg kunne have gjort. På baggrund af de to aktionsforskningsforløb vil jeg pege på en tentativ udvidelse af modellen.

For det første blev der talt meget om bygninger, arkitektur, indretning og artefakter. Disse kan i sig selv kommunikere og skabe rum for nogle måder at være kirke på i praksis frem for andre. I det midtjyske forløb valgte man at invitere østeuropæerne til kaffe og småkager i sognegården for

at lade disse møde en side af den lokale kirke, som var fællesskabsorienteret, hyggelig, uformel og ikke tog udgangspunkt i at markere en for østeuropæerne fremmed gudstjenestetradition. At praktikerne som repræsentanter for den lokale kirke kunne møde østeuropæerne på denne måde, signalerede noget om deres kirkeforståelse. I det københavnske forløb blev der talt meget om, hvordan man kunne skabe rum for ”små rum” med ”nære samtaler”, og hvordan man kunne se ”mellemrummene” som steder, hvor uformel kirkelig praksis også kunne finde sted. Forholdet mellem kirkebygningen og dens lokale fysiske omgivelser, herunder en park, blev drøftet og udfordret. Endelig oplevede nogle, at samtalen om praksisudvikling ændrede sig, når de havde opholdt sig i kirkerummet, fordi oplevelsen af at ”stå i relation til Kristus” kom mere tydeligt i spil. Ligesom kirkens organisering kan afspejle og fremme bestemte forestillinger om og oplevelser af, hvad kirke er, kan dens fysiske udtryk også gøre det. I de uformelle mellemrum, hvor der ikke er nogen organisering, kan arkitekturen i sig selv skabe en ramme for kirkelig praksis.

For det andet viste det sig, at definitionen af praksis, hvor jeg har taget afsæt i Gadamer og tilføjet en handlingsdimension, måtte rumme en skelnen mellem rammesættelse af praksis og deltagelse i kirkelig praksis for at kunne beskrive det, der udspillede sig i forskningsprojektet, jævnfør Nicolinis pointe om, at praksisbegreber må vælges i dialog med empirien (Nicolini 2013, 219). I det københavnske forløb blev det en pointe i sig selv for den ansatte at se alt arbejde som en anledning til det, vi her kalder kirkelig praksis. Han udpegede en sammenhæng mellem kirkens formelle vision og sin egen hverdagspraksis, hvor mødet med mennesker var uformelt og ikke stod i arbejdsbeskrivelsen. Menighedsrådsmøderne blev oplevet som rammesat, dagsordensstyret interaktion. Her så praktikerne et potentiale i at skabe mellemrum i programmet, hvor deltagelse i praksisformer kunne finde sted med mulighed for at smitte af på den øvrige interaktion. Det blev således relevant at tydeliggøre, at kirkelig praksis ikke er begrænset til den formelt rammesatte kirkelige praksis, men også kan kendetegne deltagelse i anden interaktion.

<table>
<tr><td colspan="2">A) Hvad er kirke?</td></tr>
<tr><td colspan="2">B) Denne kirkes vision</td></tr>
<tr><td>C1) Organisering – herunder etablering af praksisformer</td><td>C2) Fysisk ramme – herunder artefakter</td></tr>
<tr><td colspan="2">D) Interaktion/handling/deltagelse - herunder deltagelse i praksisformer og uformel kirkelig praksis (potentiel resonansoplevelse)</td></tr>
</table>

Figur 8: Kirkerefleksionsmodel II

Med denne model kan der skabes ramme for drøftelse af grundlæggende kirkeforståelser (A), vision for den lokale kirke i dens kontekst (B), organisering, praksisformer og fysiske rammer (C), samt hvilken handling, man oplever finde sted (D). Modellen skal ikke ses som en teori, men som en tentativ begrebsramme, der både kan have forskningsanalytisk og lokalt handlingsorienteret relevans. Alle fire niveauer kan kaste lys over hinanden. I det midtjyske forløb blev der i relation til, hvad kirke er, talt om, hvad kirke grundlæggende er (A), værdsatte praksisformer (C), den konkrete deltagelse og resonans forbundet dermed (D), og at lade alt dette kaste lys over kirkens spirende vision om at række ud til lokale østeuropæere (B) og dermed undgå, at de blev set som modsætninger. I det københavnske forløb havde de erfarne kirkegængere behov for at reflektere over, hvordan den deltagelse, de havde set og oplevet vække resonans (D), kunne understøttes gennem mere bevidst organisering (C1) og fysisk indretning (C2). Gruppen som helhed havde behov for fælles praksiserfaring (D) og at se sammenhængen med kirkens vision (B) for at kunne organisere nye praksisformer (C) og selv få styrket en bevidsthed om deres uformelle kirkelige praksis i hverdagen (D).

På den ene side peger modellen bort fra et stærkt normativt udgangspunkt hos aktionsforskeren (eller den, der understøtter processen) ved at lægge fokus på den lokale kirkeforståelse og -praksis. Dette udelukker ikke transparens om egne forforståelser (5.1.2.2). På den anden side rummer det i sig selv en række væsentlige praktisk-teologiske forforståelser. Det beskrives eksempelvis som relevant at se den lokale kirke som kontekstuel, at spørge til, hvilke kirkeforståelser og hvilken praksis, der er i spil lokalt, og at se resonans som et fænomen, der ikke kan iscenesættes eller fremtvinges, men lægges til rette for.

5.2.1.5. At tematisere kirke, kristendom og tro gennem fordybelsesøvelser

I den kontekst, hvor praktikere selv italesatte deres kendskab til kirkelig praksis og kirkeligt sprog som begrænset, viste det sig, at fordybelsesøvelser gav anledning til at nærme sig temaet associativt og deltagende.

I en række fordybelsesøvelser indgik religiøse artefakter og begreber i form af kirkerummets interiør, en bibeltekst og ordet 'kirke'. *For det første* blev udtalelser mere eksistentielle eller religiøse end i øvrig interaktion. Overvejelser handlede i højere grad om personlige erfaringer og praksisser, Gud, Jesus og tro. Kirken blev ikke omtalt som organisation og som udbyder af aktiviteter, men som sted for minder om konkrete oplevelser, personlige overvejelser, relationer og tro. Her kan vi trække på Turners (1997) begreb om *antistruktur*. Der opstod en form for antistruktur som et frirum fra det mål af usikkerhed, blufærdighed og tilbageholdenhed, der tilsyneladende gjorde sig gældende i dele af kirkens og lokalsamfundets kultur, hvad angik samtaler om kristendom, religion og eksistens. Hvor religionssociolog Ina Rosen (2009) peger på, at danske informanter låner sprog af hinanden i fokusgruppeinterviews for at finde udtryk for tro, er pointen her, at man kan deltage, eller med Gadamers udtryk lege, sig frem til dialog om tro og religiøsitet, der ellers ikke var opstået, netop på grund af uhøjtideligheden og humoren. Opholdet i kirkerummet indvirkede desuden på den ene sognepræsts deltagelse, idet han forbandt det med at blive tiltalt, at stå i et forhold af vertikal resonans, mens han i højere grad oplevede, at det var praktikerne selv, der talte i forløbet i øvrigt. Dér skete der et lille brud i opdelingen mellem det sakrale og det ikke-sakrale, blot ved at bevæge sig ind i et fysisk rum. Resonans blev hentet fra kirkelig eller eksplicit kristen praksis og indvirkede ifølge flere praktikere på udviklingen af andre kirkelige praksisser.

For det andet opstod der anledninger til at stille spørgsmål og at tale om blandt andet kirkeåret, kirkerummet og gudstjenesten. I lighed med i den midtjyske initiativgruppe blev der stillet spørgsmål, som der ikke havde været anledning til at stille i andre sammenhænge. Fordybelsesøvelsen skabte en sprække, hvori undren kunne komme til udtryk. Systematisk oplæring i kristendommen var der ikke tale om, men en oplæring gennem en delvis antistruktur, baseret på øvrige drøftelser og praktikeres egne spørgsmål.

For det tredje rummede det i sig selv et element af empowerment, at de frivillige havde perspektiver at bringe i spil, som blev sidestillet med sognepræstens. At forholde sig til et kirkerum eller en bibeltekst fra sit eget udgangspunkt krævede ikke forudgående viden, opdagede de efter indledningsvis tavs eller italesat usikkerhed. Udgangspunktet var ikke udvikling af det

eksisterende, men villighed til at deltage fra sit eget udgangspunkt. Minder om store livsbegivenheder, betydningsfulde relationer og egne praksisser i kirkerummet blev bragt frem til nutiden og italesat som lige gyldige erfaringer, der kunne bringe indsigt til de øvrige praktikere. Spejderlederens fascination af Jesus i beretningen, hendes pointering af, at han befandt sig et niveau over de ellers værdsatte sognepræster, og disses latter og accept af udtalelsen, kan ses som en antistruktur med humoristisk nedbrydelse af hendes forestilling om sognepræsterne som kirkens omdrejningspunkt og samtidig en religiøs pointe. Det skabte en forskydning, som potentielt bidrog til at muliggøre spejderforælderens indtagelse af en ny rolle.

Denne tilgang rummede ikke kirkerefleksionsmodellens systematiske tilgang til at tale om kirke, men formålet var netop også at give anledning til at tematisere kirke, religiøsitet, tro og eksistens med afsæt i praktikernes egne livsverdener, frem for at favorisere de, der havde en stærk sproglighed og viden at trække på. Det viste sig relevant at bringe den lokale kirkes vision i spil efter flere fordybelsesøvelser, fordi der så var en fælles reference at tage udgangspunkt i.

5.2.2. At understøtte praksisudvikling

I det følgende vil jeg skitsere en række *funktioner* knyttet til det at understøtte praksisudvikling. Der er flere end de fire, som jeg indledningsvist havde skitseret for praktikerne som et foreløbigt udgangspunkt, de kunne holde mig op på. Derudover vil jeg udfolde metaforen *medvandrer* som beskrivelse af rollen som understøtter af kontekstuel kirkelig praksisudvikling. De er opstået i et samspil mellem metodologi, der krævede, at jeg indtog en bestemt funktion i praksis, situationer, som jeg oplevede kalde på, at jeg udfyldte en given funktion, og praktikernes løbende beskrivelser af, hvilke funktioner, jeg havde.

5.2.2.1. En række funktioner

De fire oprindelige tentative funktioner, som jeg havde beskrevet for praktikerne, udvidede jeg under og efter forløbene til en længere række på baggrund af praktikernes og observatørens beskrivelser af mine handlinger og min egen forståelse af dem.[52] Det er således en skitse til teoretisering omkring understøttelse af praksisudvikling. Selv om der er tale om en

[52] Begrebet 'funktion' kan diskuteres. Det fremmer ikke en opfattelse af aktionsforskeren som deltagende. Dette ligger dog i det overordnede metafor 'medvandrer'. Funktion handler om den konkrete handling, der udføres, snarere end aktionsforskerens samlede fremtræden.

sammenfatning, som rummer potentiale til videreudvikling, beskriver jeg funktionerne i datid for at pointere deres kontekstuelle, foreløbige karakter.

Ledelse handlede om at søge at skabe en tryg og tydelig ramme for deltagelsen, at give anledninger til evaluering, feedback og bidrag m.v. og at inddrage praktikerne i drøftelser og beslutninger omkring det videre forløb. Det handlede om at balancere forholdet mellem at fastholde en planlagt dagsorden og at give anledning til at bevæge sig ud af sidespor, som potentielt kunne føre noget væsentligt med sig og bevæge forløbet i en ny retning. Det handlede om at søge at få en tilstrækkelig forståelse af den givne situation i forløbet og i initiativgruppen til at se potentiale såvel som indbyggede konflikter deri og at tage beslutninger om, hvordan potentialet eventuelt kunne understøttes og potentiel konflikt kaldes frem på konstruktive måder.

Facilitering handlede om at stille spørgsmål i forbindelse med refleksions- og planlægningselementer, at notere og skabe overblik over udsagn og at samle op på drøftelsen. Én udfordring var i denne forbindelse, hvornår jeg skulle afslutte en drøftelse og udfordre praktikerne til at bevæge sig videre, særligt hvis en drøftelse rummede megen energi, men tog tid fra andre planlagte elementer.

At anlægge lokalt perspektiv bestod i at minde praktikerne om at lytte til den lokale kontekst, inden de udviklede detaljerede projekter. Det kunne handle om at opfordre til at involvere en del af målgruppen i initiativgruppen, eller at bidrage med metoder til at inddrage lokale perspektiver. Statistik over sognet viste sig ikke at være relevant at bringe i spil, idet praktikerne allerede var bevidste om sognets sammensætning.

At efterspørge kirkelige perspektiver handlede om at skabe anledning til overvejelse over, hvad kirke er. Det var relevant, fordi denne overvejelse ikke nødvendigvis fandt sted, hvis ikke aktionsforskeren udfordrede til det. Derudover er der i folkekirken ikke blot en formålsparagraf at pege på, som i en organisation, men et stort felt af perspektiver på, definitioner af og erfaringer med, hvad kirke er. Denne funktion bestod i på skift at spørge ind til de forskellige niveauer i kirkerefleksionsmodellen eller at indføre perspektiverne gennem fordybelsesøvelser.

Faglighed handlede om at oplære i en metode, genfortælle erfaringer fra andre kirker eller at formidle kontakt til relevante fagpersoner. Den primære udfordring her bestod i, om der skulle afsættes tid til faglige oplæg, som ville gå fra andet, og som kunne vise sig ikke at være det mest relevante i forhold til det endelige projekt.

At lede fordybelsesøvelser gik ud på at udvælge en fordybelsesøvelse og bringe den i spil som del af en workshop, uden at der var et eksplicit formål dermed. Ofte var dette i sig selv et

eksperiment, hvor jeg var bevidst om ikke at kunne regne ud, hvilket udkomme jeg kunne forvente. Det var en potentiel leg, der ikke nødvendigvis blev en leg i Gadamers forstand. Erfaringen var, at det var muligt at anvende fordybelsesøvelser, der kunne tolkes som religiøse praksisser, så længe de rummede friheden til ikke at forholde sig religiøst til dem.

At sikre lytte-elementer handlede om at udfordre praktikerne til at finde måder at lytte til deltagere på, så disse perspektiver blev en integreret del af den løbende refleksion. Det kunne ske ved at oplære praktikerne i en metode, men det skete også ved, at jeg selv interviewede et par deltagere efter en aktion efter praktikernes ønske samt spurgte en hel gruppe af deltagere til deres perspektiver på mulig videre praksis. Hvorvidt dette var hensigtsmæssigt, kan diskuteres. Det var ikke min oprindelige hensigt metodologisk, men jeg vurderede, at jeg ved at påtage mig denne funktion bidrog til, at der blev lyttet til konteksten, og at det var væsentligt for det videre forløb.

Historiefortæller bestod i at gengive den bevægelse eller de bevægelser, der havde fundet sted på en måde, som praktikerne kunne genkende sig i, og se den nuværende situation og handlemuligheder på denne baggrund. Det kunne også handle om at bede praktikerne om at gengive forløbet. Det at være historiefortæller handlede undertiden også om at genfortælle det netop drøftede under et refleksionselement, hvor mange forskellige holdninger og perspektiver kom i spil. Her havde genfortællingen den funktion at beskrive det, der så usammenhængende ud, som dele af et større komplekst hele, hvor intet faldt udenfor, men hvor der samtidig var behov for at finde fokus og retning.

At understøtte forankring og bæredygtighed fandt først og fremmest sted ved, at aktionerne ikke hvilede på min deltagelse som aktionsforsker, men var bærende i sig selv. Dernæst tilbød jeg oplæring i metoder, både i form af praksisdeltagelse og lytterundeoplæring, som det var let for praktikerne at videreudvikle, fordi de selv havde oplevet dem. Mit møde med menighedsråd og evt. ansatte var afgørende for, at forløbene kunne sætte sig videre spor. Det skyldtes først og fremmest de refleksionsøvelser og fordybelsesøvelser, som de selv fik anledning til at deltage i, fordi de her oplevede lidt af det, som praktikerne var engageret i. Praktikerne kunne oplagt have overtaget en større del af disse gengivelser. I begge initiativgrupper var der praktikere, der gav udtryk for at ville overtage noget af den rolle, jeg havde haft, eller at ville fortsætte med at anvende de tillærte redskaber og praksisser. I det ene forløb havde det været oplagt at lade en af praktikerne stå for en del af processen, hvilket jeg opdagede for sent. Derudover var det oplagt at udarbejde et dokument med læring fra forløbet i samarbejde med praktikerne i umiddelbar forlængelse af evalueringen, frem for at vente til det var belejligt for mig selv at påbegynde arbejdet.

Fordi der var tale om aktionsforskning, var det også en del af min rolle over for praktikerne at være *forsker* og rette fokus mod den læring, der var mulig at omsætte til generaliserbar viden. Dette skete primært ved, at jeg spurgte til konkrete situationer, roller eller problemstillinger og bad dem udfolde disse. Dermed fungerede denne del som en metarefleksionsøvelse. Dette bidrager ikke i sig selv til problemformuleringen, men skaber transparens omkring de særlige forhold, der gjaldt under den form for understøttelse, der var i spil i de to aktionsforskningsforløb.
Inddelingen kunne sandsynligvis være udformet anderledes; den er baseret på de funktioner, som jeg oplevede at skifte imellem, og hvoraf mange blev italesat af praktikerne. De kunne udfoldes med en større kompleksitet og er blot opridset for at give overblik over den tentative, kontekstforankrede viden, der opstod.

Praktikerne bidrog til at forme den rolle, jeg spillede, gennem den måde, de selv formede forløbene på, og gennem deres refleksion over den. De har dog ikke selv udforsket den indefra. På dette punkt er der ikke tale om fælles aktionsforskning på samme måde som i forhold til det at forstå praktikernes egen bevægelse eller de praksisser, de udforskede.

5.2.2.2. Medvandrer

Medvandreren som metafor for det at understøtte udviklingsforløb i den lokale kirke er blevet bragt i spil tidligere i analysen. Det var i første omgang ph.d. i missionsteologi og konsulent Mogens Mogensen, som i et baggrundsinterview knyttede begrebet til sin konsulentfunktion over for kirker i længerevarende forløb:

MM Når man har fem timers program, er man næsten nødt til at have det hele linet op på forhånd. Det bliver mere ovenfra styret. Når det er længere forløb, bliver man mere medvandrer og sparringspartner.

DK Hvad lægger du i at være medvandrer og sparringspartner?

MM Der ligger det i det, at man oplever: Hvad er det egentlig de har på hjerte? Hvor er det egentlig, der brænder på hos dem? Hjælpe med at sætte ord på de tanker, de har, skabe rum for det. Har man en dags forløb skal man nå i mål med noget i løbet af fire-fem timer. Faren er, at det i mindre grad bliver deres egne behov, der bliver mødt. Hvis man mødes flere gange, kan man løbende justere planen undervejs. Okay, så går vi den vej, og så går vi den vej (B2, 1).

I citatet beskrives blandt andet medvandringen som det ikke at kende vejen på forhånd, men derimod at forholde sig lyttende og understøttende og at tilpasse rammen til behovet. Mogensen situerer konsulenten på et sted sammen med praktikerne i den givne konsulentproces som en, der går med og giver sparring, samtidig med at det er praktikernes bevægelse, der er i centrum. Opmærksomheden er rettet både mod det, der udspiller sig her og nu, og mod det foreløbige mål, der kan ændre sig undervejs i lyset af det, der sker i øjeblikket. Dertil kommer, at Mogensen omtaler deltagerne som havende ” noget på hjerte”. De reduceres ikke til positioner i et socialt eller kommunikativt spil, men anskues som medmennesker, der står i relation til en sag; her er en oplagt parallel til Rosas sociologiske blik på subjektet som relationelt (3.2).

Medvandringsbegrebet optræder også i teologisk forskning og i kristen praksistradition (Grevbo 2006). Teolog Johannes Nissen (2014) anvender det i relation til religionspædagogik, herunder folkekirkens voksenundervisning, sjælesorg, konfirmandundervisning, spaghettigudstjeneste og en lang række andre aktiviteter i folkekirken. *Rejsen* og *mødet* står som to centrale forhold i Nissens forståelse af medvandringstanken:

I virkeligheden udgør ”rejsen” sammen med ”mødet” to centrale motiver i de bibelske fortællinger, og de kan begge ses som udtryk for en læreproces. Vi lærer noget nyt ved at rejse sammen. De nye erfaringer, som vi deler på rejsen, fremkalder både en fælles og en individuel læring. På samme måde bliver vi i mødet med dem, der er anderledes end os selv, udfordret i vores selvforståelse (Nissen 2014, 288).

Denne ligeværdige, lærende relation kan i nogen grad overføres til aktionsforskerens deltagelse i en opdagelsesrejse, hvor der søges viden, der ikke er givet på forhånd, og som indsamles i det konkrete. Der ligger i dette en tydelig parallel til den københavnske menighedsrådsformands pointering af den lærende indstilling hos konsulenten som central.

5.2.2.3. En kritisk refleksion

En begrænsning ved metaforen er, at den fremstår harmonisk, sammenhængende og har klang af noget mytisk. Det kan skabe en forestilling hos aktionsforskeren om forløbet og om egen rolle, som tavse, kritiske praktikere ikke ville kunne genkende. Det var min erfaring, at det var let at lade sig overvælde af kompleksiteten og alt det, der med Hansen og Alrøs begreb er ”messy”, sådan at det, der trods alt er ”magic” drukner, og der ikke står konstruktiv læring tilbage (5.1.5.1). For at skabe meningsfuld læring af forløbene kan det være nødvendigt at skiftevis åbne for og forenkle kompleksiteten i forståelsen af forløbet. Dette er i sig selv en hermeneutisk cirkel. Samtidig viste

det sig i de to forløb, at mange praktikere ikke havde mulighed for at deltage i hele forløbet, eller havde vanskeligt ved at genkalde sig, hvad der blev talt om på den seneste workshop trods referater. Det var mit indtryk, at når jeg genfortalte forløbene for praktikerne ved evalueringerne, blev det lettere for praktikerne at opleve resonans i forhold til projektet. Når jeg læste referater af noter fra den seneste workshop op, fungerede det i højere grad distancerende og overvældende. Det første var kun muligt for mig, når jeg selv havde nået at bearbejde det, der hændte, som en sammenhængende fortælling. Blev den nuværende situation ikke set som en del af et større hele, var det lettere at vælge en distanceret, formålsrationel tilgang baseret på et fragmenteret billede af forløbet uden et egentligt engagement til at handle.

Først og fremmest rummer fortællingen om rejsen og medvandreren en mulighed for at pege på det, der fremstår som sammenhængende bevægelser i forløbet, og at beskrive samspillet mellem aktionsforsker og praktikere som situeret og dermed begrænset.

6. Diskussion

I dette kapitel skal vi se på, hvordan en række centrale pointer i afhandlingen bidrager til diskussioner og forskning i folkekirken og til praktisk teologi i bredere forstand. Jeg indleder med en række kritiske refleksioner over, hvorvidt den viden, der opstår om det at understøtte praksisudvikling er relevant i andre typer situationer end aktionsforskning. Dernæst lader jeg perspektiver fra aktionsforskningsforløbene gå i dialog med den indledningsvise skitsering af drøftelser om udvikling i folkekirken, forbruger- og målgruppetænkning, involvering af frivillige i praksisudvikling samt forholdet mellem gudstjeneste og andre praksisformer i folkekirken. Til sidst berøres teoretiske diskussioner inden for praktisk teologi som forskningsfelt angående praksisforskning, kirkelig og teologisk aktionsforskning, normativitet samt forskerens analytiske og teoretiske distance som magtfaktor.

6.1. Kan aktionsforskning bidrage til viden om at understøtte praksisudvikling?

Det er væsentligt at overveje, hvilken validitet, der ligger i det at undersøge spørgsmålet om understøttelse af praksisudvikling gennem netop aktionsforskning. Madsen (2019) pointerer som tidligere nævnt, at aktionsforskeren har et større ansvar for det, der udvikles, end en ekstern hyret konsulent (4.3.1). Det var en forudsætning for samarbejdet, at initiativgruppen havde et ønske om at udvikle et kirkeligt tiltag i samspil med en gruppe personer i lokalområdet. Rollefordelingen blev italesat som, at praktikerne selv ville komme til at gøre arbejdet, mens jeg understøttede deres proces. Dermed havde jeg lagt op til, at den viden, der blev genereret omkring udviklingsforløbene som proces, ville kunne overføres til det at understøtte lokale kirkers egne initiativer mere generelt. Et spørgsmål, jeg burde have stillet praktikerne, var, hvilken betydning det havde for forløbet, at der var tale om forskning og ikke blot konsulentsparring. Enkelte praktikere i det københavnske forløb gav undervejs udtryk for, at det var spændende at deltage i et forskningsprojekt, og at det udgjorde en del af motivationen. Måske havde der i det københavnske forløb været en større ambition om hurtige resultater, hvis det havde været et honorarbetalt konsulentforløb, da der derved havde været et større pres for at nå til hurtig enighed og handling.

Samtidig har denne forskningstilgang givet mulighed for at *udforske potentiale* i udviklingsforløb, som har bred relevans, men som det tog tid at udvikle lokal teori omkring. Den grundige udforskning af potentialet i fordybelsesøvelser viste, hvordan der i den lokale kirke potentielt er et overset, ikke-italesat behov for liminale felter af refleksion og praksis, som ikke er

beslutningsorienteret henholdsvis formålsstyret, og hvilken værdi det har at fordybe sig i dette på tværs af sædvanlige grupperinger i kirken. Aktionsforskningstilgangen sænkede tempoet og presset og gav derved mulighed for at udforske, dokumentere og sprogliggøre eksempelvis nødvendigheden af udvikling, der ikke er formålsrationel, potentialet i at forankre læring fra en initiativgruppe i et menighedsråd og potentialet for dannelse af nye frivillige over tid. Samtidig er der oplagt et krydspres mellem forventning om målbare resultater og erkendelse af behov for langsomhed, som ikke har været muligt at afdække med denne forskningstilgang.

6.2. Perspektiver på udvikling i kirker

Som tidligere beskrevet pegede Sirris (2018) på en forskel i tilgang til udvikling hos en række norske kirkeverger, svarende til daglige ledere, og præster i de samme kirker. Førstnævnte havde generelt en rationelt-instrumentel og sidstnævnte en institutionel-kulturel udviklingsopfattelse, som man, som jeg forstår det, tilstræber at anlægge med MUV. Sirris pegede desuden på udfordringen ved reelt at få involveret menigheden i udviklingen.

Jeg har argumenteret for, at det var i den konkrete deltagelse i spørgsmål, drøftelser, praksisser og eksperimenteren, at bevægelse fandt sted, snarere end i principielle drøftelser. Dette understøtter præsternes efterspørgsel på relationelt forankret, løbende udvikling. Spørgsmålet er, om der heri ligger et potentiale omkring menighedens deltagelse i kirkens løbende kontekstualisering.

Hvis Davie (2006) har ret i, at kirkegængere ikke længere oplever en forpligtelse over for kirken, men deltager på baggrund af, hvad der opleves meningsfuldt her og nu, hat det betydning for, hvordan ”menigheden”, hvordan den ellers defineres lokalt, kan tilgås. Forandring kan ikke implementeres på samme måde som i en organisation, hvor ansatte er forpligtede til at forholde sig til tiltag fra ledelsen. Kirkens udvikling som abstrakt projekt er ikke nødvendigvis interessant, hvis man ikke har interesse for kirken som organisation, men er orienteret mod det, der udspiller sig i praksis. Jeg har peget på muligheden for inddragelse af frivillige i kirkens udvikling ved at tage afsæt i et konkret potentiale eller behov som afsæt for udvikling. Forskningsprojektet viser, at det for personer, der ikke er interesseret i abstrakt diskussion om kirkens udvikling, kan opleves meningsfuldt at arbejde med liminalitetserfaring, forforståelser og forholdet mellem de forskellige niveauer i kirkerefleksionsmodellen samt lytte til forholdet mellem praksis og resonans. Zscheile (2015) har tematiseret udvikling af nye kirkelige fællesskaber i kirkens margin. Cameron m.fl. (2010) har fokuseret på udvikling med inddragelse af ansatte og frivillige i kirken. Dette

forskningsprojekt har peget på begge dele som relevante i kirkens potentielt konstante bevægelse af kontekstualisering.

Små bevægelser kan bære en egen værdi og efterfølgende potentielt inspirere til bevægelse i andre fora i kirken. I dette perspektiv er den væsentligste udvikling, der kan ske oppefra muligvis at afsætte tid til understøttelse af sådanne forløb i den form, der måtte være hensigtsmæssig i den givne kontekst. På den måde kan udvikling komme fra både aktive kirkegængere og frivillige og fra kirkens margin og ikke kun udvikling fra dem, der har interesse i overordnet organisatorisk udvikling. Hvad der fra sådanne små bevægelser kan hentes af viden til den samlede lokale kirke, kan ikke planlægges på forhånd. Det afhænger af, hvilke bevægelser, der finder sted, og af at der er brobyggere, der kan genkende læring i det, der opstår, og bringe det i spil i den større organisatoriske kontekst.

Kruhøffer (2019) og Leth-Nissen (2018) peger på, at udviklingen potentielt går i retning af stadig mere New Public Management i provstier og potentielt også til dels i sogne gennem provstier og storpastorater. Dette skal jeg ikke forholde mig til her, men blot pege på en række spørgsmål, der er relevante at overveje på baggrund af forskningsprojektet. For det første må det overvejes, ud fra hvilke kriterier udviklingsprojekter vurderes, inden de tildeles midler, og om der er krav om målbare resultater, som hindrer, at de involverede tør at undlade at kende vejen og potentielt fejle. For det andet må det overvejes, hvis man ønsker involvering af nye frivillige, om der frisættes ressourcer blandt sognepræster, andre ansatte eller kompetente frivillige til at understøtte udvikling, der indebærer frivilliginvolvering, formålsfri praksisudforskning og relationsopbyggelse, som ikke kan opgøres i målbare resultater. For det tredje kan menighedsråd overveje, i hvor høj grad det er hensigtsmæssigt at beslutte, hvilke aktiviteter, man ønsker, frem for at drøfte, hvad der skal kendetegne kirkens arbejde og understøtte og frisætte udvikling, der udgør reel bevægelse og tager tid, jf. Abildgaards (2017) pointe om at fokusere på, hvad der skal kendetegne kirkens arbejde som samlet hele frem for at fokusere på enkeltstående aktiviteter. For det fjerde kan man i den lokale kirke overveje, hvordan man internt kan søge at fremme praksis, der afspejler og understøtter det, man ønsker at skabe anledning til i den lokale kontekst.

6.3. Fra forbruger at servicere til deltager at lytte til

Dele af forskningen beskriver danskerne som individualiserede forbrugere af kirkens ydelser, fordi de agerer som sådanne (Nielsen 2019, 237). På den ene side er dette en relevant betragtning, idet befolkningen på mange måder handler på samme måde som forbrugere, selv hvis man ikke

grundlæggende ser dem som sådanne (Iversen 2019a, 221). På den anden side kan man argumentere for, at denne italesættelse implicit fremmer en selvforståelse i folkekirken af, at det er dette forhold, der er og må være mellem befolkning og kirke. I de to aktionsforskningsforløb er denne tilgang blevet udfordret med afsæt i en deltagelsesorienteret tilgang til, hvad der sker i kirken. Det er sket på tre områder. Dels i forhold til det, der udvikles, dels i forhold til den måde, der udvikles på, og dels i inddragelsen af den lokale kontekst i udviklingen.

I det københavnske forløb blev der fundet sprog for det at skabe 'store rum', som det er enkelt at træde ind i, og 'små rum' som giver anledning til 'samtaler om tro, håb og kærlighed', hvor man bringer mere af sig selv i spil, og som må være tilgængelige fra det store rum, uden at der er et krav om at bevæge sig derhen. De små rum kan desuden opstå spontant, midt i de store rum eller mellem formelle arrangementer. Der blev talt om mellemrum som en opmærksomhed på det, der kan udspille sig under og mellem de organiserede aktiviteter og møder, uventet, spontant og som afbrydelser. De kalder desuden på et blik for det, der kan opstå, og villighed til at bringe sig selv i spil i de små rum i mødet med medmennesket. Dette udfordrer forbrugertanken, hvor man servicerer forbrugeren som en aftager af en vare og udgør et mere dynamisk blik for samspillet mellem det organiserede og det uplanlagte. Resonansbegrebet giver sprog for dette. Der kan lægges til rette for, at resonans kan finde sted, men det kan ikke kontrolleres. Samtidig kan resonans opstå på uventede steder og kalder på en opmærksomhed herfor og en villighed til enten at understøtte den ved at give den plads eller ved at deltage i den. At udvikle praksisser består i dette perspektiv i en dans mellem tilrettelæggelse, opmærksomhed og villighed til selvvirksomhed og responsivitet over for det, der udspiller sig.

Hvis udvikling reduceres til en strategi, som følges i forhåbningen om, at forbrugerne følger de ventede handlingsmønstre og giver kirken en målbar succes, overses let både de modsigelser og muligheder, der opstår undervejs. I en travl kirkelig hverdag er der behov for anledninger til at standse op og gennem rammesatte refleksionselementer sammen reflektere over det, der sker, italesætte det, udvikle sprog for det, sætte det i lyset af egen og fælles kirkeforståelse og låne af hinandens sprog. Forskningsprojektet viste desuden, at der kan være behov for at tage tid til deltagelse i fordybelsesøvelser som en form for praksisser, der ikke har noget ydre formål, men måske kan give anledning til hvile, fællesskab eller fordybelse i tro og eksistens. Ved selv at være i bevægelse, kan man, som en af praktikerne siger, bevæge sig uventede steder hen, hvorfra ens selvvirksomhed bliver aktiveret og man ser andre horisonter og handler på nye måder.

6.4. Forbruger eller deltagende?

Dette har oplagt også betydning i forhold til frivilligt engagement i kirken. Davie skriver som tidligere nævnt, at den engang pålagte, pligtrelaterede engagement I kirken er blevet afløst af personlige valg, som ikke nødvendigvis er udtryk for overfladiskhed eller selvoptagethed (Davie 2006, 281; 1.5.4). Afhandlingen lægger op til at have øje for ikke blot det individualiserede menneskes forbrugerorienterede søgen efter uforpligtende oplevelser, men også det individualiserede menneskes behov for at indgå i relationer, gøre sig sårbar, lære af andre, lade sig bevæge og skabe sammen med andre, så længe det sker på en ligeværdig måde, der opleves meningsfuld. Det er fremgået af de to aktionsforskningsforløb, at tilrettelæggelsen af udviklingsforløb i et samspil mellem ansatte og frivillige må ske på de vilkår, der er gældende i konteksten. Traditionsbundethed, respekt for kirkerummet og sognepræsten samt usikkerhed og blufærdighed kan optræde i kombination med en individualiseret bevidsthed om, hvad man vælger til og fra, oplevelse af frihed til uenighed med sognepræsten og humor. En individualiseret tilgang til kirke, religion og spiritualitet kan optræde kombineret med et behov for at indgå i relationer med plads til sårbarhed og dedikation over for et midlertidigt fællesskab. Hvori disse sammensætninger består er igen individuelt og har desuden vist sig som et processuelt forhold. Det indvirker uundgåeligt på den måde, et udviklingsforløb udspiller sig på, og må derfor have følger for den måde, det må understøttes på.

6.5. Involvering af frivillige i praksisudvikling

Ser vi på det konkrete udtryk det frivillige engagement tager, kan man stille spørgsmålet, om de frivillige skal skærmes fra dem, der i praksis har magten i kirkens organisering for at kunne arbejde kontekstuelt. Teolog Kirsten Felter skriver i 2010, at Bourdieu mener,

> at kampen i det religiøse felt står om retten til religiøs produktion, hvor præster og lægfolk indgår med varierende styrke. Feltets principielle karakter af ”kampplads” betyder, at den dominerende position akkurat ikke lader sig fiksere endegyldigt, men hele tiden er til forhandling og dermed kan variere i styrke (Felter 2010, 159-160).

Her tematiseres forholdet mellem præst og lægfolk hvad angår ”religiøs produktion” som en kampplads. Set i dette perspektiv kunne det være nærliggende at anvende en kritisk-utopisk aktionsforskningstilgang for at beskytte lægfolket imod præsterne (2.2.1). Situationen var en anden

i de to initiativgrupper, idet sognepræsterne netop selv samlede en gruppe frivillige og håbede, at de ville finde måder at bidrage på. Ét er imidlertid villigheden til at lade frivillige bidrage. Noget andet er at praktisere samarbejde, der fremmer og understøtter frivilliges deltagelse, og hvor de frivillige selv vælger at bringe sig i spil. Hvilken rolle, det var oplagt, at en sognepræst, en ansat eller en frivillig indtog, viste sig i høj grad kontekstafhængigt og relativt uforudsigeligt. Jeg vil argumentere for, at indøvelse af praksisformer, hvor frivillige, ansatte og sognepræster udfordres af den givne ramme til at deltage på lige fod og udforske andre funktioner end de vante, kan bidrage til at frisætte og udforske nye samarbejdsformer, som man ville overse med en kritisk-utopisk tilgang. (I andre, allerede velfungerende dele af det frivillige engagement i kirker er der mere oplagt behov for tydelighed om, hvilke eksisterende funktioner man kan træde ind i og udføre som frivillig. Det, jeg her peger på, er situationer, hvor man ønsker at udforske et nyt felt som del af kirkens bevægelse af kontekstualisering, og hvor ingen endnu ved, hvad der skal ske).

Frivillige og ansatte bragte tilsyneladende stadig mere ligeværdigt sig selv i spil, hvor de havde perspektiver og erfaringer at bidrage med, og flere af dem endte med at have andre funktioner i forløbet, end de havde forestillet sig i udgangspunktet. En spejderforælder uden tilknytning til kirken blev projektleder for gåture. Et kritisk, observerende menighedsrådsmedlem blev fortaler for projektet og forløbet over for menighedsrådet. En ansat med blik for projektstyring fik travlt med andet arbejde i kirken og valgte i stedet at fokusere på at være kulturbærer i spontane møder i sin hverdag. Sognepræsten, der havde forestillet sig at skulle være med til at udvikle en praksis, blev sparringspartner for de frivillige initiativtagere. FDF-forælderen, der var i tvivl om, hvilken rolle han kunne spille, blev strateg for kulturudvikling i menighedsrådet med inspiration fra forløbet.

Min tilgang var den at sætte rammen for ligeværdig interaktion, hvor praktikerne havde mulighed for at deltage og bringe sig selv i spil på måder, der var delvist frigjorte fra sædvanlige indbyrdes roller. Når sognepræster imod deres intention fik eller tog en dominerende rolle, mens frivillige blev tilbageholdende, viste løsningen sig at være at bringe forløbselementer i spil, hvor spillereglerne gjorde, at praktikerne deltog ligeværdigt. Denne praksis overførtes til dels til det videre arbejde, således at de frivillige trådte stadig mere i karakter eller, med et aktionsforskningsbegreb, oplevede empowerment. Det viste sig, at jeg selv havde overset det potentiale at lade en frivillig overtage min rolle og facilitere en del af den interne drøftelse og dermed bryde endnu en tillært rollefordeling.

6.5.1. Mellem rummelighed og professionalisering?

Dette rører ved spørgsmålet om, hvorvidt der er plads til deltagelse i udviklingsprocesser for individer, der ikke har en konkret frivilligopgave. Hjort (2017) stiller som nævnt i indledningen spørgsmålet om, hvorvidt alle skal have mulighed for at bidrage på lige fod, eller om nogle frivillige kan indtage roller eksempelvis som ledere eller projektudviklere, og om der i det hele taget er behov for en professionalisering af frivillighedsområdet (1.5.4).

På den ene side var det som nævnt en del af forløbets ramme at udfordre fastlåste roller mellem sognepræst og frivillige, sådan at frivillige oplevede empowerment til at træde frem og tage ledende opgaver på sig, hvor det var dem, der var tovholdere med en større eller mindre grad af sparring fra sognepræsten. Dette udfordrer en eventuel forestilling om, at alle frivillige skal kunne medvirke på samme niveau. På den anden side var der plads til at deltage uden at have en given funktion fra begyndelsen som ovenfor beskrevet.

I den midtjyske kirke gjorde det, at den lokale kirke som samlet institution blev bragt i bevægelse og bakkede op om tiltaget, sådan at det blev forankret og kunne fortsætte efter sognepræstens afrejse. Her var der tale om flere niveauer af repræsentativ deltagelse. Nogle deltog i initiativgruppen på vegne af menighedsråd og ansatte. Enkelte eksperimenterede med aktioner på vegne af initiativgruppen. Den repræsentative handling på vegne af andre i kirken udfordrer dikotomien mellem professionaliseret frivillighed og traditionel kirkelig frivillighed (1.5.4). Den peger på et potentiale for at lade den eksisterende kirkeforståelse, den indbyrdes praksis blandt aktive i kirken og kontekstuel handling i lokalområdet være i en løbende indbyrdes dialog, som understøtter, belyser og udfordrer hinanden, og hvor nogle tager formelle roller på sig, ikke som en identitet, men på vegne af helheden. Således kan det at deltage og bidrage rumme andet end formelle funktioner.

I det københavnske forløb gjorde det det muligt for personer, der ikke i udgangspunktet havde tilstrækkelig kirkelig praksiserfaring, at være i bevægelse *som forberedelse til* at tage en større frivillig opgave på sig. Deltagelsen blev en konkret anledning til at komme i berøring med kirken eller til at udforske, hvordan kirke kunne opleves relevant for én selv over tid. Dette passer ikke ind i dikotomien mellem professionalisering og status quo. At give plads til ikke at udfylde en funktion gav netop mening, fordi der i højere grad var behov for udforskning af perspektiver og praksisser og opbyggelse af relationer end konkret arbejdskraft. Det stiller spørgsmålstegn ved, hvad professionalisering er. Jeg vil argumentere for, at det handler om at opfinde rammer og

organisering, der understøtter den praksis, der er behov for i den givne kontekst, snarere end at ændre frivillighedsorganisering i retning af virksomhedsledelse.

En kritik kunne gå på, at man ved at skabe så sammensatte initiativgrupper som i de to forløb, gør det mindre attraktivt for erfarne, fokuserede frivillige at udvikle praksisser virkningsfuldt og med stor faglighed. Dette kunne oplagt være tilfældet i andre kontekster, hvor sådanne frivillige står parat. Jeg har valgt at tage afsæt i situationer, hvor man stod tøvende over for en del af den lokale kontekst, hvor ingen af de sædvanlige frivillige eller ansatte aktører vidste, hvordan situationen kunne gribes an. Ud fra denne fælles rejse kunne frivillige i nye konstellationer iværksætte nye projekter, som var mere fokuserede, sådan som FDF-forælderen ville have gjort, hvis han havde fundet andre at samarbejde med.

6.5.2. At udforske religiøsitet, der endnu ikke har et sprog

Den danske befolknings religiøsitet beskrives som kendetegnet ved individualisering og sekularisering, men også ved en høj medlemsandel i folkekirken. De, der ikke tilhører den ældre generation er samlet set vokset op med en lav grad af kirkegang. Den store andel af troende i befolkningen kan ikke ses som en samlet kategori. Det er derfor ikke muligt at gøre sig antagelser i mødet med det gennemsnitlige folkekirkemedlem, ud over måske en lav grad af sproglighed omkring tro. Samtidig er der en grundlæggende tillid til folkekirken og dermed et potentiale at bygge på. Spørgsmålet er, hvordan religiøsitet kan tematiseres på måder, som er delagtiggørende, men tilpasset den lave grad af sproglighed omkring tro i den brede befolkning.

I aktionsforskningsforløbene viste det sig, at hvor der var en høj grad af praksiserfaring, gjaldt det om at skabe et rum, der var trygt, og hvor sognepræstens autoritet ikke var synligt til stede. I refleksionen over praksiserfaring lå en mængde sproglighed, de blot ikke var vant til at italesætte. I den kontekst, hvor der var en mindre grad af praksiserfaring omkring gudstjenesten, blev der med inddragelsen af artefaktor, kunst, bibeltekst m.v. skabt rum for deltagelse, der blot handlede om øjeblikket. Det bragte oplevelser og uformelle praksiserfaringer i spil, som de frivillige ikke selv havde overvejet, at de var bærere af. Det blev anledning til at forholde sig til egne overbevisninger og at stille spørgsmål, uden at der var nogen grænseoverskridende forpligtelse hertil. Disse mellemrum gav plads til det usagte, fordi der havde opbygget sig relationer af fortrolighed, og fordi de blev præsenteret for religiøse artefakter og forståelseshorisonter. Ud af dette kunne samtaler om udvikling af kirkelige praksisser tage form med et langt større engagement og en større religiøs refleksivitet, viste det sig.

6.6. Kan gudstjeneste og andre praksisformer styrke hinanden?

Leth-Nissen peger på, at kirkelige aktiviteter ud over højmessen har tendens til at samle segmenterede grupper af individer og dermed ikke bygge bro på tværs af sociale grupperinger i samfundet. Marie Krarup beskriver i sit essay, hvordan folkekirken søger at ”lokke kunder i butikken med tivolisering og spaghetti” (1.5.3.2). Forskningsprojektet indikerer, at der er potentiale til at udvikle forholdet mellem gudstjenester og andre aktiviteter til at være en indbyrdes ressource.

Gudstjenestens funktion i de to forløb var den at udgøre et bagtæppe af erfaring og forståelse, som kunne kaste lys over de forløb, der udspillede sig. Hvor der var stor gudstjenesteerfaring, var det muligt at fremkalde sig resonansoplevelser knyttet til gudstjenesten og at lade dette kaste lys over udviklingen af nye praksisformer. Hvor erfaringen og sprogligheden var mere begrænset, var det muligt kropsligt at bevæge sig ind i kirkerummet, hvor der viste sig alligevel at være mange erfaringer at trække på, som blot ikke tidligere havde været sprogliggjorte. Der viste sig desuden at blive stillet spontane spørgsmål til det fremmede ved gudstjenesten og kirkens tradition gennem refleksionen over kirkerummet, den voksende indbyrdes tillid og under drøftelser og fordybelsesøvelser. På denne måde opstod en øget fortrolighed, ligesom sognepræsterne blev mere bevidste om, hvad der virkede fremmedgørende ved gudstjenesten på uønskede måder. Dette kalder på at se gudstjenester og andre kirkelige praksisformer og uformel praksis som sammenhængende dele af et samlet, spraglet hele. Gudstjenesten som erfarings- og fortolkningshorisont har potentiale for at styrke kvaliteten af andre kirkelige praksisformer, som let overses, hvis disse udelukkende italesættes som kulturelle udtryk eller som trædesten på vej ind i et eksisterende fællesskab uden en egen betydning. Andre praksisformer, såvel som den uformelle praksis, kan desuden give anledning til at bygge bro mellem gudstjeneste og kontekst. Dels kan det skabe anledninger til bedre at forstå og værdsætte gudstjenesten. Dels kan det udvide i dette tilfælde sognepræstens forståelseshorisont, så denne får indblik i, hvordan gudstjenesten fremtræder for vante kirkegængere såvel som andre individer i den lokale kontekst.

Hvis gudstjeneste og andre praksisformer skal styrke begges forankring i både kirkens tradition og dens kontekst, kræver det anledninger til refleksion over eller kropsligt forankret udforskning af eksempelvis kirke, gudstjeneste, tro eller kristendom.

I det følgende vil diskussionen bevæge sig over i en mere forskningsrelateret diskussion af nogle af de faglige problemfelter, forskningsprojektet uundgåeligt må placere sig i forhold til og være i dialog med.

6.7. Lokal teori

Der opstod lokal teori i de to udviklingsforløb, ikke så meget i relation til de praksisser, der udviklede sig, og som kun var i deres begyndelse, men lokal teori som var relevant i forhold til det at udvikle nye praksisser mere generelt. Jeg har tidligere beskrevet, hvordan det er relevant for den enkelte kirke at udvikle lokal teori gennem (internt eller eksternt) faciliteret refleksion (5.1.3.2).

Dertil kommer, at der i den lokale teori, der blev udviklet, blev skabt begreber om tematikker, der har almen praktisk-teologisk relevans. Det tyder på, at der er viden at hente i den lokale refleksion over egen praksis, som ikke ville kunne genereres på samme måde af en ekstern forsker. Dette er i sig selv et argument for at bedrive langt mere aktionsforskning i teologisk og kirkeligt regi, ikke mindst i en folkekirke, hvor der tales meget om, at udviklingen kommer nedefra. Samspillet mellem eksterne konsulenter eller aktionsforskere og lokale kirker handler således ikke kun om, hvordan udvikling kan finde sted i den lokale kirke, men om hvordan erfaringen med lokal udvikling kan få sprog, blive bragt videre og komme andre kirker til gavn.

6.8. Praksisfelter

Som nævnt i kap 2.1.1 er der i empirisk forskning inden for *praktisk teologi* i høj grad fokus på tydeligt afgrænsede praksisformer som gudstjenester, kirkelige handlinger, præstens pastorale opgaver i form af eksempelvis sjælesorgssamtaler, babysalmesang; dertil kommer enkelte menighedsstudier. Dette forskningsprojekt bidrager til at udbrede feltet ved at tematisere to oplagte forskningsfelter. For det første gøres opmærksom på praksisformer som processuelt opståede, udviklet over tid. For det andet peges på praksis som uformel interaktion udspillet i mellemrum såvel som i situationer, der ikke almindeligvis betragtes som kontekster, hvori kirkelig praksis med en egen iboende værdi udspiller sig, eksempelvis planlægningsmøder eller menighedsrådsmøder. At undersøge udviklingsforløb som et i sig selv relevant praktisk teologiske forskningsfelt afspejler en forforståelse om, at kirke også kan finde sted her. At give plads til spontane samtaler om gudstjeneste, at bringe en bibeltekst ind i forløbet, at kalde på undren og at give plads til at tale om personlige forhold er som aktionsforsker at anerkende, at også organisering er en del af kirkens interaktion og potentielle praksis og ikke kan betragtes som adskilt fra den. Selve forskningsprojektets metodologi rummer således potentielt ekklesiologiske perspektiver.

Risikoen ved udelukkende at undersøge afgrænsede, genkendelige praksisformer er, at den professionaliserede og målbart succesfulde praksisform i sig selv samlet set bliver fremstillet som et ideal, der legitimerer en orientering udelukkende mod målbare, forudsigelige successer. Hvad

der ikke fremgår, er, hvordan disse oprindeligt opstod lokalt og eksplorativt, potentielt med få midler, flere forsøg, der ikke lykkedes eller modstand fra et menighedsråd, der ikke var risikovilligt. En anden risiko er, at man overser den praksis, der udfolder sig i de uformelle mellemrum. Det kan eksempelvis have den følge, at menighedsråd presser ansatte til udelukkende at bruge tid på arbejde, hvis udkomme kan måles umiddelbart, eller at man ikke italesætter det uformelle møde som værdifuldt i sig selv. Et andet eksempel herpå er et opmærksomhedspunkt i en evaluering af en sognesammenlægning, hvor ansatte påpegede nødvendigheden af at have tid til uformel samtale i den enkelte kirke og på tværs af faggrupper i sognet for at kunne bidrage bedst muligt til kirkens liv og udvikling. Idet opgaveløsning og tidsrammer blev styret fra centralt hold, var der en bekymring for, at der udelukkende blev afsat tid til konkret opgaveløsning (Kappelgaard, Grube & Achen 2016).

Jeg vil således på baggrund af forskningsprojektet argumentere for, at det er væsentligt inden for praktisk teologi at have øje for et bredere spektrum af religiøs praksis end de kvantitativt målbare deltagersuccesser. Afhandlingen bidrager selv hertil med en opmærksomhed på udviklingsforløb og uformel interaktion i og omkring kirken som steder, hvor kirkelig og religiøs praksis kan finde sted.

6.9. Aktionsforskning og normativitet

Et centralt spørgsmål både hvad angår udviklingsprocesser i kirker, aktionsforskning og praktisk teologi er *normativitet*. Inden for *praktisk teologi* er normativitet genstand for diskussion i relation til fagfeltets selvforståelse, påpeger Kaufman og beskriver det som en nødvendig opgave for den, der bedriver praktisk teologisk forskning at reflektere over spørgsmål om normativitet:

> (…) the messy process of identifying, understanding, and negotiating these normative dimensions remains a conundrum. Acknowledging this messiness and complexity, I suggest, is not a way of escaping the conundrum, but a way of dealing with it in a constructive and responsible way (Kaufman 2016, 160).

I *aktionsforskning* er det bredt anerkendt, at forforståelser spiller en rolle i alle dele af forskningsprojektet. Forforståelserne gøres eksplicitte, de udforskes og udfordres indefra gennem praksis og dialog, i hvert fald ideelt set. (Jeg har foretrukket at tale om forforståelser frem for det mere udefinerbare 'normativitet'). Spørgsmålet er blot, hvordan de bringes i spil, og hvordan de

gøres rede for. Forskningsprojektet berører mange temaer i dette felt. Jeg vil her blot pege på læring på to områder.

Transparensen gælder også over for praktikerne, og den må i sig selv være kontekstuelt formet. Transparens er ikke kun et spørgsmål om akademisk formidling. Det er også et forhold at overveje som del af aktionsforskningen og dermed også konsulentforløbet. Særligt to udfordringer viste sig knyttet til transparens i aktionsforskning med tilsvarende relevans for andre typer af eksternt faciliterede udviklingsprocesser. For det første risikerer man med eksplicit transparens om forforståelser, at praktikerne oplever et pres for at kunne tilslutte sig de givne forforståelser, og at dialogen dermed kortsluttes. For det andet ligger der en problematik i, at transparensen kan fremstå abstrakt og fremmedgørende. Disse problematikker, mener jeg, har almen relevans i teologisk aktionsforskning. I en kontekst, hvor der var en vis grad af individualisering og sekularisering (forstået som begrænset religiøs socialisering), var det relevant at vise transparens og samtidig at invitere til flerstemmighed. I en anden kontekst var det relevant at præsentere Kirkefondets forforståelser i relation til situationer, der kunne eksemplificere dem for praktikerne i den kirke, hvor der var en mindre grad af fremmedgjorthed over for kirken, og hvor diskussionerne havde mindre abstrakt karakter. Samlet set var transparens relevant, men ikke en entydig størrelse; selv i denne forbindelse synes kontekstualisering relevant. Denne problematik kan have relevans også i anden kontekst, hvor man som kirke ønsker at være transparent uden at dominere.

Aktionsforskerens forforståelser og praksiserfaring kan skabe rammer, der indirekte kalder andres horisonter frem. Udgangspunktet var en intention om at hjælpe den lokale kirke til at drøfte dens kirkeforståelse og eventuelt anden relevant teologi, snarere end at belære dem om en bestemt teologisk tilgang. I forskningsprojektet har jeg, set i tilbageblik, anvendt mine forforståelser og min praksiserfaring til at stille praktikerne over for fremmedhed i form af blandt andet andre personer, natur, kirkerum, artefakter, bibeltekster og at udfordre dem til at gå i dialog med disse fremmede horisonter eller genstande. Dette havde jeg ikke kunnet gøre i samme grad uden min egen kirkelige forankring, især fordi der måtte improviseres og tages hurtige valg undervejs. Disse valg var formet af mine forforståelser og praksiserfaringer uden at afkræve praktikerne bestemte holdninger, tværtimod trådte deres egne stemmer frem i mødet med det fremmede i stadig højere grad.

I en anmeldelse af den antologi, hvori Kappelgaard (2019) præsenterer aktionsforskning i en teologisk kontekst, forholder anmelder og provst Thomas Reinholdt Rasmussen sig kritisk over for forskningstilgangen: ”Aktionsforskning inden for teologien kræver virkelig en klar

kirkeforståelse, og derved et klart konfessionelt standpunkt, hvis man ikke skal køre af sporet" (Rasmussen 2019). På den ene side giver jeg anmelderen ret i behovet for afklaring og transparens om den del af en kirkeforståelse, som har indflydelse på forløb og analyse. Dette har jeg forsøgt at give inden for de mulige rammer i en afhandling. På den anden side er en væsentlig del af opgaven at understøtte den lokale samtale om kirke, snarere end at belære om egen kirkeforståelse. I dette ligger der i sig selv en kirkeforståelse, som vægter menighedens deltagelse. Ærindet er ikke at udvande en teologisk tradition, men at udfordre til dialogisk refleksion over og deltagelse i brudstykker af den blandt lægfolk samt at udforske, hvordan dette kan indvirke på deres praksisudvikling. Jeg har undersøgt dette fra andre fagtraditioner end teologiens. Feltet kalder samtidig oplagt på langt mere teologisk refleksion. Endelig mener jeg, at jeg ved at begive mig ud i disse dilemmaer som aktionsforsker, bidrager med en synliggørelse og begrebsliggørelse af nogle af de problematikker, der eksisterer i praksisfeltet, og som kalder på kritisk refleksion. Udviklingsprocesser finder sted, med eller uden begreber for, hvordan det indvirker på lokal ekklesiologi og praksis.[53]

6.10. Teori og tolkning som magt

At jeg har valgt at inddrage teori, der er sociologisk, antropologisk og filosofisk skyldes, at de gav mulighed for forståelse af de fænomener, der for mig at se trådte frem i forløbene, eller fordi de kastede et hermeneutisk lys på situationer i forløbet, som fik mig til at forstå disse på nye måder og dermed handle mere hensigtsmæssigt i lyset af intentionen om at understøtte den lokale kirke i at udvikle kirkelige praksisformer. De er også udvalgt på baggrund af at være respektfulde over for det faktum, at praktikerne ikke alle entydigt tolkede egne handlinger religiøst. Således har jeg søgt at finde teori, der udfoldede de erkendelser, praktikerne selv nåede frem til, og kun af og til inddrage eksplicit teologisk teori som mulige forståelseshorisonter med potentiale til yderligere udforskning, bortset fra det centrale medvandrerbegreb, som dog netop korresponderer godt med hovedteorierne.

[53] En del af denne viden, mener jeg i øvrigt, har relevans udenfor folkekirken, eksempelvis i NGO'er og i frivilliginvolvering generelt. Det gælder i særlig grad liminalitetsforståelsen samt forholdet mellem refleksion, fordybelsesøvelser og handling.

Det har været min erfaring, at forskere i praktisk teologi fremhæver forskellige dele af de beskrevne fænomener, selv om disse fremtræder gennem min udvælgelse og mit hermeneutiske blik. Nye hermeneutiske lag tilføres af nye læsere og bidrager til min egen forståelse af, hvad der udspillede sig. Dette ser jeg, i al forsigtighed, som et udtryk for, at det fænomenologisk-hermeneutiske blik, jeg har gengivet fænomenerne gennem, i sig selv inviterer til dialog.

Det ændrer dog ikke ved spørgsmålet om min magt over den tolkning, jeg fremstiller. Jeg forsøgte at håndtere dette ved undervejs i forløbene at inddrage deres tolkninger af handlinger og deres analyser af transskriberinger af deres egne udsagn. Jeg har operationaliseret teori og konkretiseret tolkninger over for praktikerne, således at jeg ikke kun talte til akademikerne i initiativgrupperne, men kunne få bred respons. Endelig gav jeg praktikerne anledning til at læse og respondere på analysen. Mens den fænomenologisk prægede fremstilling for nogle gav anledning til genkendelse og videre tolkning, var den akademiske fremstilling og længden af analysen udfordrende for andre. Således er det uundgåeligt, at der er en asymmetri, selv hvor intentioner om ligeværdighed er store.

Hvis man grundlæggende har en deltagende tilgang til praktisk teologi som forskningsfelt, er det afgørende, at der holdes et højt niveau af transparens, inddragelse og dialog, så de, der forskes i blandt, får mulighed for at være modstemmer. Samtidig må der bevares en ydmyghed om, at det er umuligt at undgå at komme til kort i denne øvelse. Tid er begrænset, frivilligt engagement rækker ikke nødvendigvis til at læse en hel afhandling, fagligt niveau skaber asymmetri, tavse stemmer, og oversete pointer vil der altid være, ligesom den hermeneutiske forståelse ikke nødvendigvis afsluttes med teksten.

7. Konklusion

Med afsæt i to aktionsforskningsforløb er det blevet undersøgt, hvordan en folkekirkelig organisation, i dette tilfælde Kirkefondet, kan understøtte udvikling af kontekstuelt formede kirkelige praksisser i den lokale kirke med inddragelse af frivillige. Afhandlingen tager afsæt i en *deltagende* tilgang til udvikling med afsæt i Gadamers filosofiske hermeneutik kombineret med et socialt og relationelt handlingsperspektiv.

Aktionsforskningsforløbene fandt sted i to lokale initiativgrupper af sognepræster, ansatte og frivillige fra henholdsvis en midtjysk landsbykirke og en københavnsk kirke, som mødtes med forhåbningen om at udvikle kirkelig praksis i samspil med lokalt bosiddende østeuropæere henholdsvis 30-50årige og samtidig at hente læring til kirkernes generelle praksisudvikling. Afhandlingen bygger på både praktikernes og min egen refleksion under og efter forløbet. En del af denne er blevet integreret i forløbenes metode undervejs og har således indvirket på den metodologi, jeg har gjort rede for.

7.1. Udviklingsforløb som et felt af bevægelser

På baggrund af de to aktionsforskningsforløb har jeg argumenteret for at tilgå kontekstuel kirkelig praksisudvikling som en bevægelse i *liminalitet*. Dette kan ses som et alternativ til en formålsrationel tilgang til udvikling, hvor planlægning handler om at sikre målbar succes på parametre, der er opstillet på forhånd. Liminalitet har jeg med afsæt i Turner beskrevet som kendetegnet ved, at individet forlader noget velkendt, oplever sig desorienteret og ikke kan gennemskue vejen frem på forhånd, mens der sker en delvis ophævelse af sædvanlige normer og sociale roller på kanten af den velkendte struktur. Kontekstualisering af en del af kirkens praksis kan således ses som en begivenhed, der finder sted, og som man ikke har kontrol over, men må udforske indefra, mens den finder sted.

For at understøtte denne bevægelse af kontekstualisering har det i de to aktionsforskningsforløb vist sig relevant at skabe et lille afgrænset felt af liminalitet, hvorudfra de involverede praktikere kunne indstille sig på og udforske det liminale. Det skete i en række workshops, hvor praktikerne blandt andet reflekterede over deres forforståelser, erfaringer og viden på området, selv afprøvede en række praksisformer, blev oplært i relevante metoder, planlagde aktioner som eksperimenterende handling i konteksten samt reflekterede over den viden, de fik gennem at lytte til deltagere i disse aktioner. Idet det er *understøttelsen* af praksisudviklingen, der er afhandlingens

omdrejningspunkt, har jeg primært givet opmærksomhed til bevægelsen frem mod det at foretage de første aktioner.

I den midtjyske initiativgruppe var der samtidig tale om en samlet *bevægelse gennem liminalitet* i en bevægelse ud i udforskningen af kontekstuelle praksisser i mødet med østeuropæere. Her blev selvforståelsen som kirke udfordret og styrket i bevægelsen ud i mødet med det fremmede. Fordi der var en stærk fælles identitet med plads til flerstemmighed, var det muligt, at en gruppe ansatte og frivillige deltog repræsentativt på vegne af den lokale kirke. Denne større bevægelse skete med afsæt i de små bevægelser i det liminale felt, som workshopforløbet udgjorde.

I den anden kirke var initiativgruppen mere sammensat, og der var en lavere og varierende grad af indbyrdes kendskab, fælles identitet og fælles praksiserfaring. Bevægelsen i liminalitet bestod her i første omgang i overhovedet at deltage i den indbyrdes interaktion og at bringe sig selv i spil i stadig større grad. Derudfra skete en række bevægelser, som jeg har beskrevet som *centrifugale,* snarere end en samlet fremadrettet bevægelse. Det at udvikle kom således til at ligge i forlængelse af det at deltage i det lille liminale felt. Ud af de små bevægelser, der skete i det afgrænsede liminale felt, sprang initiativer og nye måder at forstå og handle på. Nye formelle og uformelle praksisser blev afprøvet i konkrete projekter, opstod i uformelle mellemrum som en ny forståelse af det kirkelige arbejde eller fandt sted på et menighedsrådsmøde og affødte nye perspektiver på det organisatoriske arbejde som potentielt sted for kirkelig praksis.

7.2. Refleksion, praksis og resonans som afsæt for handling

En lang række små bevægelser, der gennem forløbene ledte frem mod udvikling af konkrete praksisser i konteksten, har jeg beskrevet som *bevidstgørelse* om egne forforståelser og praksiserfaringer, *horisontudvidelse* og *resonansoplevelser*. Det skete for det første i forbindelse med italesættelse og udforskning af forforståelser og praksiserfaringer knyttet til både kontekst, kirke og tidligere praksisudvikling i det, som jeg har kaldt *refleksionselementer*. Gennem italesættelse af forforståelser og praksiserfaringer, forstået i lyset af Gadamers filosofiske hermeneutik, blev disse til ressourcer for praktikeren, som vedkommende kunne se nye situationer i lyset af og hente erfaring fra. Horisontudvidelsen skete i dialogen med andres perspektiver, hvor nye forståelser af situationen opstod og egne forforståelser blev sat i perspektiv. Ny viden åbnede for erkendelse af handlemuligheder i en ellers uigennemskuelige situation. At dvæle ved tidligere fælles resonansoplevelser, som defineret af Rosa, vækkede resonans mellem praktikerne i situationen og skabte begejstring og handlekraft.

For de praktikere, som havde fælles praksiserfaringer at vise tilbage til og en fælles religiøs sproglighed at bygge på, var det i særlig grad ved at dvæle ved konkrete fænomener og at udfolde sanseerfaringer, tanker, følelser og handlinger knyttet dertil, at praktikerne bragte sig selv i spil. På denne baggrund kunne mere abstrakte begreber og tolkninger dannes og udvide indbyrdes horisonter eller overføres til nye kontekster og dermed danne afsæt for praksisudvikling. I nogle situationer blev der dannet lokal teori på denne måde, som kunne overføres til andre typer projekter og situationer efter forløbenes afslutning.

Dette var imidlertid ikke muligt for de praktikere, der ikke havde fælles praksiserfaring at bygge videre på. Her måtte praksisser etableres, hvorigennem praksiserfaring kunne opstå og danne afsæt for udvikling af nye praksisformer. Det skete igennem *fordybelsesøvelser.* Disse havde ikke noget ydre formål eller nogen eksplicit kobling til forløbet. Dette gav, har jeg argumenteret for, anledning til resonans. I resonansen bevarer individet, forstået som et socialt subjekt, sin egenart i form af selvvirksomhed og reagerer på den tiltale, det oplever fra omverdenen i form af andre individer, genstande, projekter, naturen, Gud eller, og det er min tilføjelse til Rosa, *minder*. I dette resonante forhold til omverdenen sker der med Rosas udtryk en transformation hos individet. Denne lille bevægelse ændrer ved individets efterfølgende måde at være til stede i forløbet på og iværksætter dermed potentielt en ydre forandring i relation til projektet og initiativgruppen.

At fordybelsesøvelser gav anledning til resonans, affødte bevægelse på flere måder. For det første skabte det anledning til selvvirksomhed, som kunne overføres til refleksionselementer og planlægning. De tilbageholdne praktikere fik mod på at bringe sig selv i spil og bidrage med noget andet end de mere kirkevante. Der var sket en overvindelse, som var mulig, fordi den ikke krævede særlig viden eller erfaring, men blot villighed til at være en deltagende. For det andet gav det anledning til resonanserfaring, som praktikere fik lyst til at opleve mere af. Dette udgjorde et incitament til at udvikle praksisser for sig selv og andre i den lokale kontekst. På baggrund af egne forforståelser om konteksten og tilegnelse af nye forståelsesrammer gennem indbyrdes dialog blev det muligt at forestille sig, hvilke praksisformer, det var oplagt at udvikle og afprøve.

I det liminale felt, som workshopforløbet udgjorde, skete således små bevægelser af horisont-bevidstgørelse og -udvidelse og resonans, som affødte bevægelse, der rakte ud over det afgrænsede liminale felt. Det var ikke refleksionselementer og fordybelsesøvelser i sig selv, der skabte bevægelse. De udgjorde den ramme, som jeg kunne iscenesætte som aktionsforsker. Hvilken virkning, de havde, var et ikke-kontrollerbart forhold for mig, ligesom det var et ikke-kontrollerbart forhold for praktikerne, hvad deres aktioner i konteksten ville medføre. Jeg har

argumenteret for at se erkendelsesmæssig horisontudvidelse og resonansoplevelser som det, der skabte bevægelse og kaldte på handling, mens refleksionselementer og fordybelsesøvelser på forskellig vis gav anledning til, at horisontudvidelse og resonansoplevelser kunne finde sted.
Resonans fik også betydning for initiativgruppens bevægelse frem mod at udvikle kirkelige praksisser på en anden måde. Når det var vanskeligt for praktikerne at orientere sig i forhold til de næste skridt i forløbet, gjaldt det ikke nødvendigvis om at tage beslutninger og lægge planer, men om at søge efter resonans, eksempelvis ved at betragte en brainstorm på en tavle nogle minutter og ikke at forhaste beslutninger. Således var der ikke blot en bevægelse fremad, men også en væsentlig bevægelse tilbage til udgangspunktet, når resonansen syntes at forsvinde, for netop at undgå en formålsrationel tilgang, hvor individet blev underlagt projektet.

Når der ingen resonans var at få øje på, og stemningen var præget af træthed eller modløshed, viste det sig relevant at introducere et yderligere liminalt rum midt i initiativgruppens liminale rum. Det bestod i en fordybelsesøvelse, hvor resonans kunne finde sted. Her ændredes fokus og interaktion og fik potentielt træk af leg i Gadamers forstand. Dette ændrede i alle tilfælde den efterfølgende interaktion og skabte et rum præget af beslutningsdygtighed og handlekraft tilpasset den oplevede situation. Dette viste sig som et ukontrollerbart forhold, som man kan lægge til rette for, men ikke styre. Således opstod der bevægelse med afsæt i en orientering mod resonans, men på en måde som i høj grad var uforudsigelig og byggede på en respekt for den andens fremmedhed frem for at opgive dialogen og søge at overtage og styre forløbet.

På baggrund af den handlekraft, der opstod i refleksion over tidligere erfaring, forståelsen af hvad kirke er, og oplevelser af praksisser som værdifulde i sig selv, blev en række praksisser udviklet og udforsket.

De øvrige elementer i aktionsforskningscirklen spillede også en væsentlig rolle, men har ikke bidraget med ny viden i samme grad som de ovennævnte. *Planlægningselementer* hjalp praktikerne fra det punkt, hvor nogen satte sig for at handle, frem til at det lykkedes at handle. *Aktionerne* stod praktikerne i det store hele selv for, og de er derfor ikke blevet tematiseret som en del af understøttelsen. *Lytteelementer* indgik i de to forløb på ganske forskellige måder. Den metodiske oplæring i lytteelementer blev i sig selv en intern fordybelsesøvelse. Gennemførelsen af en lytterunde i det ene forløb viste sig så værdifuldt i sig selv, at den blev videreført som en egentlig kirkelig praksis. I det andet forløb gennemførte jeg det efter praktikernes ønske som en opsamling på en aktion. Dels spurgte jeg til idéer til praksisformen som del af aktionen. Dels interviewede jeg to deltagere efterfølgende. Dermed undgik praktikerne at bede deltagerne

evaluere over for dem selv. Det hindrede dem samtidig i at deltage i dialogen om den betydning, aktion havde haft. Spørgsmålet må således være, hvordan man i den enkelte kontekst bedst kan fremme lyttende tilgange, der engagerer i dialog frem for at reducere deltagere til forbrugere, der evaluerer ydelser.

7.3. At lade de velkendte roller rystes i det liminale

Aktionsforskningsforløbene viste, at det kan være hensigtsmæssigt at have en dynamisk tilgang til niveauer af deltagelse. Den, der deltager i en lytterunde, kan være den, der peger på den oplagte vej at gå. Den, der ikke har en formel frivillig rolle kan være kulturbærende og kulturforandrende i kirken. Den, der er sognepræst og vant til at organisere, kan være den, der skal opleve sig fremmed og nysgerrig. Og den, der kommer ind ad døren, kan være den, der tager initiativ til den næste kirkelige praksisform. At begive sig ud på nye områder kalder på, at man bliver en deltagende og udforskende, uanset om man er sognepræst, frivillig og fast kirkegænger gennem mange år eller oplever sig delvist fremmed over for den lokale kirke. Det tydeliggør behovet for at lære af hinanden. Det kræver villighed til selv at befinde sig i en form for liminalitet, hvor det ikke er muligt blot at lægge en plan og at følge den.

Når lokale beboere uden større tilknytning til kirken bliver frivilligt involveret, flytter fremmedheden ind omkring bordet. Nye perspektiver på både kirke og lokalsamfund bringes i spil og indvirker på det, der udvikles. De udfordringer, det rummer at være kirke i konteksten kan blive italesat og udforsket i et relativt tillidsfuldt rum som del af processen. Også det at involvere frivillige kan således indebære en bevægelse i liminalitet, både for dem, der oplever sig selv som nye, og dem, der er vant til at organisere kirkelige praksisser. I et liminalt felt med tilstrækkelig meget tryghed og en udfordring til at afprøve nye roller, og ikke mindst i inddragelsen af humor og fjollede fordybelsesøvelser, blev der skabt plads til at udforske nye indbyrdes roller, italesætte indbyrdes positioner, der skabte tilbageholdenhed, le ad dette og udforske nye måder at deltage på. Dette var måske den væsentligste form for empowerment, der fandt sted.

Et væsentligt aspekt i dette var, hvordan man italesætter det kirkelige ved en kirkelig praksis, hvis praktikerne er vant til, at det er sognepræsten, der udtaler sig om dette, eller hvis der er stor forskel på sproglighed, viden og erfaring med deltagelse i kirkelige praksisformer. I den ene kirke var det hensigtsmæssigt, at sognepræsten ikke var til stede under refleksionselementet, der handlede om, hvad kirke var. Den store praksiserfaring gjorde det muligt at udfolde langt mere sprog for, hvad kirke er, end praktikerne selv havde været klar over. I dette lå i sig selv en form

for empowerment. I den anden kirke lykkedes det at få en ligeværdig samtale gennem inddragelse af kirkerum, der vakte resonanserfaringer, der ikke tidligere var sprogliggjort, humoristiske øvelser, der ligestillede praktikerne, og andre øvelser, der ikke krævede nogen forudsætninger, men gjorde det legitimt at tale om tro, kristendom og religiøsitet uden at kræve det. Dette udgjorde efterfølgende en erfarings- og forståelseshorisont, der ifølge praktikerne selv satte aftryk på det videre arbejde.

7.4. Mellemrum som sted for kirkelig praksis

Forløbene gav anledning til at udfordre den hidtidige tænkning omkring kirkelige praksisser på flere måder, som har relevans for måden at understøtte praksisudvikling på.

De to aktionsforskningsforløb rettede opmærksomheden mod de fysiske og tidsmæssige mellemrum i kirken, det vil sige tiden før og efter et organiseret arrangement, kirkens foyer mellem kirkerum og lokalområde og overgangene fra én opgave til en anden. Også her kan kirkelig praksis finde sted, opdagede de. Dette står i kontrast til en tilgang til kirkelig praksis, hvor denne reduceres til de aktiviteter, der kan måles kvantitativt, og som er planlagt på forhånd.

Praktikerne i det ene forløb fandt frem til et sprog for det at udvikle praksisformer, der understøtter deltagelse i bevægelse, hvor det er muligt at bevæge sig fra én form for deltagelse til en anden. At arbejde med store rum med plads til anonym deltagelse og små rum med den mere personlige deltagelse og samtale og samtidig at være opmærksom på det, der spontant kan opstå i mellemrum, kan give en mere helhedsorienteret tilgang til kirkens praksis. Dermed reduceres deltageren ikke til en type forbruger, men mødes som et individ i bevægelse.

For både ansatte og menighedsrådsmedlemmer blev det relevant at overveje, hvordan de kunne se deres arbejde i lyset af kirkens vision. Det blev også anledning til overvejelse omkring, hvordan de kunne skabe mellemrum for fordybelsesøvelser og refleksionselementer, der kunne initiere en kulturændring, sådan at den lokale kirke blev præget af en større grad af inddragelse og deltagelse, både internt i menighedsråd og blandt ansatte og i relation til deltagere i kirkens praksisser. På dette område gjaldt det igen, at det var deltagelsen i refleksionselementer og fordybelsesøvelser, frem for blot information og holdningstilkendegivelser, der skabte bevægelse i menighedsråd og blandt ansatte, da disse blev involveret. Det var erfaringen af resonans og meningsfuldhed, der gav incitament til selv at sætte sig i bevægelse.

Afhandlingen bidrager således med at gøre opmærksom på, at der kan finde anden kirkelig praksis sted end den, der er knyttet til formelle praksisformer, eksempelvis gudstjeneste, kirkelige

handlinger, babysalmesang og studiegrupper. Der peges på behovet for at tilgå praksis som et bredt fænomen, der kan udspille sig i uformelle mellemrum, i organisatorisk kontekst og som del af udviklingsprocessen som en række praksisser, der bærer deres egen mening. Disse former for kirkelig praksis overses let, idet de næppe medregnes i statistikker, arbejdsbeskrivelser og menighedsrådets målsætninger. Spørgsmålet er, hvordan man kan sikre, at de får plads, særligt hvis der bliver en stigende tendens til New Public Management, som berører aktiviteter i den lokale kirke. Dette er et spørgsmål om ekklesiologi. Igennem afhandlingen er det også blevet tydeligt, hvor gavnligt det kan være, at andre end sognepræsten leder fordybelsesøvelser og refleksionsøvelser, idet det gør det muligt for vedkommende at indtage andre roller end ellers, enten som mere ligeværdig deltager med behov for rum for eftertanke eller som teologisk sparringspartner. Der kunne oplagt være et potentiale for, at frivillige med erfaring på området tager sådanne opgaver på sig. For eksterne aktører er det oplagte spørgsmål, om der er villighed til at betale for processer, hvoraf en stor del består i forhold, hvis målbare udkomme ikke kan garanteres på forhånd. Det kræver tillid til, at noget værdifuldt kan udspringe af det delvist ukontrollerbare.

Dette kalder på en understøttelse af praksisudvikling, der ikke reducerer praksis til de konkrete praksisformer, der udvikles, men også giver plads til refleksion over, hvordan den lokale kirke kan være et sted for kirkelig praksis i en bredere og mere dynamisk forstand, samt at tænke den større kontekst af aktører ind i de bevægelser, der igangsættes i det lille afgrænsede liminale felt.

7.5. At gå nye veje kræver tid

At udvikle kontekstuelle praksisser er blevet beskrevet som en rejse, der kræver deltagelse og bevægelse hos alle involverede. Den markante afgrænsning mellem den lokale kirke som organisation og lokalområdet dekonstrueres delvist i det lille eksperiment. Ingen sidder på behørig afstand og skaber praksisser for andre, man er selv en deltagende, der inviterer andre med. Til gengæld risikerer man at skabe en ny barriere mellem de involverede og den øvrige kontekst. I de to aktionsforskningsforløb var det det personlige møde og de personlige kontakter, der skabte anledning til deltagelse, både som frivilligt involveret og som deltager i en kirkelig praksis.

I store dele af befolkningen ligger oplagt en forventning om, at man kan finde babysalmesang og spaghettigudstjenester og foredrag i den lokale kirke. Med afsæt i de to aktionsforskningsforløb kan man overveje, om det at udvikle *uvante* praksisformer i mange tilfælde kræver tålmodighed og relationsopbyggelse og ikke blot en god kommunikationsstrategi. Det udgør samtidig en

udfordring til den forventning, der kan foreligge om, at en udviklingsproces giver hurtige og målbare resultater. Det kræver villighed til ikke at kende resultatet at begive sig ud i liminalitet, både for dem, der deltager, men også fra menighedsrådet. Det viste sig at være et situeret forhold at afgøre, hvornår og i hvilken grad, menighedsråd og eventuelt andre ansatte skulle involveres. På den ene side var det gennem deltagelse, der opstod forankring af projektet. På den anden side var der behov for tryghed i det liminale felt. Erfaringen var, at jo større indbyrdes kendskab og tillid, jo hurtigere kunne menighedsråd og ansatte involveres.

Den præsenterede metodologi er formet i og ud fra to konkrete kontekster, men rummer samtidig erfaring, som har relevans for praksisudvikling i folkekirken i bredere forstand, med og uden ekstern understøttelse. Den afspejler på mange måder en dansk folkekirkelig virkelighed, som rummer sin egen mangfoldighed, hvilket fremgår af de to vidt forskellige forløb. Især i det københavnske forløb tages den sekularisering og individualisering, der kendetegner store dele af folkekirkens medlemsgruppe, alvorligt. Jeg mener, at forløbet peger på veje at gå i andre kirker, hvor man må forholde sig til, at en lignende bevægelse i samfundet finder sted. Også her må det være relevant at stille sig spørgsmålet om, hvordan man kan inddrage frivillige og undgå en ren professionalisering, samtidig med at der sker en kontinuerlig refleksion over, hvad det vil sige at være en kristen kirke. Jeg har argumenteret for at tilgå udviklingsarbejde og planlægning som en anledning til praksisser i sig selv, hvor det, der finder sted, er mindst lige så væsentligt som det, der opstår af processen. Ved at skabe rum for deltagelse og refleksivitet, kan kirke få plads til at udfolde sig midt i det liminale felt fuld af uvished, desorientering og udforskning af nye indbyrdes roller. Denne erkendelse af, at fremtiden og den anden er ukontrollerbar, kan ses som en anledning til sårbarhed, udforskning af forforståelser og opøvelse af gensidig tillid og sensitivitet, som får en værdi i sig selv. Erfaringen fra de to aktionsforskningsforløb er, at det er ud af denne erfaring af resonans med hinanden, med den fremmede, med naturen eller kirkerummet eller en bibeltekst, og gennem dvælen ved oplevelser af vertikal resonans med noget eller nogen, der opleves større end én selv, at der springer initiativ og empowerment til at skabe rum for andres deltagelse.

Måske individualiseringen netop giver anledning til at engagere sig i den lokale kirke, fordi denne ikke anskues som en autoritet, man er forpligtet over for. Den kan mødes som en repræsentant for en kristen livstydning, en bærer af en række grundlæggende kristne praksisser, og hvis den evner det som en invitation til med afsæt i egne forforståelser og praksiserfaringer at gå på opdagelse i praksisser sammen med andre, uden at der er en formålsrationel intention om, hvad der skal opnås, individuelt eller som kirke.

7.6. At være en fremmed medvandrer

Jeg har beskrevet min rolle som aktionsforsker, der har understøttet lokale praktikeres kontekstuelle kirkelige praksisudvikling, som en medvandrer med en række konkrete funktioner. Jeg har givet stor opmærksomhed til det at forstå praksisudviklingen. Det skyldes, at jeg ser praktikernes bevægelse som det væsentlige, og at den understøttendes funktion må forstås i lyset deraf. Formålet er, at udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser finder sted, og at være aktionsforsker eller konsulent må handle om at bidrage til praktikernes egen forståelse og handlekraft i dette. Derfor har jeg beskrevet min rolle som den at være en medvandrer. De konkrete funktioner, som jeg har peget på, og som afspejler de to situerede forløb bestod i *ledelse, facilitering, at anlægge lokalt perspektiv, at efterspørge kirkelige perspektiver, faglighed, at lede fordybelsesøvelser, at sikre lytte-elementer, historiefortæller og at understøtte forankring* samt *bæredygtighed.*

Det, som udefrakommende understøttelse kan give, er, at nogen, i bevidsthed om deres eget situerede, begrænsede perspektiv, men med erfaring fra andre kirkers kontekstuelle bevægelser, kan forholde sig lyttende og handlende i forhold til den bevægelse, der er i spil netop her. Understøttelsen har i forskningsprojektet vist sig at handle om at søge at få mangfoldigheden af stemmer i spil, sådan at der ikke sker ensretning men selvvirksomhed, og potentielt kan opstå resonans. Den indbefatter at lytte til, når resonansen opstår og at understøtte det initiativ, der opstår ud af dette, såvel som at give redskaber til at kunne handle konkret og reflekteret. Den handler om at eksperimentere med at udsætte praktikere for selv at opøve praksiserfaring, som de kan bygge videre på i nye former, eller som i det mindste vækker deres selvvirksomhed i en grad, så de bliver i stand til at bedømme den situation, de står i, og tage beslutninger i indbyrdes dialog. En del af opgaven består i at udfordre praktikerne til at handle uden fuld kontrol over, hvad der kommer til at ske, og at være sensitiv og spørgende over for det, der opstår. Mest af alt handler det om at forsøge at gøre sig selv overflødig ved at understøtte på en sådan måde, at det er muligt for praktikerne at fortsætte efterfølgende eller endda overtage rollen som facilitator. At være medvandrer er i den tilgang, jeg har anvendt med afsæt i Kirkefondets kirke- og udviklingsforståelse at anerkende rejsen i sig selv som en del af kirkens konkrete, lokale udtryk og at se sig selv som en deltager, der får lov at følges med nogle praktikere for en tid og lære af deres bevægelse.

7.7. Kritiske refleksioner

Jeg har argumenteret for at søge at undgå en formålsrationel tilgang til udvikling. Spørgsmålet er om det er muligt. Magtrelationer er uomgængelige, og det er let at være blind for den objektgørelse og instrumentalisering, man selv tager del i. Derfor er det med Gadamer væsentligt at være sensitiv over for det, der udspiller sig, med Habermas være bevidst om, at der i tavsheden kan gemme sig en oplevelse af eksklusion eller modstand, og med aktionsforskningscirklen at reflektere over følgerne af ens handlinger.

En fare ved at italesætte resonans og horisontudvidelse er, at disse i sig selv instrumentaliseres og gøres til et ideal, som praktikere i et aktionsforskningsforløb eller i en intern udviklingsproces helst skal opleve. Det kræver en skarp skelnen mellem rammesætning og erkendelse af ikke at have kontrol. Her rummer kirkens tradition en oplagt ressource til at lade det enkelte menneske netop være et menneske og ikke et individ, der skal bruges til at opnå et givet mål. Dette er i sig selv en grund til at tale teologi og ikke blot organisering, når der sker udvikling.

7.8. Afslutning

På den ene side er det i høj grad relevant at tage ved lære af de måder, hvorpå andre udvikler praksisser, organiserer frivillige, inddrager den lokale kontekst og reflekterer over, hvad det vil sige at være kirke. På den anden side viser forskningsprojektet, at det er nødvendigt at se på, hvilken kontekst, kirken både udgør og befinder sig i, sådan at metoder understøtter livet i kirken og den lokale kontekst frem for at fremmedgøre. Det kræver i sig selv en udforskende og lærende tilgang, hvor man øver sig i at lytte til de stemmer, der findes i kirkens margin, og sammen at udforske rammer, der kan frisætte både frivillige og ansatte til at bringe sig selv i spil på meningsfulde måder.

Medvandrermetaforen rummer en antagelse om, at det er kirkens egen bevægelse, der er udgangspunktet for understøttelsen, frem for en metode. Den rummer en anerkendelse af, at bevægelsen sker som en del af kirkens menighedsliv, ikke som en organisatorisk handling, der først bidrager til kirkens liv, når der foreligger målbare resultater. Set fra et perspektiv af resonans, liminalitet, deltagelse som leg og horisontudvidelse kan der ske en lige så væsentlig bevægelse i den organisatoriske kontekst og i de uformelle mellemrum som i de formelle praksisformer, der udvikles, og som i forvejen får meget opmærksomhed i medier og forskning.

English Summary

Based on action research processes in two churches in the Evangelical Lutheran Church in Denmark, this dissertation explores how a church organization can support the development of contextual church practices in the local church which include the involvement of volunteers.

The two processes were conducted by myself on behalf of Kirkefondet over the course of a year. A working group of practitioners consisting of pastors, employees and volunteers met for a series of workshops, and carried out initial actions in the form of church practices both in the local context as well as among church board members. One of the processes took place in a rural church. There the aim was to meet with local Eastern European migrants. The other process took place in a church in Copenhagen with the aim of creating relevant church practices in collaboration with local 30-to-50-year-olds. This dissertation examines the movement that took place among the practitioners, and the ways in which I as the action researcher influenced these movements. These two aspects are intertwined and cannot be analyzed separately. Their interconnectivity was explored by the practitioners and myself through dialog during the whole process.

The development processes described in this dissertation are understood as movements in liminality. Drawing on the work of anthropologist Victor Turner, liminality is defined as a no-man's-land where there is no clear road ahead and where usual norms and roles are partly dissolved. Development happens through hermeneutic as well as practical participation rather than through following a formal plan. The action research processes are the framework in which this unfolds.

In the *rural group of practitioners,* there was a strong shared sense of church identity. Here, liminality consisted of stepping out into unknown territory in order to reach out to Eastern European migrants. This required reflection on the presuppositions and practices that practitioners carried with them and an exploration of ways in which the project could be seen as meaningful in the light of existing traditions. Volunteers and employees were to a varying degree involved in meeting with the Eastern European migrants. In this dissertation this is described as representative participation in the development of practices. In this way, an experience of shared ownership of the project emerged both within the church board and among the staff. With hindsight, the process was experienced as a journey having many hindrances and yet constituting a meaningful whole. Each of the workshops can be seen as a liminal space in itself, constituting a relatively safe space that encouraged participation in unfamiliar conversations and practices, giving rise to wonder, knowledge an empowerment.

In the Copenhagen group of practitioners, who had no shared practical experience and very little sense of shared community, liminality consisted of meetings between different church groups and local neighbourhoods. There was a need for opportunities of sharing experiences of practice and identifying common assumptions as a basis for the development of practices. The practices that the practitioners chose to develop were the ones that created *resonance* - as defined by the sociologist Hartmut Rosa. Here, the development process worked as a liminal space that caused a centrifugal movement. The practitioners let new approaches to church work and new initiatives resulting from the workshops develop in different directions, e.g. having conversations after a church service while walking in a local park.

Many of the small movements that turned out to be decisive in the larger process towards a development of contextual practices, can be described as an expansion of one's horizon, based on Gadamer's philosophical hermeneutics. Presuppositions were brought to light and were challenged by the encounter with unfamiliar horizons. Other movements toward the development of practice took place when a practice had caused an experience of resonance which the practitioner wanted to share with others. Training in relevant methods as well as reflection on simple experiments also contributed to the development of new practices. At the same time, growing mutual trust within the groups had an impact beyond the actual development process.

Conversations about church aspects of a practice can be challenging in a culture characterized by limited religious language and can easily be taken over by the pastor. This dissertation points to ways in which church, faith and Christianity can be explored on an equal basis by letting the practitioners interact with, for example, artefacts, church spaces, Bible texts and nature. This can be done in ways that do not presuppose a certain religious vocabulary, experience of practices or organizational knowledge of the local church. This can provide hermeneutical perspectives on the further development of practices.

As an action researcher leading the process, I could create spaces for reflection and participation in practices. I would not know in advance whether resonance, initiative or action would result from a conversation or a practice. In this way, supporting the process can itself be seen as moving in liminality. In this dissertation, this role is described as being a travelling companion who facilitates the process but only has a limited view and understanding.

The knowledge gained from the two processes described in this dissertation can be applied to other development contexts. The intention is not to reduce these processes to predictable cause-and-effect relationships, but rather to create a hermeneutical horizon. One example is the

understanding that church practice is not limited to organized, formal practices, rather spontaneous, informal action in the physical and temporal in-between spaces should be seen as potential church practice. This calls for a kind of process facilitation that is not only focused on measurable success, but gives space for being explorative, attentive and reflective. Further, this dissertation contributes to the development of a number of concepts within the field of development of church practices. Finally, this dissertation contributes the ongoing debate about normativity within the field of practical theology.

Dansk resumé

Med afsæt i aktionsforskningsforløb i to kirker undersøges det, hvordan en kirkelig organisation kan understøtte udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser i den lokale kirke, hvor frivillige er involveret.

De to aktionsforskningsforløb blev gennemført af mig som aktionsforsker og konsulent på vegne af Kirkefondet hen over et år, hvor en initiativgruppe af praktikere bestående af sognepræster, ansatte og frivillige mødtes til en række workshops og gennemførte indledende tiltag i form af kirkelige praksisser både i den lokale kontekst og i det ene menighedsråd. Det ene forløb fandt sted i en midtjysk landsbykirke, hvor man ønskede at mødes med lokalt bosiddende østeuropæere. Det andet forløb fandt sted i en københavnsk kirke, hvor man ønskede at skabe relevante kirkelige praksisser i samspil med 30-50-årige i lokalområdet. I afhandlingen ser jeg på én gang på den bevægelse, praktikerne er i, og den måde, hvorpå jeg som aktionsforsker indvirker på deres forløb. De to forhold spiller ind på hinanden i hele processen og kan ikke betragtes uafhængigt af hinanden. Samspillet mellem dem er blevet udforsket gennem dialog mellem praktikerne og mig undervejs i forløbene.

I afhandlingen beskrives udvikling som bevægelse i liminalitet med afsæt i antropolog Victor Turners forståelse af begrebet. Liminalitet forstås som et ingenmandsland, hvor man ikke kender vejen frem, og hvor sædvanlige normer og roller sættes delvist ud af kraft. Dette bygger på den antagelse, at udvikling sker gennem hermeneutisk og praktisk deltagelse snarere end ved at følge et formålsrationelt planlagt forløb. Aktionsforskningsforløbene skaber rammen om sådanne bevægelser.

I *den midtjyske initiativgruppe* fandtes en stærk fælles identitet som kirke. Her bestod liminaliteten i sammen at bevæge sig ud i ukendt land for at række ud til østeuropæerne. Det krævede en refleksion over de forforståelser og praksisser, som praktikerne bar med sig og en udforskning af, hvordan projektet kunne ses som meningsfuldt i lyset af den eksisterende tradition. Frivillige og ansatte var i forskellige grader involveret i at begive sig ud i et møde med lokalt bosiddende østeuropæere. Der var tale om det, jeg har kaldt en repræsentativ deltagelse i praksisudviklingen. Der opstod et kollektivt ejerskab om projektet i menighedsråd og blandt ansatte, selv om kun enkelte nåede at have et egentligt møde med østeuropæere inden for forløbets tidsramme. Forløbet blev i tilbageblik oplevet som en rejse med mange forhindringer, som alligevel udgjorde et samlet hele. Workshopforløbet kan ses som et liminalt felt i sig selv, som

både udgjorde en relativt tryg ramme og udfordrede til at deltage i uvante samtaler og praksisser, som fremmede undren, viden og handlekraft.

I *den københavnske initiativgruppe*, hvor der ikke var fælles kirkelig praksiserfaring og minimalt indbyrdes kendskab, bestod liminaliteten i overhovedet at samles på tværs af grupper i kirke og lokalsamfund. Her var behov for anledninger til at opbygge fælles praksiserfaringer og referencerammer som afsæt for praksisudvikling. De praksisser, som praktikerne ønskede at bygge videre på, var dem, der havde vagt *resonans* - i sociolog Hartmut Rosas forståelse af begrebet. Her fungerede workshopforløbet som et liminalt felt, som affødte en centrifugal bevægelse. Praktikerne lod nye tilgange til det kirkelige arbejde og nye initiativer udspringe af workshopforløbet i forskellige retninger. Blandt andet blev gåture med eksistentielle samtaler efter gudstjenester gennemført i den lokale park, og menighedsrådet blev inviteret til at deltage i en praksis, som satte aftryk på deres videre arbejdsform.

Mange af de små bevægelser, som viste sig afgørende i den større bevægelse frem mod kontekstuelle praksisser kan beskrives som horisontudvidelse med afsæt i filosof Hans-Georg Gadamers filosofiske hermeneutik. Her blev forforståelser bragt i spil og udfordret i mødet med fremmede forståelseshorisonter. Andre bevægelser mod praksisudvikling skete, hvor en praksis havde skabt resonansoplevelse, som en praktiker ønskede at opleve flere af og dele med andre. Også oplæring i relevante metoder samt refleksion over enkle eksperimenter bidrog til udviklingen af nye praksisser. Samtidig viste opbyggelsen af fortrolige relationer sig at have betydning, som rakte ud over det konkrete forløb.

Samtalen om det kirkelige ved en praksis kan være udfordrende i en kultur præget af begrænset religiøs sproglighed og kan have tendens til at blive overtaget af sognepræsten. Jeg har peget på, hvordan kirke, tro og kristendom kan tematiseres ligeværdigt gennem fordybelsesøvelser, hvor praktikere inviteres til at interagere med eksempelvis artefakter, kirkerum, bibeltekster og naturen på måder, som ikke forudsætter specifik religiøs viden, praksiserfaring eller organisatorisk kendskab til kirken. I det københavnske forløb udgjorde det en fælles klangbund, der indvirkede på den videre praksisudvikling.

Som aktionsforsker, der ledte forløbet, kunne jeg rammesætte refleksion og deltagelse i praksisser i form af fordybelsesøvelser. Hvorvidt der opstod resonans, initiativ eller handlekraft under et givet element, kunne jeg ikke planlægge mig til. At understøtte forløbet kan således i sig selv ses som en bevægelse i liminalitet. Jeg har beskrevet denne rolle som at være en medvandrer,

der forholder sig analyserende og rammesættende, men også som en deltager på rejse, som er begrænset i sit udsyn og sin forståelse.

Læringen fra de to forløb kan bringes i spil i andre udviklingskontekster, ikke ved at reducere disse til forudsigelige årsag-virkningsforhold, men som en hermeneutisk forståelseshorisont. Derudover bidrager afhandlingen med begrebsudvikling inden for feltet af kirkelig praksisudvikling. Ét eksempel er, at kirkelig praksis ikke begrænser sig til organiserede, afgrænsede praksisformer, men at også spontan, uformel handling i kirkens fysiske og tidslige mellemrum bør ses som potentiel kirkelig praksis. Dette kalder på understøttelse af en proces, der ikke kun er rettet mod målbar succes, men giver plads til at være udforskende, opmærksom og refleksiv. Endelig bidrager afhandlingen til en række drøftelser om normativitet inden for praktisk teologisk forskning.

Forkortelser og henvisninger

LKU: Lokal Kirkeudvikling
MRML: Menighedsrådsmedlem
SP: Sognepræst
n.d.: ’no date’, angives, hvor en udgivelse eller hjemmeside ikke har en tidsangivelse.
IK3, 2: Eksempel på henvisning til bilag (se bilagsoversigt)

Figurer og forsideillustration

Figur 1 s. 68
Figur 2 s. 80
Figur 3 s. 84
Figur 4 s. 111
Figur 5 s. 139
Figur 6 s. 149
Figur 7 s. 164
Figur 8 s. 195

Forsideillustrationen er malet få måneder efter ph.d.-forløbets påbegyndelse. Det kom for mig til at repræsentere et landskab. Der er plads til at udforske, og der er plads til at finde en krog at hvile sig i. Landskabet er ikke overskueligt, men det er muligt at orientere sig, hvis man bevæger sig ind idet. Det er komplekst, men ikke kaotisk. Hvad der findes i det, afhænger af øjet, der ser, men det er ikke vilkårligt.

Litteraturliste

Abildgaard, Søren. 2017. ”Tanker om menighedsrådets arbejde med liv og vækst i kirken.” *Kirken i dag nr. 1*, 2017: 4-5.

Alrø, Helle & Finn Thorbjørn Hansen. 2017. ”It’s messy and magic – om dialogisk aktionsforskning.” I *Dialogisk aktionsforskning. I et praksisnært perspektiv*, udg. af Helle Alrø & Finn Thorbjørn Hansen, 7-24. Aalborg Universitetsforlag.

Alvesson, Mats & Kaj Sköldberg. 2009. *Reflexive methodology - new vistas for qualitative research* (anden udgave). London: SAGE.

Andersen, Erling & Mogens Lindhardt. 2010. *Ledelse af tro. Folkekirken som virksomhed og netværk.* København: Gyldendal.

Andersen, Peter Birkelund; Peter Gundelach & Jakob Erkmen. 2019. ”Udviklingen i (ikke)religiøsitet.” I *Usikker modernitet: Danskernes værdier fra 1981 til 2017*, udg. af Morten Frederiksen, 231-264. København: Hans Reitzels Forlag.

Arnett, Ronald C. 2005. *Dialogical Confession. Bonhoeffer’s Rhetoric of Responsibility.* Illinois: Southern Illinois University Press.

Berg, Berit Weigand. 2020a. ”Aktionsforskning og udviklingsaktiviteterne i sognene.” I Karen Marie Leth-Nissen: *Dåb i dag – traditionen til forhandling*, 93-116. København: Det Teologiske Fakultet.

Berg, Berit Weigand. 2020b. ”Fra fyraftensgudstjeneste til dansegudstjeneste - Folkekirkens mange gudstjenester." I *Mellem afbrydelse og forkyndelse – gudstjenester til tid og sted*, udg. Af Jette Bendixen Rønkilde & Jørgen Demant, 299-314. Frederiksberg: Eksistensen.

Berg, Berit Weigand & Karen Marie Leth-Nissen. 2019. *Idékatalog til større fokus på dåb.* København: Kirkefondet. http://www.kirkefondet.dk/fileadmin/user_upload/Idekatalog_faerdigt.pdf (download 20.08.2020).

Bibelen. 1992. København: Det Danske Bibelselskab.

Bildungskirche. N.d. ”Fresh Expressions Schweiz”. https://www.bildungkirche.ch/Innovation/Fresh-Expressions. (download 1. februar 2021).

Billund, Lise & Poul Nørgård Dahl. 2017. ”Aktionsforskning i en anerkendelsesoptik: inspireret af 3. generations kritisk teori og dialektisk relationsteori.” I *Dialogisk aktionsforskning - i et praksisnært perspektiv* udg. af Helle Alrø & Finn Thorbjørn Hansen, 25-64. Aalborg Universitetsforlag.

Birkedal, Erling. 2011. ”Sammen i forandring. Menighetsutvikling som en åndelig og jordnær reise.” I *Sammen i forandring - Refleksioner om menighetsutvikling i folkekirken*, udg. af Erling Birkedal; Harald Hegstad & Turid Skorpe, 43-56. Oslo: IKO-forlaget.

Birkedal, Erling. 2012. ”Aktører – Process – Erfaring. Systematisk utviklingsarbeid i et utvalg folkekirkemenigheter.” I *Menighetsutvikling i folkekirken – Erfaringer og muligheter*, udg. af Erling Birkedal, Harald Hegstad & Turid Skorpe Lannem, 25-50. IKO-Forlaget, Oslo.

Birkedal, Erling & Stephen Sirris. 2018. ”Så lenge vi er med i utviklingsprosjekt sker der noet! Ti års erfaring med systematisk menighetsutvikling i Den norske kirke i en kontekst av ekklesiologisk og organisatorisk endring.” *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*. 03 (18): 213-237.
Bjerg, Svend. 2006. “Tro og erfaring”. *Forlaget Anis*.
Bjerring-Nielsen, Bent; Hans Raun Iversen; Jonas A. Jørgensen; Mogens S. Mogensen & Morgen Skrubbeltrang (udg.). 2013. *Den mangfoldige kirke - menighedsformer i Danmark. Ny Mission* nr. 24. Frederiksberg: Dansk Missionsråd.
Bollmann, Kaj. 2009. *Kirke til tiden. Visioner for en folkekirke i forandring.* Frederiksberg: Unitas Forlag.
Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice.* California: Standford University Press.
Buch-Hansen, Gitte; Marlene Lorensen & Kirsten D. Felter. 2015. “Ethnographic Ecclesiology and the Challenges of Scholarly Situatedness.” *De Gruyter Open Theology*.
Norheim, Bård Eirik Hallesby & Knut Tveitereid. 2020. ”Ildsjeler og ildsteder: en etnografisk studie av ledelsesdynamikker i vitale ungdomsarbeid i Den norske kirke”. *Tidsskrift for Praktisk Teologi* 2-2020 (37): 6-21.
Cameron, Helen; Deborah Bhatti; Cathrine Duce; James Sweeney & Claire Watkins. 2010. *Talking About God In Practice – Theological Action Research and Practical Theology*. Norwich: Hymns Ancient and Modern Ltd.
Christiansen, Lars. 2003: *Metafysikkens historie.* København: Museum Tusculanum.
Christoffersen, Lisbet & Karen Marie Leth-Nissen. 2019. “Legally Supported Marketisation and Individualisation of the Folk Church as a Cultural Instituion.” I *Individualisation, Marketisation and Social Capital in a Cultural Institution – the Case of the Danish Folk Church*, udg. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård & Margit Warburg, 147-173. Odense Universitetsforlag.
Christoffersen, Mikkel Gabriel & Niels Henrik Gregersen. 2019. “Resonance, Risk, and Religion: Gerd Theissen and Hartmut Rosa on Religious Resonance.” *Philosophy, Theology and the Sciences* Nr. 6: 6-32.
Coughlan, David (2015): ”Ignatian Spirituality as Tranformational Social Science.” *Action Research*, vol. 3,1: 89-107.
Dalsgaard, Søren. 2017. ”Mission – hvad har det med kirken på landet at gøre?” I *Kirken i dag*, nr. 4: 6-7.
Davie, Grace. 2006. ”Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account”. *European Journal of Sociology* 47 (2): 271-296.
Durkheim, Émile. 2020 [1897]. *Le Suicide: Étude de sociologie.* Paris: F. Alcan.
Duus, Gitte. 2012. “Validitet.” I *Aktionsforskning – en grundbog*, udg. af Gitte Duus, Mia Husted, Karin Kildedal, Erik Laursen & Ditte Tofteng, 113-128. København: Samfundslitteratur.
Eikeland, Olav. 2008. *The Ways of Aristotle. Aristotelian phrónêsis, Aristotelian Philosophy of Dialogue, and Action Research.* Bern: Peter Lang Publishers.
Eikeland, Olav. 2017. ”Aristotelisk aksjonsforskning.” I *Aksjonsforskning i Norge - Teoretisk og empirisk mangfold*, udg. af Sigrid Gjøtterud, Hilde Hiim, Dag Husebø, Liv Helene Jensen, Tove Herborg Steen-Olsen & Else Stjernestrøm, 133-164. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Enggaard, Nete Helene. 2018a. ”Højmesse og dåb – Helsingør Stift.” I *Tradition og fonyelse – teologiske perspektiver på gudstjeneste og liturgi*, udg. af Nete Helene Enggaard & Rasmus Nøjgaard, 89-184. København: Eksistensen.
Enggaard, Nete Helene. 2018b. ”Højmessen set fra kirkebænken – Frederiksberg Provsti.” I: *Tradition og fonyelse – teologiske perspektiver på gudstjeneste og liturgi*, udg. af Nete Helene Enggaard & Rasmus Nøjgaard, 39-88. København: Eksistensen.
Felter, Kirsten Donskov. 2010. *Mellem kald og profession*. Københavns Universitet: Det Teologiske Fakultet.
Felter, Kirsten Donskov i samarbejde med Ruth Sønderskov Bjerrum. 2015. “Hvad forventer folket af kirken? Et medlemsperspektiv på diskussionen om forandringer i folkekirkens struktur på landet, i forstæderne og i byen.” København: Center for Kirkeforskning, Københavns Universitet.
Flyvbjerg, Bent. 2010. “Fem misforståelser om casestudiet.” I *Kvalitative metoder*, udg. af Svend Brinkmann and Lene Tanggaard, 463-487. København: Hans Reitzels Forlag.
Fresh X-Netzwerk e.V. n.d. “Fresh X - Kirche. erfrischend. vielfältig.” https://www.freshexpressions.de/
Frimann, Søren, Lone Hersted, Anne Søbye & Sissel Kondrup Bach (2018): “Skabelsen af en vidensorganisation.” *Forskning & Forandring* 1 (2): 25-47.
Frimann, Søren & Micky Kaa Sonne Sunesen. 2019. “Aktionsforskning, samskabelse og lokal teoridannelse.” I *Aktionsforskning. Indefra og udefra*, udg. af Micky Kaa Sonne Sunesen & Alexander von Oettingen, 207-227. Frederikshavn: Dafolo.
Funch, Camilla & Karen Ringsmose. 2018. *SamtaleRum: Eksistenssamtaler for voksne i folkekirken*. Frederiksbjerg: Eksistensen.
Fyens Stift. n.d. “Præst for kirken på landet.” https://www.fyensstift.dk/praester/netvaerk-og-funktionspraester/institutions-og-funktionspraester/praest-for-kirken-paa-landet; (download 18. oktober 2020).
Gadamer, Hans-Georg. 1965 [1960]. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (anden udgave). Tübingen: J.C.B. Mohr.
Gadamer, Hans-Georg. 2007 [1960]. *Sandhed og metode*, oversættelse, indledning og noter ved Arne Jørgensen. København: Academica.
Gelder, Craig Van. 2007. *The Ministry of the Missional Church: A Community Led by the Spirit.* Michigan: Baker Books.
Goffmann, Erving. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York City: Doubleday.
Gregersen, Niels Henrik. 2019a. ”Det resonante selv: Naturen som resonanssfære.” I *Mangefoldet tro og sjælesorg. Multiplicitet som vilkår for mennesker, møder og samtaler*, udg. af Christine Tind Johannesen-Henry og Hans Raun Iversen. København: Eksistensen Akademisk.
Gregersen, Niels Henrik. 2019b. ”Hans Raun Iversens program for den praktiske teologi.” I *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018 – Festskrift til Hans Raun Iversen*, udg. af Lisbet Christoffersen, Niels Henrik Gregersen & Karen Marie Sø Leth-Nissen, 29-48. Frederiksberg: Eksistensen.

Graham, Elaine. 2013. ”Is Practical Theology a form of ‘Action Research’?” *International Journal of Practical Theology 17(1):* 148-178.
Grevbo, Tor Johan S. 2006. *Sjelesorgens vei - en veiviser i det sjelesørgeriske landskap - historisk og aktuelt.* Oslo: Luther Forlag.
Gaarden, Marianne. 2015. *Prædikenen som det tredje rum. Frederiksberg: Anis.*
Habermann, Ulla. 2007. *En postmoderne engel – motiver for frivillighed*. København: Museum Tusculanum.
Habermas, Jürgen. 2005. ”Hermeneutikkens krav på universel gyldighed.” (overs.: Jesper Gulddal & Martin Møller) I *Hermeneutik - en antologi om forståelse,* udg. af Jesper Gulddal & Martin Møller. København: Gyldendal.
Habermas, Jürgen. 1990 [1962]. *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Berlin: Suhrkamp.
Habermas, Jürgen. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns.* Frankfurt: Suhrkamp.
Hallbäck, Geert. 2006. “Hvad er reception?*” Collegium Biblicum Årsskrift (CBÅ)* 10: 7-22.
Hansen, Finn Thorbjørn. 2009. *At stå i det åbne. Dannelse gennem filosofisk undren og nærvær.* København: Hans Reitzels forlag.
Hansen, Finn Thorbjørn. 2018. *At møde verden med undren – Dannelse, innovation og organisatorisk udvikling i et værensfilosofisk perspektiv*. København: Hans Reitzels Forlag.
Henriksen, Jan-Olav. 2019. *Christianity as Practices. A Complicated Relationship.* London: Bloomsbury.
Hegstad, Harald. 2012. ”Menighetsutvikling i folkekirken. Grunnlag og formål.” I *Menighetsutvikling i folkekirken – Erfaringer og muligheter*, udg. af Erling Birkedal, Harald Hegstad & Turid Skorpe Lannem, 9-24. Oslo: IKO-Forlaget.
Helligåndskirken. n.d. ”Helligåndskirkens politikker.” www.helligandskirken.dk/om-kirken/helligaandskirkens-politikker (download 16.02.21).
Hermansen, Mads. 2019. ”Videnskabsteori og aktionsforskning.” I *Aktionsforskning – indefra og udefra*, udg. af Micki Sonne Kaa Sunesen, 11-24. Frederikshavn: Dafolo Forlag.
Herzberg, Mausner og Snyderman. 1993. *Motivation to work.* New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
Hjort, Birgitte Graakjær. 2017. ”"Vi leder efter frivillige – men vi siger det ikke til nogen!"” *Kritisk forum for praktisk teologi*, nr. 149: 61-72. Frederiksberg: Eksistensen.
Hornstrup, Carsten; Jesper Loehr-Petersen; Allan Vinther Jensen; Thomas Johansen & Jørgen Gjengedal Madsen. 2005. *Systemisk ledelse – den refleksive praktiker*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
Howson, Chris. 2014. ”Liberation Theology.” The SAGE Encyclopedia of Action Research, udg. af David Coghlan & Mary Brydon-Miller. https://methods-sagepub-com.ep.fjernadgang.kb.dk/reference/encyclopedia-of-action-research/n201.xml (download 9. januar 2021).

Husted, Mia & Ditte Tofteng. 2012. “Arbejdsliv og aktionsforskning.” I *Aktionsforskning – en grundbog*, udg. af Gitte Duus, Mia Husted, Karin Kildedal, Erik Laursen & Ditte Tofteng, 61-80. København: Samfundslitteratur.
Højberg, Henriette. 2013. “Hermeneutik”. I *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne – på tværs af fagkulturer og paradigmer, udg. af* Lars Fuglsang; Poul Bitsch Olsen & Klaus Rasborg. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
Ideström, Jonas & Tone Stangeland Kaufman. 2017. ”Whose Voice? Whose Church? Using Action Research in Practical Ecclesiology.” I *Mending the World?*, udg. af Niclas Blåder og Kristina Helgesson Kjellin, 486-501. Eugene, OR: Pickwick.
Ideström, Jonas & Stig Linde. 2019. ”Welfare State Supporter and Civil Society Activist: Church of Sweden in the "Refugee Crisis" 2015”. I *Exhausted Women—Exhausted Welfare: Understanding Religion, Gender and Welfare in Social Inclusion.* Volume 7, Issue 2. udg. af Martha Middlemiss Lé Mon: 4–13. Uppsala University.
Ingerfair. n.d. ”Frivillighed i folkekirken.” https://www.ingerfair.dk/ekspertiser-2/frivillighed-i-folkekirken/ (download 16.02.21).
Iversen, Christina Skovgaard & Gitte Ranfelt Laugesen. 2016. *”Tager du barnet ved hånden, tager du moderen ved hjertet”: En rapport om Babysalmesang.* Åbyhøj: Danmarks Kirkelige Mediecenter.
Iversen, Hans Raun. 2018. *Ny praktisk teologi. Kristendommen, den enkelte og kirken.* Frederiksberg: Eksistensen.
Iversen, Hans Raun. 2019a. “The Quest for Public Value. The Folk Church and the Other Cultural Institutions between Market and Cathedral.” I *Individualisation, Marketisation and Social Capital in a Cultural Institution – the Case of the Danish Folk* Church, red. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård & Margit Warburg, 208-234. Odense Universitetsforlag.
Iversen, Hans Raun. 2019b. “Theological Accommodation to Individualisation in the Folk Church.” I *Individualisation, Marketisation and Social Capital in a Cultural Institution – the Case of the Danish Folk Church*, red. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård & Margit Warburg, 103-126. Odense Universitetsforlag.
Iversen, Hans Raun. 2021. *Folkekirke, brugerkirke, kirke i mission.* Frederiksberg: Eksistensen.
Jensen, Julie Borum. 2019. “Design af aktionsforskningsprojekter – et æstetisk, samskabende blik på vidensudvikling.” I *Aktionsforskning. Indefra og udefra*, udg. af Micky Kaa Sonne Sunesen, 61-84. Frederikshavn: Dafolo.
Johansen, Kirstine Helboe. 2017. *”*Praktisk teologi i Aarhus - fra liturgihistorie til praksisteori.” Nyhedsbrev #12. Net-artikel. https://cas.au.dk/om-instituttet/afdelinger/teologi/nyt-fra-aarhusteologerne/artikler/12/praktisk-teologi-i-aarhus/ (download 15.10.20).
Johansen, Kirstine Helboe. 2019. *”*Det folkekirkelige i folkekirken.” I *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018 - Festskrift til Hans Raun Iversen*, udg. af Lisbet Christoffersen, Niels Henrik Gregersen & Karen Marie Sø Leth-Nissen, 57-66. Frederiksberg: Eksistensen.
Johannessen-Henry, Christine Tind. 2019a. ”Begravelsessamtalens frirum: Multiplicitet og sjælesorg i sporene fra Winnicott og Luther”. I *Mangefoldet tro og sjælesorg. Multiplicitet som*

vilkår for mennesker, møder og samtaler, udg. af Christine Tind Johannesen-Henry & Hans Raun Iversen. Frederiksberg: Eksistensen.
Johannessen-Henry, Christine Tind. 2019b. ”Multiplicitet i tro og samtale: Det etnografiske interview i teologiske undersøgelser og pastoral praksis”. I *Mangefoldet tro og sjælesorg. Multiplicitet som vilkår for mennesker, møder og samtaler,* udg. af Christine Tind Johannesen-Henry & Hans Raun Iversen, 155-184. Frederiksberg: Eksistensen.
Kappelgaard, Dorte. 2015. *Mod til at lytte, reflektere og handle - en evalueringsundersøgelse af Lokal Kirkeudvikling.* København: Kirkefondet.
https://www.kirkefondet.dk/fileadmin/Filer/Kirkefondet/Lokal_Kirkeudvikling/evalueringsrapport_LKU_final.pdf (download 25. maj 2020).
Kappelgaard, Dorte. 2019. “Aktionsforskning og teologi.” I *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018 - Festskrift til Hans Raun Iversen,* udg. af Lisbet Christoffersen, Niels Henrik Gregersen & Karen Marie Sø Leth-Nissen, 253-268. Frederiksberg: Eksistensen.
Kappelgaard, Dorte. 2020. ”Få eksistensen med, når der organiseres.” *Kirken i dag, 2020 (4).*
Kappelgaard, Dorte, Kirsten G. Juul & Benedicte Achen. 2016. "*Evaluering af sammenlægningen i Vesterbro Sogn.”* Kirkefondet for Vesterbro Sogn, finansieret af Kirkeministeriet juli 2016. http://www.kirkefondet.dk/fileadmin/Billeder/Udgivelser/VesterbroSogn_internevaluering_rapport_final.pdf (download 18.10.2020).
Kappelgaard, Dorte, Troels B. Carlander & Steen Eskildsen. 2016. *Ledelse og organisering af frivillige i folkekirken – en grundbog.* København: Ingerfair.
Kaufman, Tone Stangeland. 2016. “From the Outside, Within, or In Between? Normativity at Work in Empirical Practical Theological Research”. *Conundrums in Practical Theology*: 134-162.
Kaufman, Tone Stangeland & Jonas Ideström. 2018. “Why Matter Matters in Theological Action Research: Attending to the Voices of Tradition.” *International Journal of Practical Theology* 22 (1): 84-102.
Kiefert, Patrick. 2006. *We Are Here Now. A New Missional Era.* Eagle, Idaho, USA: Allelon Publishing.
Kiefert, Patrick & Pat Taylor Ellison. 2011. *Dwelling in the Word:* A Pocket Handbook. St. Paul: Church Innovations Institute.
Kirkefondet. 2012. ”Baggrund for Lokal Kirkeudvikling.” København: Kirkefondet. http://www.kirkefondet.dk/fileadmin/Filer/Kirkefondet/Lokal_Kirkeudvikling/Baggrundsmaterialе_ny_udgave_nov_2012.pdf download 1. Oktober 2020
Kirkefondet. n.d. a. ”Mellem handlin og forskning. Seminar om aktionsforskning og teologi”. http://kirkefondet.dk/index.php?id=444 (download 30. september 2020).
Kirkefondet. n.d. b. ”Vedtægter for Kirkefondet.”
http://www.kirkefondet.dk/fileadmin/Filer/Kirkefondet/KF_vedtaegter_2011_paa_brevpapir.pdf (download 18.08.2020).
Kirkekonsulenter.dk. n.d. ”Kirkekonsulenter.dk”. kirkekonsulenter.dk (download 16.02.21).
Kirkeministeriet. n.d. Den Folkekirkelige Udviklingsfond.
https://www.km.dk/ministeriet/udviklingsfond/. (download 18. oktober 2020).

Krarup, Marie. 2019. “Folkekirkens opgave i dag burde bestå i at genkristne Danmark. I Rusland har de bevist, at det kan lade sig gøre”. *Raeson.* https://www.raeson.dk/2019/marie-krarup-folkekirkens-opgave-i-dag-burde-bestaa-i-at-genkristne-danmark-i-rusland-har-de-bevist-at-det-kan-lade-sig-goere/ 08.12.19 (download 15. December 2020).
Kruhøffer, Anette. 2019. “New Public Management in the Folk Church.” I *Individualisation, Marketisation and Social Capital in a Cultural Institution – the Case of the Danish Folk Church*, udg. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård & Margit Warburg, 127-146. Odense Universitetsforlag.
Kvale, Steinar. 1997. *InterView en introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels Forlag.
Kvale, Steinar & Svend Brinkmann. 2009. *InterView – Introduktion til et håndværk. 2. udgave*. København: Hans Reitzels Forlag.
Landsforeningen af Menighedsråd. n.d. “Hjælp til at udvikle kirken.” https://www.menighedsraad.dk/medlemsydelser/hjaelp-til-udvikling/hjaelp-til-udvikling/ (download 16.02.21).
Linköping Stift. n.d. ”Kyrka i rörelse.” https://www.svenskakyrkan.se/linkopingsstift/det-har-gor-linkopings-stift (download 12.11.20).
Laursen, Erik. 2019. “Etik og aktionsforskning.” I *Aktionsforskning. Indefra og udefra*, udg. af Micky Kaa Sonne Sunesen, 163-184. Frederikshavn: Dafolo.
Leth-Nissen, Karen Marie. 2018. ”Churching Alone – folkekirken, de kirkelige handlinger og social kapital i et kirkesociologisk perspektiv.” I *Tradition og fonyelse – teologiske perspektiver på gudstjeneste og liturgi*, udg. af Nete Helene Enggaard & Rasmus Nøjgaard, 197-214. København: Eksistensen.
Leth-Nissen, Karen Marie. 2019. “Rites of Passage and Creation of Social Capital in the Folk Church.” I *The Folk Church as a Cultural Institution Dynamics between Market Orientation, Individualization and Social Capital in Cultural Institutions*, udg. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård & Margit Warburg, 292-301. Syddansk Universitetsforlag.
Leth-Nissen, Karen Marie. 2020. *Dåb i dag – traditionen til forhandling.* København: Det Teologiske Fakultet.
Leth-Nissen, Karen Marie & Astrid Trolle. 2015. *Dåb eller ej? Rapport om småbørnsforældres til- og fravalg af dåb.* København: Det Teologiske Fakultet.
Lieberoth, Andreas. 2019. ”Mixed methods som aktionsforskning - design, analyse og forskeres blinde vinkler.” I *Aktionsforskning – indefra og udefra*, udg. af Micki Sonne Kaa Sunesen, 143-162. Frederikshavn: Dafolo Forlag.
Lindhardt, Mogens. 2019. ”Praktisk teologi på Københavns Universitet i 1970’erne og 80’erne.” I *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018 - Festskrift til Hans Raun Iversen*, udg. af Lisbet Christoffersen, Niels Henrik Gregersen & Karen Marie Sø Leth-Nissen, 11-20. Frederiksberg: Eksistensen.
Lodberg, Peter. 2018. ”Troen i byen” I *Kritisk Forum for Praktisk Teologi*, nr. 153, 12-20.

Lorensen, Marlene Ringgaard. 2019a. ”Homiletik i den praktiske teologi.” I *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018 - Festskrift til Hans Raun Iversen*, redaktion Lisbet Christoffersen, Niels Henrik Gregersen & Karen Marie Sø Leth-Nissen, 111-120. Frederiksberg: Eksistensen.
Lorensen, Marlene Ringgaard. 2019b. ”Prædikenen mellem autenticitet og resonans.” I *Kritisk Forum for Praktisk Teologi*, nr. 156: 45-53. Frederiksberg: Eksistensen.
Lorensen, Marlene Ringgaard & Bent Flemming Nielsen. 2009. ”Praktisk teologi”. *Fønix*, vol. 32: 199-206.
Mackewn, Jenny. 2008. “Facilitation as Action Research in the Moment**.”** I *The SAGE Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice.* 2nd edition, udg. af Peter Reason & Hilary Bradbury. London: SAGE.
Madsen, Benedicte. 2019. “Aktionsforskning og aktionslæring - ligheder og forskelle.” I *Aktionsforskning. Indefra og udefra*, udg. af Micky Kaa Sonne Sunesen, 25-44. Frederikshavn: Dafolo.
Modéus, Fredrik. 2005. *Mod att vara kyrka: om församlingsbygge och kyrkans identitet.* Stockholm: Verbum.
Modéus, Martin. 2005. *Mänsklig gudsjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*. Stockholm: Verbum.
Mogensen, Mogens S. 2019a. ”Kan lægfolk forrette nadver?” https://mogenssmogensen.wordpress.com/2019/12/06/kan-laegfolk-forrette-nadver/ (download 30. november 2020).
Mogensen, Mogens S. 2019b. *Kristendom i en brydningstid. Kirke, mission, økumeni og offentlighedsteologi.* Christiansfeld: Forlaget Intercultural.dk.
Moschella, Mary Clark. 2008. *Ethnography As A Pastoral Practice: An Introduction.* Cleveland: Pilgrim.
Müller, Sabrina. 2016. *Fresh Expressions of Church: Ekklesiologische Beobachtungen und Interpretationen einer neuen kirchlichen Bewegung*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
Nielsen, Bent Flemming. 2004. *Genopførsler: ritual, kommunikation og kirke*. Frederiksberg: Anis.
Nielsen, Henrik Bundgaard. 2014. ”Giv mennesker en anledning til at engagere sig.” *Kirken i Dag,* 2014 nr. 3.
Nielsen, Henrik Bundgaard. 2020. ”En relevant og nærværende folkekirke. Festtale holdt ved generalsekretær Henrik Bundgaard Nielsens 60 års fødselsdagsreception den 9. januar 2020” http://www.kirkefondet.dk/udgivelser/en-relevant-og-naervaerende-folkekirke.html (download 04.12.20).
Nielsen, Kurt Aagaard. 2012. ”Aktionsforskningens historie : på vej til et refleksivt akademisk selskab.” I *Aktionsforskning: en grundbog,* udg. af Gitte Duus; Mia Husted; Karin Kildedal; Erik Laursen & Ditte Tofteng. Frederiksberg: Samfundslitteratur. s. 19-36.
Nielsen, Kurt Aagaard. 2013. “Aktionsforskningens videnskabsteori.” I *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne – på tværs af fagkulturer og paradigmer,* Lars Fuglsang; Poul Bitsch Olsen & Klaus Rasborg, 325-350. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Nielsen, Marie Vejrup. 2019. ”Occasional Consumers in the Folk Church.” I *Individualisation, Marketisation and Social Capital in a Cultural Institution – the Case of the Danish Folk Church*, red. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård og Margit Warburg, 235-253. Odense Universitetsforlag.
Nielsen, Marie Vejrup & Kirstine Helboe Johansen. 2019. ”Transforming churches: the lived religion of religious organizations in a contemporary context.” *Journal of Contemporary Religion*, 34, (3): 509-527.
Nicolini, Davide. 2013. *Practice Theory, Work, and Organization. An Introduction.* Oxford University Press.
Nissen, Johannes. 2014. *Medvandring - indføring i teologisk religionspædagogik.* Frederiksberg: Religionspædagogisk Forlag.
Poulsen, Henrik Wigh. 2018. “Biskoppens velkomst.” I *Fælles om samtale og nye samarbejder*, 10. Info-folder, udg. af Diakoniudvalget i Aarhus Stift og Biskop Henrik Wigh-Poulsen. https://www.xn--fllesom-mxa.dk/fileadmin/group/1019/Dokumenter/FSA_magasin_2018_-_web.pdf.
Protestantse Kerk. n.d. ”Mozaïek van kerkplekken”.
https://www.protestantsekerk.nl/thema/mozaiek-van-kerkplekken/ (download 30. oktober 2020).
Pålshaugen, Øyvind. 1999. The *End of Organization Theory? : Language as a tool in action research and organizational development*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
Rasmussen, Steen Marqvard. 2008. *Menighedsrådsvalgets betydning og tilslutning.* Perspektiv på folkekirken, nr 1. Landsforeningen af menighedråd.
Rasmussen, Steen Marqvard. 2012. ”Meninger med menighedsråd. Hvad rådsmedlemmerne vil, synes og tror på”. *Perspektiv på folkekirken* 3. Sabro: Landsforeningen af menighedsråd.
Rasmussen, Steen Marqvard. 2014. *Den relevante folkekirke: et sociologisk grundlag for målsætningsarbejde, aktivitetsstatistik og brugerundersøgelser*. København: Center for Kirkeforskning, Københavns Universitet.
Rasmussen, Steen Marqvard. 2017. *Kandidatvillighed – at være eller ikke være kandidat til menighedsrådet. Rapport til Kirkeministeriets ”Udvalg om menighedsrådsvalg og fremtidig valgform.”* Århus: Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter.
Reason, Peter. 2000. “Action research as spiritual practice.“ Konferencepaper. https://peterreason.net/Papers/AR_as_spiritual_practice.pdf hentet 1. maj 2019.Reason, Peter & Hilary Bradbury (udg.). 2008. *The SAGE Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice.* 2nd edition. London: SAGE.
Reason, Peter & Hilary Bradbury. 2008. “Introduction.” I *The SAGE Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice*, anden udgave, udg. af Peter Reason & Hilary Bradbury, 1-10. London: SAGE.
Roest, Henk de. 2019. *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices.* Leiden: Brill.
Rosa, Hartmut. 2020. *Det ukontrollerbare*. Frederiksberg: Eksistensen.
Rosa, Hartmut. 2016. Resonanz: eine Soziologie der Weltbeziehung. Berlin: Suhrkamp.
Ribe Stift. n.b. “Om folkekirkens tværkulturelle center”.

https://ftc-ribestift.dk/omos/index.html (download 31. januar 2021).
Ricoeur, Paul. 2016. “Hermeneutics and the critique of ideology”. i J. Thompson (red.), *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*, 23-60. Cambridge: Cambridge University Press.
Rosen, Ina. 2009. *I’m a Believer - But I’ll Be Damned if I’m Religious in the Greater Copenhagen Area: A Focus Group Study.* Centrum för telogi och religionsvetenskap, Lund Studies in Sociology of Religion 8.
Rønkilde, Martin Bendixen & Ole Pihl. 2017. ”Hvorfor skal kirken henvende sig til særlige målgrupper? - Tanker om en brugerorienteret kirke og teologien bag.” *Kirken i dag. Nr. 3.*: 4-5.
Bradbury, Hilary (udg.). 2015. *SAGE Handbook on Action Research 3rd edition*.
Scheff, Thomas J. 2011. “Shame in Self and Society”. *Symbolic Interaction* 26 (2): 239-262.
Sirris, Stephen. 2018. “Marionetter eller dirigenter? Strategiarbeid, utvikling og ledelse i og av religiøse organisasjoner.” *Skandinavisk Tidsskrift for Ledelse & Teologi No. 5.*
Smith, Irene Skovgaard. 2007. *Management consulting in action. Value creation and ambiguity in client-consultant relations.* Ph.d.-afhandling. Copenhagen Business School.
Storm, Ingrid. 2019. “Interrelations between Social Capital and Religion.” I *Individualisation, Marketisation and Social Capital in a Cultural Institution – the Case of the Danish Folk Church*, udg. af Hans Raun Iversen, Lisbet Christoffersen, Niels Kærgård & Margit Warburg, 273-291. Odense Universitetsforlag.
Strøier, Vibeke. 2011. *Konsulentens grønspættebog : systemisk og eksistentiel tilgang til konsulentarbejde.* København: Dansk Psykologisk Forlag.
Stålsett, S. J., Taksdal, A. & Hilden, P. K. 2018. ”Research as Diaconia: Commitment, Action and Participation.” i *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*, *9*(2), s. 165-180.
Svenska Kyrkan 2020. ”Kyrkoordning för Svenska kyrkan”.
https://www.svenskakyrkan.se/filer/KO_1%20jan%202020(1).pdf (download 12.11.20).
Swinton, John & Harriet Mowat. 2006. *Practical Theology and Qualitative Research.* London: SCM Press.
Swinton, John & Harriet Mowat. 2016. *Practical Theology and Qualitative Research.* Second Edition. London: SCM Press.
Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age.* Cambridge: Harvard University Press.
Thorsted, Ann Charlotte. 2016. ”Communities of Play - A Collective Unfolding”. *International Journal of Play* 5 (1): 28-46.
Thorsted, Ann Charlotte. 2011. *Den legende organisation - et fænomenologisk aktionsforskningsstudie i LEGO: Erhvervsphd-afhandling.* Aarhus: Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet.
Trolle, Astrid. 2016. ”Blandt principielle sekularister og konkrete konservatorer. Danskernes holdninger til religion og folkekirke i fire YouGov-undersøgelser udført for det danske Bibelselskab og Center for Kirkeforskning.” Net-publikation.
https://teol.ku.dk/cfk/dokumenter/Trolle_Fire_YouGovs_CFK_Okt.pdf (download 9. Februar 2021).

Turner, Victor. 1982. *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play.* New York: Performing Arts Journal Publications.
Turner, Victor. 1997 [1969]. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine.
Turner, Victor og Edith Turner. 1978. "Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives". *Columbia University Press*.
Tværkulturelt Center. 2014. *Med andre øjne - Migranters møde med folkekirken. Migrantåbne menigheder - Tips og idéer. Interviewsamling*. København: Tværkulturelt Center.
Van Gelder, Craigh. 2007. *The Ministry of the Missional Church: A Community Led by the Spirit.* Michigan: Baker Academic.
Viborg Stift. n.d. "Stiftspræster." https://viborgstift.dk/praester/praester-med-saerfunktioner/stiftpraester (download 15. Januar 2021).
Watkins, Claire. 2015. "Reflections on Particularity and Unity. I *Ecclesiology in the Trenches – Theory and Method under Construction*, udg. af Sune Fahlgren og Jonas Ideström, 139-153. Church of Sweden Series nr. 10.
West, Gerald O. 2007. "Reading Other-wise: Socially Engaged Biblical Scholars Reading with Their Local Communities: An Introduction." I *Reading Other-wise: Socially Engaged Biblical Scholars Reading with Their Local Communities,* udg. af Gerald O. West, 4-6. Atlanta: Society of Biblical Litterature.
Williams, Rowan. 2003. "Archbishop's Presidential Address - General Synod, York, July 2003." http://aoc2013.brix.fatbeehive.com/articles.php/1826/archbishops-presidential-address-general-synod-york-july-2003 (download 24.08.2020).
Zscheile, Dwight. 2015. "Disruptive Innovation and the Deinstitutionalization of Religion." *Journal of Religious Leadership* vol 14, 2: 43-63.
Aarhus Stift. 2018. "Årsberetning Aarhus Vestre Provsti." https://aarhusstift.dk/aarsberetning-fra-provstierne-2018/aarsberetning-aarhus-vestre-provsti (download 16.02.21).

Bilag i afhandling

Projektdokumenter

Projektbeskrivelse - invitation til kirker (bilag 1)

Skab et nyt folkekirkeligt tiltag – og få gratis hjælp til processen

Kunne I som kirke tænke jer at udvikle en ny type aktivitet i 2018, der tager de eksistentielle temaer alvorligt, som folk i jeres lokalområde tumler med? Kunne I tænke jer at få gratis professionel sparring? Ved at deltage i et forskningsprojekt får I hjælp til processen, og samtidig vil jeres erfaringer komme andre kirker til gavn.

Måske udvikler I et tiltag, der kan sprede sig som ringe i vandet i forskellige udgaver. Helt sikkert opnår I erfaringer med det at udvikle noget nyt, som vil være værdifulde for andre i folkekirken. Vi hører ofte historier om succesfulde tiltag som babysalmesang, men ikke ret meget om, hvordan folk har fundet vej til at udvikle det koncept, der var brug for i den lokale sammenhæng. Den viden kan *alle* kirker få gavn af.

Jeg er erhvervs-ph.d.-studerende hos Kirkefondet og på Teologisk Fakultet, KU, og søger to kirker at følge og understøtte i projektet ”At skabe eksistentielle møderum – udvikling i den lokale kirke”. Den ene skal ligge i [(Stor)københavn / et landområde i Jylland] – måske det skulle være xxx Kirke?

Hvordan bliver processen?

Samspillet med menighedsråd og ansatte er ofte afgørende for, at et tiltag lykkes. Samtidig er der ofte så meget at gøre i menighedsrådet, at det ikke er her, der er overskud til udvikling. Derfor skal i nedsætte en ’igangsættergruppe’ med deltagelse af mindst én frivillig, gerne flere.

Vi kommer til at arbejde helhedsorienteret og tænke mange forskellige aspekter af et tiltag ind i forløbet. Hvordan kan målgruppen blive inddraget tidligt? Hvor tæt eller anonymt skal samspillet mellem mennesker være? Hvor skal det foregå? Hvordan skal samspillet med andre i kirken være? Hvordan skal tiltaget synliggøres over for målgruppen?

Undervejs reflekterer over spørgsmål som: Hvad vil det egentlig sige at være kirke? Hvordan kan vi selv relatere til de temaer, der er i spil i målgruppen? Det sker ud fra tanken om, at man er nødt til selv at fordybe sig, hvis man vil skabe plads til, at andre gør det. I kommer løbende til at fordybe jer, hente inspiration og viden, udvikle idéer, eksperimentere og reflektere.

Hvad vil det sige, at det er et forskningsprojekt?

Kirkefondet, der står bag projektet, er en uafhængig, folkekirkelig organisation, der arbejder for at understøtte liv og vækst i folkekirken. Hensigten er at skabe forskning omkring udviklingsprocesser, sådan at vi kan gå ud og hjælpe flere kirker med at udvikle tiltag, der passer ind i deres lokale sammenhæng. Derfor skal jeg forske, *mens* jeg praktiserer det at være udviklingskonsulent. Jeg gennemfører interviews og evt. observationer med initiativgruppen og i begrænset omfang med nogle aktivitetsdeltagere, ansatte, frivillige m.v. som ønsker det.

Økonomi

Almindelige udgifter til projektet skal I selv finde løsninger på, på samme måde som hvis I selv havde taget initiativet, uden at jeg var inde over. Det gælder også fortæring ved planlægningsmøder etc. Der er ingen omkostninger forbundet med det at modtage konsulenthjælp fra mig, da det er en del af mit phd-projekt.

Kontakt

Det er naturligvis vigtigt, at der er et godt match mellem, hvad I og jeg er optagede af. Jeg kommer gerne på besøg fx på et menighedsrådsmøde for at fortælle og drøfte idéen. I er også velkomne til at kontakte mig på dgk@teol.ku.dk eller tlf. xxx.

Mange hilsener

Dorte Kappelgaard

Samarbejdsaftale (bilag 2)

Samarbejdsaftale om udviklingsproces i xxx Kirke

”*At skabe eksistentielle møderum – udviklingsprocesser i den lokale kirke* er et erhvervs-Ph.D.-projekt, som Dorte Kappelgaard er ansat af Kirkefondet og indskrevet på Teologisk Fakultet, Københavns Universitet, til at gennemføre i perioden april 2017-marts 2020. I den forbindelse gennemføres aktionsforskning i xxx Kirke efter aftale med pastoratets menighedsråd og en tovholder for en initiativgruppe. Forløbet inkl. evaluering finder sted i perioden xxx med opstart af tiltag senest xxx (med mindre andet aftales).

Dataindsamling generelt

Der nedsættes en foreløbig initiativgruppe, som informeres om projektets formål, metode og den løbende dataindsamling til forskningsmæssig brug. De underskriver en samtykkeerklæring om, at de er indforståede hermed. Hvis nye personer indtræder i gruppen på et senere tidspunkt, informeres disse tilsvarende og bedes underskrive en samtykkeerklæring. Personer, der deltager kortvarigt, fx på ét møde, informeres mundtligt eller skriftligt efter aftale med tovholderen. Det aftales, hvilke dele af møder, der ikke skal optages på video.

I forbindelse med observation eller deltagerobservation i forbindelse med initiativgruppens tiltag, informeres deltagere kollektivt, enten skriftligt eller mundtligt. Ønsker om ikke at blive fotograferet efterfølges. I forbindelse med interviews af deltagere ved initiativgruppens tiltag, informeres deltagere om formålet og adspørges, om de er indforståede med at lade sig interviewe. Det står dem frit for ikke at deltage. Hvis personer i initiativgruppen selv står for denne del af dataindsamlingen, instrueres de i etiske retningslinjer forbundet hermed.

I alle aspekter af dataindsamlingen er ph.d.-studerende Dorte Kappelgaard samt evt. en forskerkollega i dialog med tovholderen for initiativgruppen for at vurdere, hvordan denne sker på en etisk forsvarlig vis. Det er altid muligt for en deltager i projektet at afbryde et interview etc. Forskerkollegaens rolle er at gennemføre interviews og observationer, som den ph.d.-studerende er for tæt på projektet til selv at gennemføre.

Tovholder

Tovholderen er forskerens primære kontakt. Eventuelle udfordringer i projektet vendes først med denne. Hvis den oprindelige tovholder mod forventning bliver nødt til at trække sig, arbejdes der for så vidt muligt at findes en anden tovholder med samme funktion

Økonomi

Almindelige udgifter til aktiviteten skal sognet selv afholde eller fundraise til. Det gælder også fortæring ved planlægningsmøder etc. Der er ingen omkostninger forbundet med det at modtage konsulenthjælp.

Opbevaring og anvendelse af data

I henhold til Københavns Universitets "Politik for forskningsdata" fra 2014, opbevares de indsamlede data (film, notater, fotos og interviews) i 5 år i universitetets database. Disse bearbejdes i analyser og i formidling af forskningen i henhold til almindelige etiske overvejelser. Filmoptagelser er ikke tilgængelige for andre end forskeren, forskerkollegaen, vejledere og bedømmelsesudvalg. Skulle der mod forventning opstå en situation, hvor det er hensigtsmæssigt at anvende en filmoptagelse, sker dette udelukkende, hvis der foreligger en aftale med tovholder og samtlige personer, der deltager i filmklippet.

I tilfælde af behov for afbrydelse af forløb

I tilfælde af, at forløbet mod forventning afbrydes, bør der foreligge vægtige grunde til, at kirken nægter forskeren at anvende de allerede indsamlede data, da det vil have store konsekvenser for udarbejdelsen af ph.d.-projektet. Forskeren har samtidig et ansvar for at anvende de indsamlede data etisk forsvarligt og med sensitivitet over for pastoratet og deltagerne.

Undertegnede er indforstået med ovenstående.

_____

_____

Dato Menighedsrådsformand Dato Tovholder

_____

Dato Ph.d.-studerende / forsker

Eksempel på projektplan (åbent udkast) (bilag 3)

Udviklingsforløb 2018-19 – et samarbejde mellem xxx Kirke og ph.d.-stud. Dorte Kappelgaard, Kirkefondet

Indledende møde: 23. januar 2018

Workshop 1 (optimalt 3-4 timer inkl. et måltid) *februar/marts*

Formål:

- At alle er introduceret til forløbets formål, ramme og samarbejdsform
- Udfoldelse og indkredsning af jeres nysgerrighed
- Kortlægning af jeres nuværende viden og erfaring
- Dele tanker og erfaringer ift. det at være kirke
- Beslutte fokus frem til næste samling?

Workshop 2 *marts/april*

Formål:

- Strategi: Hvordan vil I finde fx viden, kontaktflader og samarbejdspartnere?
- Øvelse: Fx lytterunde (eller andet redskab, I vil bruge ift. målgruppen)
- Planlægning ift. at finde viden, kontaktflader og samarbejdspartnere

Workshop 3 *april/maj*

Formål:

- At dele viden og erfaringer
- At skabe overblik og omdanne viden og erfaringer til noget anvendeligt
- Fagligt indspark fra Dorte Kappelgaard eller ekstern ressourceperson
- Brainstorm på, hvad der kalder på at blive skabt
- Evt. inddragelse af målgruppen i processen

Workshop 4 *juni/august*

Formål:

- Fagligt input fra Dorte Kappelgaard eller ekstern ressourceperson
- At udforme et tiltag
- (At planlægge) inddragelse af andre

Afvikling af tiltag *august/september*

Samtykkeerklæringer (bilag 4)

Samtykkeerklæring

”*At skabe eksistentielle møderum – udviklingsprocesser i den lokale kirke* er et erhvervs-Ph.D.-projekt, som Dorte Kappelgaard er ansat af Kirkefondet og indskrevet på Teologisk Fakultet, Københavns Universitet, til at gennemføre i perioden april 2017-marts 2020. I den forbindelse gennemføres aktionsforskning i xxx kirke efter aftale med menighedsråd og en tovholder for en initiativgruppe.

Der indsamles løbende data i form af filmoptagelse, diktafonoptagelse, observationsnoter, interviews og fotos efter aftale.

Det er muligt at vælge ikke at lade sig interviewe i en given situation, ligesom det er muligt at afbryde et interview. Det aftales løbende, hvilke dele af møder, der ikke skal optages, og det er muligt at ønske ikke at optræde på fotos.

I henhold til Københavns Universitets ”Politik for forskningsdata” fra 2014, opbevares de indsamlede data i 5 år i universitetets database. Disse bearbejdes i analyser og i formidling af forskningen i henhold til almindelige etiske overvejelser. Filmoptagelser er ikke tilgængelige for andre end forskeren, forskerkollegaen, vejledere og bedømmelsesudvalg. Skulle der mod forventning opstå en situation, hvor det er hensigtsmæssigt at anvende en filmoptagelse, sker dette udelukkende, hvis der foreligger en aftale med tovholder og samtlige personer, der deltager i filmklippet.

Undertegnede er blevet informeret om og er indforstået med ovenstående i forbindelse med deltagelse i initiativgruppen.

_____

Dato Navn

Guidelines observatører

Observation (bilag 5)

Beskrivelse af lokation (så konkret som muligt)

Interaktion mellem konsulent og gruppe (tale og kropsprog)

- Evt: Hvilke roller søger konsulenten at tage, hvilke tildeles hun, og hvilken interaktion følger heraf/herefter?

Interaktion internt i gruppen (tale og kropsprog)

- Herunder: balance og samspil mellem det individuelle og det fælles – hvad sker i det møde?

Beskrivelse af stemning i lokalet – og hvordan den udvikler sig – som observatøren oplever det

Oplevelse af egen rolle / deltagelse som observatør

Bilag i øvrigt – oversigt over forkortelser

Oversigt over noter og transkriberinger fra workshops, interviews, logbog og samtaler

Noter og samtaler er optegnet i udvalg.

WM1 Workshop midtjysk forløb 1
WM2 Workshop midtjysk forløb 2
WM3 Workshop midtjysk forløb 3
WM4 Workshop midtjysk forløb 4

TM1 Telefonsamtale med sognepræst efter første midtjyske workshop
IM1 Interview sognepræst efter forløbets afslutning

LM1 Logbogsnoter midtjysk forløb 1
LM2 Logbogsnoter midtjysk forløb 2
LM3 Logbogsnoter midtjysk forløb 3
LM4 Logbogsnoter midtjysk forløb 4
LM5 Logbogsnoter midtjysk forløb 5
LM6 Logbogsnoter midtjysk forløb 6

OM1 Observationsnoter midtjysk forløb 1
OM2 Observationsnoter midtjysk forløb 2

WK1 Workshop københavnsk forløb 1
WK2 Workshop københavnsk forløb 2
WK3 Workshop københavnsk forløb 3
WK4 Workshop københavnsk forløb 4
WK5 Workshop københavnsk forløb 5
WK6 Workshop københavnsk forløb 6
WK7 Workshop københavnsk forløb 7

WK8	Workshop københavnsk forløb 8
WK9	Workshop københavnsk forløb 9
OK1	Observationsnoter københavnsk forløb 1
OK2	Observationsnoter københavnsk forløb 2
OK3	Observationsnoter københavnsk forløb 3
OK4	Observationsnoter københavnsk forløb 4
IK1	Interview med to deltagere i anden gåtur (aktion)
IK2	Evalueringsinterview med spejderforælder
IK3	Evalueringsinterview med FDF-forælder
TKF	Noter fra telefonsamtale med menighedsrådsformand efter forløbet
LK1	Logbogsnoter københavnsk forløb 1
LK2	Logbogsnoter københavnsk forløb 2
LK3	Logbogsnoter københavnsk forløb 3
LK4	Logbogsnoter københavnsk forløb 4
LK5	Logbogsnoter københavnsk forløb 5
LK6	Logbogsnoter københavnsk forløb 6
LK7	Logbogsnoter københavnsk forløb 7
LK8	Logbogsnoter københavnsk forløb 8
LK9	Logbogsnoter københavnsk forløb 9
LK10	Logbogsnoter københavnsk forløb 10
LK11	Logbogsnoter københavnsk forløb 11
LK12	Logbogsnoter københavnsk forløb 12
B1	Baggrundsinterview med konsulent 1
B2	Baggrundsinterview med konsulent 2
NTS	Noter fra telefonsamtale med Hartmut Rosa

Lydfiler

Workshop københavnsk forløb 1

Workshop københavnsk forløb 2

Workshop københavnsk forløb 3

Workshop københavnsk forløb 4

Workshop københavnsk forløb 5

Workshop københavnsk forløb 6

Workshop københavnsk forløb 7

Workshop københavnsk forløb 8

Workshop københavnsk forløb 9

Interview med to deltagere i anden gåtur (aktion)

Evalueringsinterview med spejderforælder

Evalueringsinterview med FDF-forælder

Interview sognepræst efter forløbets afslutning